Notes du mont Royal
WWW.NOTESDUMONTROYAL.COM

Cette œuvre est hébergée sur «*Notes du mont Royal*» dans le cadre d'un exposé gratuit sur la littérature.

SOURCE DES IMAGES
Google Livres

RAMEIDOS

V A L M I C E I A E

LIBRI SEPTEM.

RAMAYANA

ID EST

CARMEN EPICUM

DE RAMAE REBUS GESTIS

POETAE ANTIQUISSIMI

VALMICIS

OPUS.

TEXTUM CODD. MSS. COLLATIS RECENSUIT

INTERPRETATIONEM LATINAM ET ANNOTATIONES CRITICAS

ADIECIT

AUG. GUIL. A SCHLEGEL.

VOLUMINIS SECUNDI PARS PRIOR.

BONNAE

PROSTAT APUD EDUARDUM WEBER,

BIBLIOPOLAM.

MDCCCXLVI.

National-Bibliothek Wien

अथ

रामायणे वाल्मीकीये

अयोध्याकाण्डे

एकविंशप्रभृतयः सर्गाः ॥

RAMEIDOS

LIBER SECUNDUS CONTINUATUS.

WIEN

LIBER SECUNDUS.

CAPUT XXI.

CAUSALYAE PLACATIO.

तथा तु विलपन्तीं तां कौशल्यां राममातरं ।
उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः ॥ १ ॥
न रोचते ममाप्येतदार्ये यद्राघवो वनं ।
त्यक्त्वा राज्यश्रियं गच्छेत् स्त्रिया वाक्यवशं गतः ॥ २ ॥
विपरीतश्च वृद्धश्च विषयैश्च प्रधर्षितः ।
नृपः किमिव न ब्रूयाच्चोद्यमानः समन्ततः ॥ ३ ॥
नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं तथाविधं ।
येन निर्वास्यते राष्ट्राद्वनवासाय राघवः ॥ ४ ॥
न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः ।
अमित्रोऽपि निरस्तोऽपि योऽस्य दोषमुदाहरेत् ॥ ५ ॥

देवकल्पमृजुं दान्तं रिपूणामपि वत्सलं ।
अवेक्षमाणः को धर्मं त्यजेत् पुत्रमकारणात् ॥ ६ ॥
तदिदं वचनं राज्ञः पुनर्बाल्यमुपेयुषः ।
पुत्रः को हृदये कुर्याद्राजवृत्तमनुस्मरन् ॥ ७ ॥
यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः ।
तावदेव मया सार्द्धमात्मस्थं कुरु शासनं ॥ ८ ॥
मया पार्श्वे सधनुषा तव गुप्तस्य राघव ।
कः समर्थोऽधिकं कर्तुं कृतान्तस्येव तिष्ठतः ॥ ९ ॥
निर्मनुष्यामिमां सर्वामयोध्यां मनुषर्षभ ।
करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदि स्थास्यति विप्रिये ॥ १० ॥
भरतस्याथ पक्षो वा यो वास्य हितमिच्छति ।
सर्वांस्तांश्च बधिष्यामि मृदुर्हि परिभूयते ॥ ११ ॥
प्रोत्साहितोऽयं कैकेय्या स दुष्टो यदि नः पिता ।
अमित्रभूतो निःसङ्गं बध्यतां बध्यतामपि ॥ १२ ॥
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनं ॥ १३ ॥
बलमेष किमाश्रित्य हेतुं वा पुरुषोत्तम ।
दातुमिच्छति कैकेय्यै राज्यं स्थितमिदं तव ॥ १४ ॥
त्वया चैव मया चैव कृत्वा वैरमनुत्तमं ।
कास्य शक्तिः श्रियं दातुं भरतायारिशासन ॥ १५ ॥

अनुरक्तोऽस्मि भावेन भ्रातरं देवि तत्त्वतः ।
सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे ॥ १६ ॥
दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ।
प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ॥ १७ ॥
हरामि वीर्याद्दुःखं ते तमः सूर्य इवोदितः ।
देवी पश्यतु मे वीर्यं राघवश्चैव पश्यतु ॥ १८ ॥
हनिष्ये पितरं वृद्धं कैकेय्यासक्तमानसं ।
कृपणं चास्थिरं बाल्ये वृद्धभावेऽवगर्हितं ॥ १९ ॥
एतत् तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
उवाच रामं कौशल्या रुदती शोकलालसा ॥ २० ॥
भ्रातुस्ते वदतः पुत्र लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया ।
यदत्रानन्तरं तत् त्वं कुरुष्व यदि रोचते ॥ २१ ॥
न चाधर्म्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितं ।
विहाय शोकसंतप्तां गन्तुमर्हसि मामितः ॥ २२ ॥
धर्मज्ञ यदि धर्मिष्ठ धर्मं चरितुमिच्छसि ।
शुश्रूष मामिहस्थस्त्वं चर धर्ममनुत्तमं ॥ २३ ॥
शुश्रूषुर्जननीं पुत्रः स्वगृहे नियतो वसन् ।
परेण तपसा युक्तः काश्यपस्त्रिदिवं गतः ॥ २४ ॥
यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहं ।
त्वां साहमनुजानामि न गन्तव्यमितो वनं ॥ २५ ॥

त्वद्वियोगान्न मे कार्यं जीवितेन सुखेन वा ।
त्वया सह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणं ॥ २६ ॥
यदि त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसां ।
अहं प्रायमिहाशिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुं ॥ २७ ॥
ततस्त्वं प्राप्स्यसे पुत्र निरयं लोकविश्रुतं ।
ब्रह्महत्यामिवाधर्मात् समुद्रः सरितां पतिः ॥ २८ ॥
विलपन्तीं तथा दीनां कौशल्यां जननीं ततः ।
उवाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्मसंहितं ॥ २९ ॥
नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम ।
प्रसादये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनं ॥ ३० ॥
ऋषिणा च पितुर्वाक्यं कुर्वता वनचारिणा ।
गौर्हता जानता धर्मं कण्डुनापि विपश्चिता ॥ ३१ ॥
अस्माकं तु कुले पूर्वं सगरस्याज्ञया पितुः ।
खनद्भिः सागरैर्भूमिं समाप्तः सुमहान् वधः ॥ ३२ ॥
जामदग्न्येन रामेण रेणुका जननी स्वयं ।
कृत्ता परशुनारण्ये पितुर्वचनकारिणा ॥ ३३ ॥
एतैरन्यैश्च बहुभिर्देवि देवसमैः कृतं ।
पितुर्वचनमक्लीवं करिष्यामि पितुर्हितं ॥ ३४ ॥
नाहं धर्ममपूर्वं ते प्रतिकूलं प्रवर्तये ।
पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते ॥ ३५ ॥

तदेतत् तु मया कार्यं क्रियते भुवि नान्यथा ।
पितुर्हि वचनं कुर्वन् न कश्चिन्नाम हीयते ॥ ३६ ॥
तामेवमुक्त्वा जननीं लक्ष्मणं पुनरब्रवीत् ।
वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मतां ॥ ३७ ॥
तव लक्ष्मण जानामि मयि स्नेहमनुत्तमं ।
विक्रमं चैव सत्त्वं च तेजश्च सुदुरासदं ॥ ३८ ॥
मम मातुर्महद्दुःखमतुलं शुभलक्षण ।
अभिप्रायमविज्ञाय सत्यस्य च शमस्य च ॥ ३९ ॥
धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितं ।
धर्मसंश्रितमप्येतत् पितुर्वचनमुत्तमं ॥ ४० ॥
संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा ब्राह्मणस्य वा ।
न कर्तव्यं वृथा वीर धर्ममाश्रित्य तिष्ठता ॥ ४१ ॥
सोऽहं न शक्ष्यामि पुनर्नियोगमतिवर्तितुं ।
पितुर्हि वचनाद्वीर कैकेय्याहं प्रचोदितः ॥ ४२ ॥
तदेतां विसृजानार्यां क्षत्रधर्माश्रितां मतिं ।
धर्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्यतां ॥ ४३ ॥
तमेवमुक्त्वा सौहार्दाद्भ्रातरं लक्ष्मणाग्रजः ।
उवाच भूयः कौशल्यां प्राञ्जलिः शिरसानतः ॥ ४४ ॥
अनुमन्यस्व मां देवि गमिष्यन्तमितो वनं ।
शापितासि मम प्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि मे ॥ ४५ ॥

तीर्णप्रतिज्ञश्च वनात् पुनरेष्याम्यहं पुरीं ।
ययातिरिव राजर्षिः पुरा हित्वा पुनर्दिवं ॥ ४६ ॥
शोकः संधार्यतां मातर्हृदये साधु मा शुचः ।
वनवासादिहैष्यामि पुनः कृत्वा पितुर्वचः ॥ ४७ ॥
त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया ।
पितुर्नियोगे स्थातव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ४८ ॥
अम्ब संहृत्य संभारान् दुःखं हृदि निगृह्य च ।
वनवासकृता बुद्धिर्मम धर्म्यानुवर्त्यतां ॥ ४९ ॥

एतद्वचस्तस्य निशम्य माता ।
सुधर्म्यमव्यग्रमविक्लवं च ।
मृतेव संज्ञां प्रतिलभ्य देवी ।
समीक्ष्य रामं पुनरित्युवाच ॥ ५० ॥
यथैव ते पुत्र पिता तथाहं ।
गुरुः स्वधर्मेण सुहृत्तया च ।
न त्वानुजानामि न मां विहाय ।
सुदुःखितामर्हसि गन्तुमेवं ॥ ५१ ॥
किं जीवितेनेह विना त्वया मे ।
लोकेन वा किं स्वधयामृतेन ।
श्रेयो मुहूर्तं तव संनिधानं ।
ममेव कृत्स्नादपि जीवलोकात् ॥ ५२ ॥

नरैरिवोल्काभिरपोह्यमानो ।
　　महागजो ध्वान्तमभिप्रविष्टः ।
भूयः प्रजज्वाल विलापमेतं ।
　　निशम्य रामः करुणं जनन्याः ॥ ५३ ॥
स मातरं चैव विसंज्ञकल्पां ।
　　आर्त्तं च सौमित्रिमभिप्रतप्तं ।
धर्मे स्थितो धर्म्यमुवाच वाक्यं ।
　　यथा स एवार्हति तत्र वक्तुं ॥ ५४ ॥
अहं हि ते लक्ष्मण नित्यमेव ।
　　जानामि भक्तिं च पराक्रमं च ।
मम त्वभिप्रायमसंनिरीक्ष्य ।
　　मात्रा सहाभ्यर्दसि मां सुदुःखं ॥ ५५ ॥
धर्मार्थकामाः खलु तात लोके ।
　　समीक्षिताः कर्मफलोदयेषु ।
ते तत्र सर्वे स्युरसंशयं मे ।
　　भार्येव वश्याभिमता सपुत्रा ॥ ५६ ॥
यस्मिंस्तु सर्वे स्युरसंनिविष्टा ।
　　धर्मो यतः स्यात् तदुपक्रमेत ।
द्वेष्यो भवत्यर्थपरो हि लोके ।
　　कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता ॥ ५७ ॥

गुरुश्च राजा च पिता च वृद्धः ।
क्रोधात् प्रहर्षाद्यदि वापि कामात् ।
यद्यादिशेत् कार्यमवेक्ष्य धर्मं ।
कस्तं न कुर्यादनृशंसवृत्तिः ॥ ५८ ॥
न तेन शक्नोमि पितुः प्रतिज्ञां ।
इमामकर्तुं सकलां यथावत् ।
स ह्यावयोस्तात गुरुर्नियोगे ।
देव्याश्च भर्ता स गतिः स धर्मः ॥ ५९ ॥
तस्मिन् पुनर्जीवति धर्मराजे ।
विशेषतः स्वे पथि वर्तमाने ।
देवी मया सार्द्धमितोऽपगच्छेत् ।
कथंस्विदन्या विधवेव नारी ॥ ६० ॥
सा मानुमन्यस्व वनं व्रजन्तं ।
कुरुष्व मे स्वस्त्ययनानि देवि ।
यथा समाप्ते पुनराव्रजेयं ।
यथा हि सत्येन पुनर्ययातिः ॥ ६१ ॥
यशो ह्यहं केवलराज्यकारणात्- ।
न पृष्ठतः कर्तुमलं महोदयं ।
अदीर्घकाले न तु देवि जीविते ।
वृणेऽवरामद्य महीमधर्मतः ॥ ६२ ॥

प्रसादयन् नरवृषभः स मातरं ।
पराक्रमाज्जिगमिषुरेव दण्डकान् ।
अथानुजं भृशमनुशास्य दर्शनं ।
चकार तां हृदि जननीं प्रदक्षिणं ॥ ६३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कौशल्यानुनयो नाम एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

CAPUT XXII.

LAXMANI PLACATIO.

अथ तं व्यथया दीनं सविशेषममर्षितं ।
श्वसन्तमिव नागेन्द्रं रोषविस्फारितेक्षणं ॥ १ ॥
आसाद्य रामः सौमित्रिं सुहृदं भ्रातरं प्रियं ।
उवाचेदं स धैर्येण धारयन् सत्वमात्मवान् ॥ २ ॥
निगृह्य रोषं शोकं च धैर्यमाक्रम्य केवलं ।
अवमानं निरस्यैनं गृहीत्वा हर्षमुत्तमं ॥ ३ ॥
उपक्लृप्तं यदेतन्मे अभिषेकार्थमुद्यतं ।
सर्वं निवर्तय क्षिप्रं कुरु कार्यं निरत्ययं ॥ ४ ॥

सौमित्रे योऽभिषेकार्थे मम संभारसंभ्रमः ।
अभिषेकनिवृत्त्यर्थे सोऽस्तु संभारसंभ्रमः ॥ ५ ॥
यस्या मदभिषेकार्थे मानसं परितप्यते ।
माता नः सा यथा न स्यात् सविशङ्का तथा कुरु ॥ ६ ॥
तस्याः शङ्कामयं दुःखं मुहूर्तमपि नोत्सहे ।
मनसि प्रतिसंजातं सौमित्रेऽहमुदीक्षितुं ॥ ७ ॥
न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं स्मरामीह कदाचन ।
मातॄणां वा पितुर्वाहं कृतमल्पं च विप्रियं ॥ ८ ॥
सत्यः सत्याभिसंधश्च नित्यं सत्यपराक्रमः ।
परलोकभयाद्भीतो निर्भयोऽस्तु पिता मम ॥ ९ ॥
तस्यापि हि भवेदस्मिन् कर्मण्यप्रतिसंहृते ।
सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपेच्च मां ॥ १० ॥
अभिषेकविधानं तु तस्मात् संहृत्य लक्ष्मण ।
अन्वगेवाहमिच्छामि वनं गन्तुमितः पुरः ॥ ११ ॥
मम प्रव्राजनादद्य कृतकृत्या नृपात्मजा ।
सुतं भरतमव्यग्रमभिषेचयतां ततः ॥ १२ ॥
मयि चीराजिनधरे जटामण्डलधारिणि ।
गतेऽरण्यं च कैकेय्या भविष्यति मनःसुखं ॥ १३ ॥
बुद्धिः प्रणिहिता येन मनश्चानुसमाहितं ।
तं तु नार्हामि संक्लेष्टुं प्रव्रजिष्यामि मा चिरं ॥ १४ ॥

कृतान्त एव सौमित्रे द्रष्टव्यो मद्विवासने ।
राज्यस्य च वितीर्णस्य पुनरेव निवर्तने ॥ १५ ॥
कैकेय्याः प्रतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम पीडने ।
यदि तस्या न भावोऽयं कृतान्तविहितो भवेत् ॥ १६ ॥
जानासि हि यथा सौम्य न मातृषु ममान्तरं ।
भूतपूर्वं विशेषो वा तस्या मयि सुतेऽपि वा ॥ १७ ॥
सोऽभिषेकनिवृत्त्यर्थैः प्रवासार्थैश्च दुर्वचैः ।
उग्रैर्वाक्यैरहं तस्या नान्यं दैवात् समर्थये ॥ १८ ॥
कथं प्रकृतिसंपन्ना राजपुत्री तथागुणा ।
ब्रूयात् सुप्राकृतेव स्त्री मत्पीडां राजसंनिधौ ॥ १९ ॥
यदचिन्त्यं तु तद्दैवं भूतेष्वपि न हन्यते ।
व्यक्तं मयि च तस्यां च पतितो हि विपर्ययः ॥ २० ॥
कश्च दैवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते पुमान् ।
यस्य न ग्रहणं किंचित् कर्मणोऽन्यत्र दृश्यते ॥ २१ ॥
सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ ।
यच्च किंचित् तथाभूतं ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २२ ॥
ऋषयोऽप्युग्रतपसो दैवेनाभिप्रपीडिताः ।
उत्सृज्य नियमांस्तीव्रान् भ्रश्यन्ते काममन्युभिः ॥ २३ ॥
असंकल्पितमेवेह यदकस्मात् प्रवर्तते ।
निवर्त्यारम्भमारब्धं ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २४ ॥

एतया तत्त्वया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
व्याहतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ॥ २५ ॥
तस्मादपरितापः सन् त्वमप्यनुविधाय मां ।
प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिषेचनिकीं क्रियां ॥ २६ ॥
एभिरेव घटैः सर्वैरभिषेचनसंभृतैः ।
मम लक्ष्मण तापस्ये व्रतस्नानं भविष्यति ॥ २७ ॥
अथवा किं ममैतेन राज्यद्रव्यमयेण तु ।
उद्धृतं मे स्वयं तोयं व्रतादेशं करिष्यति ॥ २८ ॥
मा च लक्ष्मण संतापं कार्षीर्लक्ष्म्या विपर्यये ।
राज्यं वा वनवासो वा वनवासो महोदयः ॥ २९ ॥
न लक्ष्मणास्मिन् मम राज्यविघ्ने ।
माता यवीयस्यतिशङ्कितव्या ।
दैवाभिपन्ना न पिता कथंचित्-
ज्जानासि दैवं हि तथाप्रभावं ॥ ३० ॥

इत्ययोध्याकाण्डे लक्ष्मणानुनयो नाम द्वाविंशः सर्गः
॥ २२ ॥

CAPUT XXIII.

LAXMANI IRA.

इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽवाक्शिरास्तदा ।
ध्यात्वा मध्यं जगामेव मनसा दैन्यहर्षयोः ॥ १ ॥
तदा तु बद्ध्वा भ्रुकुटीं भ्रुवोर्मध्ये नरर्षभः ।
निःशश्वास महासर्पो बिलस्थ इव रोषितः ॥ २ ॥
तस्य दुष्प्रतिवीक्ष्यं तद्भ्रुकुटीसहितं तदा ।
बभौ क्रुद्धस्य सिंहस्य मुखस्य सदृशं मुखं ॥ ३ ॥
अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हस्ती हस्तमिवात्मनः ।
तिर्यगूर्द्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधरां ॥ ४ ॥
खड्गं परिमृषन् रोषाच्छत्रुमर्मविदारणं ।
अग्राक्ष्णा वीक्षमाणस्तु तिर्यग्भ्रातरमब्रवीत् ॥ ५ ॥
अस्थाने संभ्रमो यस्य जातो वै सुमहानयं ।
धर्मदोषप्रसङ्गेन लोकस्यानतिशङ्कया ॥ ६ ॥
कथं ह्येतदसंभ्रान्तस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति ।
यथा ह्येवमशौण्डीरं शौण्डीरः क्षत्रियर्षभः ॥ ७ ॥
किं नाम कृपणं दैवमशक्तमभिशंससि ।
पापयोस्ते कथं नाम तयोः शङ्का न विद्यते ॥ ८ ॥

सन्ति धर्मोपधाः श्लक्ष्णा धर्मात्मन् किं न बुध्यसे ।
तयोः सुचरितं स्वार्थं शाठ्यात् परिजिहीर्षतोः ॥ ९ ॥
यदि नैवं व्यवसितं स्याद्धि प्रागेव राघव ।
तयोः प्रागेव दत्तश्च स्याद्वरः प्रकृतश्च सः ॥ १० ॥
लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिषेचनं ।
नोत्सहे सहितुं वीर तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
येनैवमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महामते ।
सो ऽपि धर्मो मम द्वेष्यो यत्प्रसङ्गाद्विमुह्यसि ॥ १२ ॥
कथं त्वं कर्मणा शक्तः कैकेयीवशवर्तिनः ।
करिष्यसि पितुर्वाक्यमधर्मिष्ठं विगर्हितं ॥ १३ ॥
यदयं किल्विषाद्भेदः कृतो ऽप्येवं न गृह्यते ।
जायते तत्र मे दुःखं धर्मसङ्गश्च गर्हितः ॥ १४ ॥
मनसापि कथं कामं कुर्यास्त्वं कामवृत्तयोः ।
तयोस्त्वहितयोर्नित्यं शत्र्वोः पित्रभिधानयोः ॥ १५ ॥
यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मता ।
तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे तदपि रोचते ॥ १६ ॥
विक्लवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते ।
वीराः संभावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ॥ १७ ॥
दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुं ।
न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सो ऽवसीदति ॥ १८ ॥

द्रक्ष्यन्ति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरुषस्य च
दैवमानुषयोरद्य व्यक्ता व्यक्तिर्भविष्यति ॥ १९ ॥
अद्य मत्पौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यन्ति वै जनाः ।
यैर्दैवादाहतं तेऽद्य दृष्टं राज्याभिषेचनं ॥ २० ॥
अत्यंकुशमिवोद्दामं गजं मदजलोद्धतं ।
प्रधावितमहं दैवं पौरुषेण निवर्तये ॥ २१ ॥
लोकपालाः समस्तास्ते नाद्य रामाभिषेचनं ।
न च कृत्स्नास्त्रयो लोका विहन्युः किंपुनः पिता ॥ २२ ॥
यैर्विवासस्तवारण्ये मिथो राजन् समर्थितः ।
अरण्ये ते विवत्स्यन्ति चतुर्दश समास्तथा ॥ २३ ॥
अहं तदाशां धक्ष्यामि पितुस्तस्याश्च या तव ।
अभिषेकविघातेन पुत्रराज्याय वर्तते ॥ २४ ॥
मद्बलेन विरुद्धाय न स्याद्दैवबलं तथा ।
प्रभविष्यति दुःखाय यथोग्रं पौरुषं मम ॥ २५ ॥
ऊर्द्ध्वं वर्षसहस्रान्ते प्रजापाल्यमनन्तरं ।
आर्यपुत्राः करिष्यन्ति वनवासं गते त्वयि ॥ २६ ॥
पूर्वराजर्षिवृत्त्या हि वनवासो विधीयते ।
प्रजा निक्षिप्य पुत्रेषु पुत्रवत् परिपालने ॥ २७ ॥
स चेद्राजन्यनेकाग्रे राज्यविभ्रमशङ्कया ।
नैवमिच्छसि धर्मात्मन् राज्यं राम त्वमात्मनि ॥ २८ ॥

प्रतिज्ञाने च ते वीर मा भूवं वीरलोकभाक् ।
राज्यं च तव रक्षेयमहं वेलेव सागरं ॥ २९ ॥
मङ्गलैरभिषिञ्चस्व तत्र त्वं व्यापृतो भव ।
अहमेको महीपालानलं वारयितुं बलात् ॥ ३० ॥
न शोभार्थाविमौ बाहू न धनुर्भूषणाय मे
नासिराबन्धनार्थाय न शराः स्तम्भहेतवः ॥ ३१ ॥
अमित्रमथनार्थाय सर्वमेतच्चतुष्टयं ।
न चाहं कामयेऽत्यर्थं यः स्याच्छत्रुर्मतो मम ॥ ३२ ॥
असिना तीक्ष्णधारेण विद्युच्चलितवर्चसा ।
प्रगृहीतेन वै शत्रुं वज्रिणं वा न कल्पये ॥ ३३ ॥
खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गहना दुश्चरा च मे ।
हस्त्यश्वरथिहस्तोरुशिरोभिर्भविता मही ॥ ३४ ॥
खड्गधाराहता मेऽद्य दीर्यमाणा इवाद्रयः ।
पतिष्यन्ति द्विषो भूमौ मेघा इव सविद्युतः ॥ ३५ ॥
बद्धगोधांगुलित्राणे प्रगृहीतशरासने ।
कथं पुरुषकारः स्यात् पुरुषाणां मयि स्थिते ॥ ३६ ॥
बहुभिश्चैकमत्यस्यन्नेकेन च बहून् जनान् ।
विनियोक्ष्याम्यहं बाणान् नृवाजिगजमर्मसु ॥ ३७ ॥
अद्य मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति ।
राज्ञश्चाप्रभुतां कर्तुं प्रभुत्वं च तव प्रभो ॥ ३८ ॥

अद्य चन्दनसारस्य केयूरामोक्षणस्य च ।
वसूनां च विमोक्षस्य सुहृदां पूजनस्य च ॥ ३९ ॥
अनुरूपाविमौ बाहू राम कर्म करिष्यतः ।
अभिषेचनविघ्नस्य कर्तृणां ते निवारणे ॥ ४० ॥
ब्रवीहि कोऽद्यैव मया वियुज्यतां ।
तवासुहृत् प्राणयशःसुहृज्जनैः ।
यथा तवेयं वसुधा वशे भवेत् ।
तथैव मां शाधि तवास्मि किंकरः ॥ ४१ ॥
विसृज्य बाष्पं परिशान्त्व्य चासकृत् ।
स लक्ष्मणं राघववंशवर्धनः ।
उवाच पित्र्ये वचने व्यवस्थितं ।
निबोध मामेष हि सौम्य सत्पथः ॥ ४२ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे लक्ष्मणसंरम्भो नाम त्रयोविंशः सर्गः
॥ २३ ॥

CAPUT XXIV.

CAUSALYAE CONSOLATIO.

तं समीक्ष्य व्यवसितं पितुर्निर्देशपालने ।
कौशल्या बाष्पसंरुद्धा वचो धर्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १ ॥
अदृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ।
मयि जातो दशरथात् कथमुञ्छेन वर्तयेत् ॥ २ ॥
यस्य भृत्याश्च दासाश्च मृष्टान्यन्नानि भुञ्जते ।
कथं स भोक्ष्यते रामो वने मूलफलान्ययं ॥ ३ ॥
कः श्रद्दध्यादिदं श्रुत्वा कस्य वा न भवेद्भयं ।
गुणवान् दयितो राज्ञा राघवो यद्विवास्यते ॥ ४ ॥
नूनं तु बलवाँल्लोके कृतान्तः सर्वमादिशेत् ।
लोके रामाभिरामस्त्वं वनं यत्र गमिष्यसि ॥ ५ ॥
अयं हि मामात्मभवस्तव दर्शनमारुतः ।
विलापदुःखसमिधो रुदिताश्रुहुताहुतिः ॥ ६ ॥
चिन्तावाष्पमहाधूमस्तवादर्शनचित्तजः ।
कर्षयित्वा भृशं पुत्र निःश्वासायाससंभवः ॥ ७ ॥
त्वया विहीनामिह मां शोकाग्निरतुलो महान् ।
प्रधक्ष्यति यथा कक्षं चित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ८ ॥
यथा हि धेनुः स्वं वत्सं गच्छन्तमनुगच्छति ।
अहं त्वानुगमिष्यामि यत्र वत्स गमिष्यसि ॥ ९ ॥

तथा निगदितं मात्रा तद्वाक्यं पुरुषर्षभः ।
श्रुत्वा रामोऽब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखितां ॥ १० ॥
कैकेय्या वञ्चितो राजा मयि चारण्यमाश्रिते ।
भवत्या च परित्यक्तो न नूनं वर्तयिष्यति ॥ ११ ॥
भर्तुः किल परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियाः ।
स भवत्या न कर्तव्यो मनसापि विगर्हितः ॥ १२ ॥
यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः ।
शुश्रूषा क्रियतां तावत् स हि धर्मः सनातनः ॥ १३ ॥
मया चैव भवत्या च कर्तव्यं वचनं पितुः ।
राजा भर्ता गुरुः श्रेष्ठः सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १४ ॥
इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पञ्च च ।
वर्षाणि परमप्रीतः स्थास्यामि वचने तव ॥ १५ ॥
एवमुक्ता प्रियं पुत्रं बाष्पपूर्णानना तदा ।
उवाच परमार्त्ता तु कौशल्या सुतवत्सला ॥ १६ ॥
आसां राम सपत्नीनां वस्तुं मध्ये न मे क्षमं ।
नय मामपि काकुत्स्थ वनं वन्यां मृगीमिव ॥ १७ ॥
तां तथा रुदतीं रामोऽरुदन् वचनमब्रवीत् ।
जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं प्रभुरेव च ॥ १८ ॥
भवत्या मम चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः ।
न ह्यनाथा वयं राज्ञा लोकनाथेन धीमता ॥ १९ ॥

भरतश्चापि धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ।
भवतीमनुवर्तेत स हि धर्मरतः सदा ॥ २० ॥
यथा मयि तु निष्क्रान्ते पुत्रशोकेन पार्थिवः ।
श्रमं नावाप्नुयात् किंचिदप्रमत्ता तथा कुरु ॥ २१ ॥
दारुणश्चाप्ययं शोको यथैनं न विनाशयेत् ।
राज्ञो वृद्धस्य सततं हितं चर समाहिता ॥ २२ ॥
व्रतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा ।
भर्तारं नानुवर्तेत सा च पापगतिर्भवेत् ॥ २३ ॥
भर्तुः शुश्रूषया नारी लभते गतिमुत्तमां ।
अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनात् ॥ २४ ॥
शुश्रूषामेव कुर्वीत भर्तुः प्रियहिते रता ।
एष धर्मः पुरा दृष्टो वेदे लोके श्रुतः स्मृतः ॥ २५ ॥
अग्निकार्येषु च सदा सुमनोभिश्च देवताः ।
पूज्यास्ते मत्कृते देवि ब्राह्मणाश्चैव सुव्रताः ॥ २६ ॥
एवं कालं प्रतीक्षस्व ममागमनकाङ्क्षिणी ।
नियता नियताहारा भर्तृशुश्रूषणे रता ॥ २७ ॥
प्राप्स्यसे परमं कामं मयि प्रत्यागते सति ।
यदि धर्मभृतां श्रेष्ठो धारयिष्यति जीवितं ॥ २८ ॥
एवमुक्ता तु रामेण बाष्पपूर्णायतेक्षणा ।
कौशल्या पुत्रशोकार्त्ता रामं वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥

गमने तु कृतां बुद्धिं न ते शक्नोमि राघव ।
विनिवर्तयितुं वीर नूनं कालो दुरत्ययः ॥ ३० ॥
गच्छ पुत्र त्वमेकाग्रो भद्रं तेऽस्तु सदा विभो ।
पुनस्त्वयि निवृत्ते तु भविष्यामि गतक्लमा ॥ ३१ ॥
प्रत्यागते महाभागे कृतार्थे चरितव्रते ।
पितुरानृण्यतां प्राप्ते त्वयि लप्स्ये परं सुखं ॥ ३२ ॥
कृतान्तस्य गतिः पुत्र दुर्विभाव्या सदा भुवि ।
यत् त्वां संचोदयति मे वच आछिद्य राघव ॥ ३३ ॥
गच्छेदानीं महाबाहो क्षेमेण पुनरागतः ।
नन्दयिष्यसि मां पुत्र साम्ना श्लक्ष्णेन चारुणा ॥ ३४ ॥
अपीदानीं स कालः स्याद्वनात् प्रत्यागतं पुनः ।
येन त्वां पुत्र पश्येयं जटावल्कलधारिणं ॥ ३५ ॥
तथा हि रामं वनवासनिश्चितं ।
समीक्ष्य देवी परमेण चेतसा ।
उवाच रामं शुभलक्षणं वचो ।
बभूव च स्वस्त्ययनाभिकाङ्क्षिणी ॥ ३६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कौशल्याश्वासनं नाम चतुर्विंशः सर्गः
॥ २४ ॥

CAPUT XXV.

Vota solennia nuncupata.

सापनीय तमायासमुपस्पृश्य जलं शुचि ।
चकार माता रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी ॥ १ ॥
न शक्यसे वारयितुं गच्छेदानीं रघूत्तम ।
शीघ्रं च विनिवर्तस्व वर्तस्व च सतां क्रमे ॥ २ ॥
यं पालयसि धर्मं त्वं धृत्या च नियमेन च ।
स वै राघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३ ॥
येभ्यः प्रणमसे पुत्र चैत्येष्वायतनेषु च ।
ते च त्वामभिरक्षन्तु वने सह महर्षिभिः ॥ ४ ॥
यानि दत्तानि तेऽस्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता ।
तानि त्वामभिरक्षन्तु गुणैः समुदितं सदा ॥ ५ ॥
पितृशुश्रूषया पुत्र मातृशुश्रूषया तथा ।
सत्येन च महाबाहो चिरं जीवाभिरक्षितः ॥ ६ ॥
समित्कुशपवित्राणि वेद्यश्चायतनानि च ।
स्थण्डिलानि च विप्राणां शैला वृक्षा ह्रदाः क्षुपाः ॥ ७ ॥

स्वस्ति धाता विधाता च स्वस्ति पूषा भगोऽर्यमा ।
लोकपालाश्च ते सर्वे वासवप्रमुखास्तथा ॥ ८ ॥
ऋतवः षट् च पक्षाश्च मासाः संवत्सराः क्षपाः ।
दिनानि च मुहूर्ताश्च स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ॥ ९ ॥
स्कन्दश्च भगवान् देवः सोमश्च सबृहस्पतिः ।
सप्तर्षयो नारदश्च ते त्वां रक्षन्तु सर्वतः ॥ १० ॥
शैलाः सर्वे समुद्राश्च राजा वरुण एव च ।
द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी वायुश्च सचराचरः ॥ ११ ॥
नक्षत्राणि च सर्वाणि ग्रहाश्च सह दैवतैः ।
ज्योतींषि चैव दिव्यानि पान्तु त्वां पुत्र सर्वशः ॥ १२ ॥
अहोरात्रे तथा संध्ये पान्तु त्वां वनमाश्रितं ।
क्षणाः कलाश्च काष्ठाश्च तव शर्म दिशन्तु ते ॥ १३ ॥
महावने विचरतो मुनिवेशस्य धीमतः ।
तथादित्याश्च दैत्याश्च भवन्तु सुखदाः सदा ॥ १४ ॥
राक्षसानां पिशाचानां रौद्राणां क्रूरकर्मणां ।
क्रव्यादानां च सर्वेषां मा भूत् पुत्रक ते भयं ॥ १५ ॥
प्लवगा वृश्चिका दंशा मसकाश्चैव कानने ।
सरीसृपाश्च कीटाश्च मा भूवन् गहने तव ॥ १६ ॥
महाद्विपाश्च सिंहाश्च व्याघ्रा ऋक्षाश्च दंष्ट्रिणः ।
महिषाः शृङ्गिणो रौद्रा न ते द्रुह्यन्तु पुत्रक ॥ १७ ॥

नृमांसभोजना रौद्रा ये चान्ये सत्त्वजातयः ।
मास्म त्वां हिंसिषुः पुत्र मया संपूजितास्त्विह ॥ १८ ॥
आगमास्ते शिवाः सन्तु सिध्यन्तु च पराक्रमाः ।
सर्वसंपत्तये राम स्वस्तिमान् गच्छ पुत्रक ॥ १९ ॥
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः ।
सर्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो ये च ते परिपन्थिनः ॥ २० ॥
शुक्रः सोमश्च सूर्यश्च धनदोऽथ यमस्तथा ।
पान्तु त्वामर्चिता राम दण्डकारण्यवासिनं ॥ २१ ॥
अग्निर्वायुस्तथा धूमो मन्त्राश्चर्षिमुखाच्च्युताः ।
उपस्पर्शनकाले तु पान्तु त्वां रघुनन्दन ॥ २२ ॥
सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा भूतकर्ता तथर्षयः ।
ये च शेषाः सुरास्ते त्वां रक्षन्तु वनवासिनं ॥ २३ ॥
इति माल्यैः सुरगणान् गन्धैश्चापि यशस्विनी ।
स्तुतिभिश्चानुरूपाभिरानर्चायतलोचना ॥ २४ ॥
ज्वलनं समुपादाय ब्राह्मणेन महात्मना ।
हावयामास विधिना राममङ्गलकारणात् ॥ २५ ॥
घृतं श्वेतानि माल्यानि समिधश्चैव सर्षपान् ।
उपसंपादयामास कौशल्या परमाङ्गना ॥ २६ ॥
उपाध्यायः स विधिना हुत्वा शान्तिमनामयं ।
हुतहव्यावशेषेण बाह्यं बलिमकल्पयत् ॥ २७ ॥

मधुदध्यक्षतघृतैः स्वस्तिवाच्यद्विजांस्ततः ।
वाचयामास रामस्य वने स्वस्त्ययनक्रियां ॥ २८ ॥
ततस्तस्मै द्विजेन्द्राय राममाता यशस्विनी ।
दक्षिणां प्रददौ काम्यां राघवं चेदमब्रवीत् ॥ २९ ॥
यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते ।
वृत्रनाशे समभवत् तत् ते भवतु मङ्गलं ॥ ३० ॥
यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताकल्पयत् पुरा ।
अमृतं प्रार्थयानस्य तत् ते भवतु मङ्गलं ॥ ३१ ॥
अमृतोत्पादने दैत्यान् घ्नतो वज्रधरस्य यत् ।
अदितिर्मङ्गलं प्रादात् तत् ते भवतु मङ्गलं ॥ ३२ ॥
त्रिविक्रमान् विक्रमतो विष्णोरतुलतेजसः ।
यदासीन्मङ्गलं राम तत् ते भवतु मङ्गलं ॥ ३३ ॥
ऋतवः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ते ।
मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु शुभमङ्गल ॥ ३४ ॥
इति पुत्रस्य शेषाश्च कृत्वा शिरसि भामिनी ।
गन्धैश्चापि समालभ्य राममायतलोचना ॥ ३५ ॥
ओषधीं चापि सिद्धार्थां विशल्यकरणीं तथा ।
चकार रक्षां कौशल्या मन्त्रैरभिजजाप च ॥ ३६ ॥
उवाचापि प्रहृष्टेव सा दुःखवशवर्त्तिनी ।
वाङ्मात्रेण न भावेन वाचा संसज्जमानया ॥ ३७ ॥

आनम्य मूर्ध्नि चाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनी ।
अवदत् पुत्रमिष्टार्था गच्छ राम यथासुखं ॥ ३८ ॥
अरोगं सर्वसिद्धार्थमयोध्यां पुनरागतं ।
द्रक्ष्यामि त्वां सुखं वत्स सुस्थितं राजवर्त्मनि ॥ ३९ ॥
प्रणष्टदुःखसंकल्पा हर्षविद्योतितानना ।
द्रक्ष्यामि त्वां वनात् प्राप्तं पूर्णचन्द्रमिवोदितं ॥ ४० ॥
भद्रासनगतं राम वनवासादिहागतं ।
द्रक्ष्यामि त्वां मुक्तः पुत्र तीर्णवन्तं पितुः वचः ॥ ४१ ॥
मङ्गलैरुपसंपन्नो वनवासादिहागतः ।
मम बध्वाश्च नित्यं त्वं कामान् संवर्धय प्रभो ॥ ४२ ॥

मयार्चिता देवगणाः शिवादयो ।
मह्र्षयो भूतगणाः सुरोरगाः ।
अभिप्रयातस्य वनं चिराय ते ।
हिताय काङ्क्षन्तु दिशश्च राघव ॥ ४३ ॥
इत्येवमश्रुप्रतिपूर्णलोचना ।
समाप्य सा स्वस्त्ययनं यथाविधि ।
प्रदक्षिणं चापि चकार राघवं ।
पुनः पुनश्चापि निरीक्ष्य सस्वजे ॥ ४४ ॥
तथा हि देव्या च कृतप्रदक्षिणो ।
निपीड्य मातुश्चरणौ पुनः पुनः ।

जगाम सीतानिलयं महायशाः ।
स राघवः प्रज्वलितस्तया श्रिया ॥ ४५ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे स्वस्त्ययनक्रिया नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

CAPUT XXVI.

SECRETUM COLLOQUIUM CUM SITA.

अभिवाद्य तु कौशल्यां रामः संप्रस्थितो वनं ।
कृतस्वस्त्ययनो मात्रा धर्मिष्ठे वर्त्मनि स्थितः ॥ १ ॥
विराजयन् राजसुतो राजमार्गं नरैर्वृतं ।
हृदयान्याममन्थेव जनस्य गुणवत्तया ॥ २ ॥
वैदेही चापि तत् सर्वं न शुश्राव तपस्विनी ।
तदेव हृदि तस्याश्च यौवराज्याभिषेचनं ॥ ३ ॥
देवकार्यं च सा कृत्वा कृतज्ञा हृष्टचेतना ।
अभिज्ञा राजधर्माणां राजपुत्रं प्रतीक्षते ॥ ४ ॥
प्रविवेशाथ रामस्तु स्ववेश्म सुविभूषितं ।
प्रहृष्टजनसंपूर्णं ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥

अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिं ।
अपश्यच्छोकसंतप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियं ॥ ६ ॥
तां दृष्ट्वा स हि धर्मात्मा न शशाक मनोगतं ।
तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततां गतः ॥ ७ ॥
विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नममर्षणं ।
आह दुःखाभिसंतप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥ ८ ॥
अद्य बार्हस्पतः श्रीमान् युक्तः पुष्योऽनु राघव ।
प्रोच्यते ब्राह्मणैः प्राज्ञैः केन त्वमसि दुर्मनाः ॥ ९ ॥
न ते शतशलाकेन जलफेननिभेन च ।
आवृतं वदनं वल्गु छत्त्रेणाभिविराजते ॥ १० ॥
व्यजनाभ्यां च मुख्याभ्यां शतपत्त्रनिभेक्षणं ।
चन्द्रहंसप्रकाशाभ्यां वीज्यते न तवाननं ॥ ११ ॥
वाग्मिनो वन्दिनश्चापि प्रहृष्टास्त्वां नरर्षभ ।
स्तुवन्तो नाद्य दृश्यन्ते मङ्गलैः सूतमागधाः ॥ १२ ॥
न ते क्षौद्रं च दधि च ब्राह्मणाः वेदपारगाः ।
मूर्ध्नि मूर्धाभिषिक्तस्य ददति स्म विधानतः ॥ १३ ॥
न त्वां प्रकृतयः सर्वाः श्रेणिमुख्याश्च भूषिताः ।
अनुव्रजितुमिच्छन्ति पौरजानपदास्तथा ॥ १४ ॥
चतुर्भिर्वेगसंपन्नैर्हयैः काञ्चनभूषितः ।
मुख्यः पुष्यरथो युक्तः किं न गच्छति तेऽग्रतः ॥ १५ ॥

न हस्ती चाग्रतः श्रीमान् सर्वलक्षणपूजितः ।
प्रयाणे लक्ष्यते वीर कृष्णमेघगिरिप्रभः ॥ १६ ॥
न च काञ्चनचित्रं ते पश्यामि प्रियदर्शनं ।
भद्रासनं पुरस्कृत्य यान्तं वीर पुरःसरं ॥ १७ ॥
अभिषेको यदा सज्जः किमिदानीमिदं तव ।
अपूर्वो मुखवर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते ॥ १८ ॥
इतीव विलपन्तीं तां प्रोवाच रघुनन्दनः ।
सीते तत्र भवांस्तातः प्रव्राजयति मां वनं ॥ १९ ॥
कुले महति संभूते धर्मज्ञे धर्मचारिणि ।
शृणु जानकि येनेदं क्रमेणाभ्यागतं मम ॥ २० ॥
राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन वै ।
कैकेय्यै मम मात्रे तु पुरा दत्तौ महावरौ ॥ २१ ॥
तयाद्य मम सज्जेऽस्मिन्नभिषेके नृपोद्यते ।
प्रचोदितः स समयो धर्मेण प्रतिनिर्जितः ॥ २२ ॥
चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं दण्डके मया ।
पित्रा मे भरतश्चापि यौवराज्ये नियोजितः ॥ २३ ॥
सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनं ।
भरतस्य समीपे ते नाहं कथ्यः कथंचन ॥ २४ ॥
ऋद्धियुक्ता हि पुरुषा न सहन्ते परस्तवं ।
अनुकूलतया शक्यं समीपे तस्य वर्तितुं ॥ २५ ॥

तस्मै दत्तं नृपतिना यौवराज्यं सनातनं ।
स प्रसाद्यस्त्वया सीते नृपतिश्च विशेषतः ॥ २६ ॥
अहं चापि प्रतिज्ञां तां गुरोः समनुपालयन् ।
वनमद्यैव यास्यामि स्थिरीभव मनस्विनि ॥ २७ ॥
याते च मयि कल्याणि वनं मुनिनिषेवितं ।
व्रतोपवासपरया भवितव्यं त्वयानघे ॥ २८ ॥
कल्यमुत्थाय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि ।
वन्दितव्यो दशरथः पिता मम जनेश्वरः ॥ २९ ॥
माता च मम कौशल्या वृद्धा संतापकर्शिता ।
धर्ममेवाग्रतः कृत्वा त्वत्तः संमानमर्हति ॥ ३० ॥
वन्दितव्याश्च ते नित्यं याः शेषाः मम मातरः ।
स्नेहप्रणयसंभोगैः समा हि मम मातरः ॥ ३१ ॥
भ्रातृपुत्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः ।
उभौ भरतशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम ॥ ३२ ॥
विप्रियं च न कर्तव्यं भरतस्य कदाचन ।
स हि राजा प्रभुश्चैव देशस्य च कुलस्य च ॥ ३३ ॥
आराधिता हि शीलेन प्रयत्नैश्चोपसेविताः ।
राजानः संप्रसीदन्ति प्रकुप्यन्ति विपर्यये ॥ ३४ ॥
* स्पृशन्निव गजो हन्ति जिघ्रन्निव भुजंगमः ।
* स्मयन्निव नृपो हन्ति मानयन्निव दुर्जनः ॥ ३५ ॥

औरसानपि पुत्रान् हि त्यजन्त्यहितकारिणः ।
समर्थान् प्रतिगृह्णन्ति परानपि नराधिपाः ॥ ३६ ॥
सा त्वं वसेह कल्याणि राज्ञः समनुवर्तिनी ।
भरतस्य रता धर्मे सत्यव्रतपरायणा ॥ ३७ ॥
अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये ।
त्वया हि वस्तव्यमिहैव भामिनि ।
यथा व्यलीकं कुरुषे न कस्यचित् ।
तथा त्वया कार्यमिदं वचो मम ॥ ३८ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे सीतोपमन्त्रणं नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

CAPUT XXVII.

SITAE SERMO.

एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी ।
प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
किमिदं भाषसे राम वाक्यं लघुतया ध्रुवं ।
त्वया यदपहास्यं मे श्रुत्वा नरनरोत्तम ॥ २ ॥

वीराणां राजपुत्राणां शस्त्रास्त्रविदुषां नृप ।
अनर्हमयशस्यं च न श्रोतव्यं त्वयेरितं ॥ ३ ॥
आर्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्नुषा ।
स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते ॥ ४ ॥
भर्तुर्भाग्यं तु नार्येका प्राप्नोति पुरुषर्षभ ।
अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ॥ ५ ॥
न पिता नात्मजो नात्मा न माता न सखीजनः ।
इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ॥ ६ ॥
यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्यैव राघव ।
अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुशकण्टकान् ॥ ७ ॥
ईर्ष्यारोषौ बहिष्कृत्य पीतशेषमिवोदकं ।
नय मां वीर विश्रब्धः पापं मयि न विद्यते ॥ ८ ॥
प्रासादाग्रैर्विमानैर्वा वैहायसगतेन वा ।
सर्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ॥ ९ ॥
अनुशिष्टास्मि मात्रा च पित्रा च विविधाश्रयं ।
नास्मि संप्रति वक्तव्या वर्तितव्यं यथा मया ॥ १० ॥
अहं दुर्गं गमिष्यामि वनं पुरुषवर्जितं ।
नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलगणसेवितं ॥ ११ ॥
सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवने पितुः ।
अचिन्तयन्ती त्रीँल्लोकांश्चिन्तयन्ती पतिव्रतं ॥ १२ ॥

शुश्रूषमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी ।
सह रंस्ये त्वया वीर वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १३ ॥
त्वं हि कर्तुं वने शक्तो राम संपरिपालनं ।
अन्यस्यापि जनस्येह किंपुनर्मम मानद ॥ १४ ॥
साहं त्वया गमिष्यामि वनमद्य न संशयः ।
नाहं शक्या महाभाग निवर्तयितुमुद्यता ॥ १५ ॥
फलमूलाशना नित्यं भविष्यामि न संशयः ।
न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती त्वया सह ॥ १६ ॥
इच्छामि सरितः शैलान् पल्वलानि सरांसि च ।
द्रष्टुं सर्वत्र निर्भीता त्वया नाथेन धीमता ॥ १७ ॥
हंसकारण्डवाकीर्णाः पद्मिनी विमलोदकाः ।
अवगाह्याभिरंस्येऽहं त्वयैव सह राघव ॥ १८ ॥
सहस्राण्यपि वर्षाणां बहूनि सहिता त्वया ।
समतीतानि मन्येऽहं यथैकं दिवसं तथा ॥ १९ ॥
स्वर्गेऽपि वासं रहिता त्वया वीर न कामये ।
त्वया मम विहीनायाः कुतः स्वर्गः कुतः सुखं ॥ २० ॥

अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमं ।
न मां तु वीर प्रतिषेद्धुमर्हसि ।
वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे ।
तवैव पादावुपगृह्य संमता ॥ २१ ॥

अनन्यभावामनुरक्तचेतसं ।
त्वया वियुक्तां मरणाय निश्चितां ।
नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनां ।
न ते मयातो गुरुता भविष्यति ॥ २२ ॥
तथा ब्रुवाणामपि धर्मवत्सलां ।
न च स्म सीतां नृवरो निनीषति ।
उवाच चैनां बहु संनिवर्तने ।
वने निवासस्य च दुःखतां प्रति ॥ २३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे सीतावाक्यं नाम सप्तविंशः सर्गः
॥ २७ ॥

CAPUT XXVIII.

INCOMMODA SILVARUM EXPOSITA.

स एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ।
न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दुःखानि चिन्तयन् ॥ १ ॥
शान्त्वयित्वा ततस्तां तु वाष्पदूषितलोचनां ।
निवर्तनार्थे धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥

सीते महाकुलीनासि धर्मे च निरता सदा ।
इहाचर स्वधर्मं त्वं मा यथा मनसः सुखं ॥ ३ ॥
सीते यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्यं त्वयाबले ।
वने दोषा हि बहवो वदतस्तान् निबोध मे ॥ ४ ॥
हितबुद्ध्या खलु वचो मयैतदभिधीयते ।
सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ॥ ५ ॥
बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते ।
सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनं ॥ ६ ॥
गिरिनिर्झरसंभूता गिरिनिर्दरवासिनां ।
सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनं ॥ ७ ॥
क्रीडमानाश्च विश्रब्धा मत्ताः शून्ये महामृगाः ।
दृष्ट्वा समभिवर्तन्ते सीते दुःखमतो वनं ॥ ८ ॥
सग्राहाः सरितश्चैव पङ्कवत्यः सुदुस्तराः ।
मत्तैरपि गजैर्नित्यमतो दुःखतरं वनं ॥ ९ ॥
लताकण्टकसंकीर्णाः कृकवाकूपनादिताः ।
निरपाश्च सुदुःखाश्च मार्गा दुःखमतो वनं ॥ १० ॥
सुप्यते पर्णशय्यासु स्वयंभग्नासु भूतले ।
रात्रिषु श्रमखिन्नेन तस्माद्दुःखतरं वनं ॥ ११ ॥
अहोरात्रं च संतोषः कर्तव्यो नियतात्मना ।
फलैर्वृक्षावपतितैः सीते दुःखमतो वनं ॥ १२ ॥

उपवासश्च कर्तव्यो यथा प्राणेन मैथिलि ।
जटाभारश्च कर्तव्यो वल्कलाम्बरधारिणा ॥ १३ ॥
देवतानां पितॄणां च कर्तव्यं विधिपूर्वकं ।
प्राप्तानामतिथीनां च नित्यशः प्रतिपूजनं ॥ १४ ॥
कार्यस्त्रिरभिषेकश्च काले काले च नित्यशः ।
चरतां नियमेनैव तस्माद्दुःखतरं वनं ॥ १५ ॥
उपहारश्च कर्तव्यः कुसुमैः स्वयमाहृतैः ।
आर्षेण विधिना वेद्यां सीते दुःखमतो वनं ॥ १६ ॥
यथालब्धेन कर्तव्यः संतोषस्तेन मैथिलि ।
यताहारैर्वनचरैः सीते दुःखमतो वनं ॥ १७ ॥
अतीव वातस्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः ।
भयानि च महान्त्यत्र ततो दुःखतरं वनं ॥ १८ ॥
सरीसृपाश्च बहवो बहुरूपाश्च भामिनि ।
चरन्ति पृथिवीं दर्पात् ततो दुःखतरं वनं ॥ १९ ॥
नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुटिलगामिनः ।
तिष्ठन्त्यावृत्य पन्थानमतो दुःखतरं वनं ॥ २० ॥
पतंगा वृश्चिकाः कीटा दंशाश्च मशकैः सह ।
बाधन्ते नित्यमबले सर्वं दुःखमतो वनं ॥ २१ ॥
द्रुमाः कण्टकिनश्चैव कुशाः काशाश्च भामिनि ।
वने व्याकुलशाखाग्रास्तेन दुःखतरं वनं ॥ २२ ॥

कायक्लेशाश्च बहवो भयानि विविधानि च ।
अरण्यवासे वसतो दुःखमेव सदा वनं ॥ २३ ॥
क्रोधलोभौ विमोक्तव्यौ कर्तव्या तपसे मतिः ।
न भेतव्यं च भेतव्ये दुःखं नित्यमतो वनं ॥ २४ ॥
तदलं ते वनं गत्वा क्षमं न हि वनं तव ।
विमृशन्निह पश्यामि बहुदोषकरं वनं ॥ २५ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे वनदोषदर्शनं नाम अष्टाविंशः सर्गः
॥ २८ ॥

CAPUT XXIX.
RAMAE PLACATIO.

एतत् तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता ।
प्रसक्ताश्रुमुखी मन्दमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
ये त्वया कीर्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति ।
गुणानित्येव तान् विद्धि तव स्नेहपुरस्कृतान् ॥ २ ॥
मृगाः सिंहा गजाश्चैव शार्दूलाः शरभास्तथा ।
चमराः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥ ३ ॥
अदृष्टपूर्वरूपत्वात् सर्वे ते तव राघव ।
रूपं दृष्ट्वापसर्पेयुस्तव सर्वे हि बिभ्यति ॥ ४ ॥

त्वया सह च गन्तव्यं मया गुरुजनाज्ञया ।
त्वद्वियोगेन मे राम त्यक्तव्यमिह जीवितं ॥ ५ ॥
न हि मां त्वत्समीपस्थामतिशक्तोऽपि राघव ।
सुराणामीश्वरः शक्रः प्रधर्षयितुमोजसा ॥ ६ ॥
पतिहीना तु या नारी सा न शक्ष्यति जीवितुं ।
काममेवंविधं राम त्वया मम विदर्शितं ॥ ७ ॥
अथापि च महाप्राज्ञ ब्राह्मणानां मया श्रुतं ।
पुरा पितृगृहे सत्यं वस्तव्यं किल मे वने ॥ ८ ॥
लाक्षणिकेभ्यो द्विजातिभ्यः श्रुत्वाहं वचनं गृहे ।
वनवासकृतोत्साहा नित्यमेव महाबल ॥ ९ ॥
आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः स मया किल ।
सा त्वया सह तत्राहं यास्यामि प्रिय नान्यथा ॥ १० ॥
कृतादेशा भविष्यामि गमिष्यामि सह त्वया ।
कालश्चायं समुत्पन्नः सत्यवाग्भवतु द्विजः ॥ ११ ॥
वनवासे हि जानामि दुःखानि बहुधा किल ।
प्राप्यन्ते नियतं वीर पुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १२ ॥
कन्यया थ पितुर्गेहे वनवासः श्रुतो मया ।
भिक्षिण्याः साधुवृत्ताया मम मातुरिहाग्रतः ॥ १३ ॥
प्रसादितश्च वै पूर्वं त्वं वै बहुविधं प्रभो ।
गमनं वनवासाय काङ्क्षितं हि सह त्वया ॥ १४ ॥

कृतक्षणाहं भद्रं ते गमनं प्रति राघव ।
वनवासस्य शूरस्य मम चर्या हि रोचते ॥ १५ ॥
शुद्धात्मन् प्रेमभावाद्धि भविष्यामि विकल्मषा ।
भर्तारमनुगच्छन्ती भर्ता हि मम दैवतं ॥ १६ ॥
प्रेत्यभावे हि कल्याणः संगमो मे सह त्वया ।
श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां यशस्विनां ॥ १७ ॥
इह लोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महाबल ।
अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यभावेऽपि तस्य सा ॥ १८ ॥
एवमस्मात् स्वकां नारीं सुवृत्तां हि पतिव्रतां ।
नाभिरोचयसे नेतुं त्वं मां केनेव हेतुना ॥ १९ ॥
यदि मां दुःखितामेवं वनं नेतुं न चेच्छसि ।
विषमग्निं जलं वाहमास्थास्ये मृत्युकारणात् ॥ २० ॥
एवं बहुविधं तं सा याचते गमनं प्रति ।
नानुमेने महाबाहुस्तां नेतुं विजनं वनं ॥ २१ ॥
एवमुक्ता तु सा चिन्तां मैथिली समुपागता ।
स्नपयन्ती कुचावुष्णैरश्रुभिर्नयनच्युतैः ॥ २२ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे रामानुनयो नाम एकोनत्रिंशः सर्गः
॥ २९ ॥

CAPUT XXX.

SITAE DATA VENIA PROFICISCENDI.

शान्त्व्यमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा ।
वनवासनिमित्ताय भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
सा तमुत्तमसंविग्ना सीता विपुलवक्षसं ।
प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवं ॥ २ ॥
किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः ।
रामं जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहं ॥ ३ ॥
अनृतं वत लोकोऽयमज्ञानाद्यदि वक्ष्यति ।
तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे ॥ ४ ॥
किं हि कृत्वा विषण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते ।
यत् परित्यक्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणां ॥ ५ ॥
द्युमत्सेनसुतं वीरं सत्यवन्तमनुव्रतां ।
सावित्रीमिव मां विद्धि त्वमात्मवशवर्त्तिनीं ॥ ६ ॥
न त्वहं मनसाप्यन्यं द्रष्टास्मि त्वदृतेऽनघ ।
त्वया राघव गच्छेयं यथान्या कुलपांसनी ॥ ७ ॥
स्वयं तु भार्यां कौमारीं चिरमध्युषितां सतीं ।
शैलूष इव मां राम परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥ ८ ॥

यस्य पथ्यं च रामात्थ यस्य चार्थेऽवरुध्यसे ।
त्वं तस्य भव वश्यश्च विधेयश्च सदानघ ॥ ९ ॥
स मामनादाय वनं न त्वं प्रस्थातुमर्हसि ।
तपो वा यदि वा राज्यं स्वर्गो वा स्यात् त्वया सह ॥ १० ॥
न च मे भविता तत्र कश्चित् पथि परिश्रमः ।
पृष्ठतस्तव गच्छन्त्या विहारशयनेष्विव ॥ ११ ॥
कुशकाशशरेषीका ये च कण्टकिनो द्रुमाः ।
तूलाजिनसमस्पर्शा मार्गे मम सह त्वया ॥ १२ ॥
महावातसमुद्भूतं यन्मामवकरिष्यति ।
रजो रमण तन्मन्ये परार्ध्यमिव चन्दनं ॥ १३ ॥
शाद्वलेषु यदासिष्ये वनान्ते वनगोचरा ।
कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात् सुखतरं ततः ॥ १४ ॥
पत्रं मूलं फलं यत् तु अल्पं वा यदि वा बहु ।
दास्यसे स्वयमाहृत्य तन्मेऽमृतरसोपमं ॥ १५ ॥
न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि न वेश्मनः ।
आर्तवान्युपभुञ्जाना पुष्पाणि च फलानि च ॥ १६ ॥
न च तत्र ततः किंचिद्द्रष्टुमर्हसि विप्रियं ।
मत्कृते न च ते शोको न भविष्यामि दुर्भरा ॥ १७ ॥
यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना ।
इति जानन् परां प्रीतिं गच्छ राम मया सह ॥ १८ ॥

अथ मामेवमव्यग्रां वनं न चेन्नयिष्यसि ।
विषमद्यैव पास्यामि मा वशं द्विषतां गमं ॥ १९ ॥
पश्चादपि हि दुःखेन मम नैवास्ति जीवितं ।
उज्झितायास्त्वया नाथ तदैव मरणं वरं ॥ २० ॥
इमं हि सहितुं शोकं मुहूर्तमपि नोत्सहे ।
किंपुनर्दशवर्षाणि त्रीणि चैकं च दुःखिता ॥ २१ ॥
इति सा शोकसंतप्ता विलप्य करुणं बहु ।
चुक्रोश पतिमायस्ता भृशमालिंग्य सस्वरं ॥ २२ ॥
सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजाङ्गना ।
चिरसंनियतं वाष्पं मुमोचाग्निमिवारणिः ॥ २३ ॥
तस्याः स्फटिकसंकाशं वारि संतापसंभवं ।
नेत्राभ्यां परिसुस्राव पङ्कजाभ्यामिवोदकं ॥ २४ ॥
तच्चैवामलचन्द्राभं मुखमायतलोचनं ।
पर्यशुष्यत वाष्पेण जलोद्धृतमिवाम्बुजं ॥ २५ ॥
तां परिष्वज्य वाहुभ्यां विसंज्ञामिव दुःखितां ।
उवाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा ॥ २६ ॥
न देवि तव दुःखेन स्वर्गमप्यभिरोचये ।
न हि मे ऽस्ति भयं किंचित् स्वयंभोरिव सर्वतः ॥ २७ ॥
तव सर्वमभिप्रायमविज्ञाय शुभानने ।
वासं नारोचये ऽरण्ये शक्तिमानपि रक्षणे ॥ २८ ॥

यत् सृष्टासि मया सार्द्धं वनवासाय मैथिलि ।
न विहातुं मया शक्या प्रीतिरात्मवता यथा ॥ २९ ॥
धर्मस्तु गजनासोरु सद्भिराचरितः पुरा ।
तं चाहमनुवर्तिष्ये यथा सूर्यं सुवर्चला ॥ ३० ॥
न खल्वहं तु गच्छेयं वनं जनकनन्दिनि ।
वचनं तन्नयति मां पितुः सत्योपबृंहितं ॥ ३१ ॥
एष धर्मश्च सुश्रोणि पितुर्मातुश्च वश्यता ।
आज्ञामहं व्यतिक्रम्य नैव जीवितुमुत्सहे ॥ ३२ ॥
अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराध्यते ।
स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुं ॥ ३३ ॥
यत्र त्रयं त्रयो लोकाः पवित्रं तत्समं भुवि ।
नान्यदस्ति शुभापाङ्गे तेनेदमभिराध्यते ॥ ३४ ॥
न सत्यं दानमानौ वा यज्ञा वाप्याप्तदक्षिणाः ।
तथा बलकराः सीते यथा सेवा पितुर्मता ॥ ३५ ॥
स्वर्गो धनं वा धान्यं वा विद्याः पुत्राः सुखानि च ।
गुरुवृत्त्यनुरोधेन न किंचिदपि दुर्लभं ॥ ३६ ॥
देवगन्धर्वगोलोकान् ब्रह्मलोकांस्तथा परान् ।
प्राप्नुवन्ति महात्मानो मातृपितृपरायणाः ॥ ३७ ॥
स मां पिता यथा शास्ति सत्यधर्मपथे स्थितः ।
तथा वर्तितुमिच्छामि स हि धर्मः सनातनः ॥ ३८ ॥

मम सन्ना मतिः सीते नेतुं त्वां दण्डकावनं ।
वसिष्यामीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिता ॥ ३९ ॥
सा हि दिष्टानवद्याङ्गि वनाय मदिरेक्षणे ।
अनुगच्छस्व मां भीरु सहधर्मचरी भव ॥ ४० ॥
सर्वथा सदृशं सीते मम स्वस्य कुलस्य च ।
व्यवसायमनुक्रान्ता कान्ते त्वमतिशोभनं ॥ ४१ ॥
आरभस्व गुरुश्रोणि वनवासक्षमाः क्रियाः ।
नेदानीं त्वदृते सीते स्वर्गोऽपि मम रोचते ॥ ४२ ॥
ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकेभ्यश्च भोजनं ।
प्रयच्छाशंसमानेभ्यः संत्वरस्व च मा चिरं ॥ ४३ ॥
भूषणानि महार्हाणि वरवस्त्राणि यानि च ।
रमणीयाश्च ये केचित् क्रीडार्थाश्चाप्युपस्कराः ॥ ४४ ॥
शयनीयानि यानानि मम चान्यानि यानि च ।
देहि स्वभृत्यवर्गस्य ब्राह्मणानामनन्तरं ॥ ४५ ॥
अनुकूलं सा तु भर्तुर्ज्ञात्वा गमनमात्मनः ।
क्षिप्रं प्रमुदिता देवी दातुमेवोचक्रमे ॥ ४६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे सीताभ्यनुज्ञा नाम त्रिंशः सर्गः
॥ ३० ॥

CAPUT XXXI.

LAXMANO DATA VENIA PROFICISCENDI.

एवं श्रुत्वा तु संवादं लक्ष्मणः पूर्वमागतः ।
वाष्पपर्याकुलमुखः शोकं सोढुमशक्नुवन् ॥ १ ॥
स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य रघुनन्दनः ।
सीतामुवाचातियशा राघवं च महाव्रतं ॥ २ ॥
यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वनं गजमृगायुतं ।
अहमप्यनुयास्यामि त्वामग्रेऽद्य धनुर्धरः ॥ ३ ॥
मद्द्वितीयो ह्यरण्यानि बहूनि विचरिष्यसि ।
पक्षिभिर्मृगयूथैश्च संघुष्टानि समन्ततः ॥ ४ ॥
न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं वृणे ।
ऐश्वर्यं चापि लोकानां कामये न त्वया विना ॥ ५ ॥
एवं ब्रुवाणः सौमित्रिर्वनवासाय निश्चितः ।
रामेण बहुभिः शान्त्वैर्निषिद्धः पुनरब्रवीत् ॥ ६ ॥
अनुज्ञातस्तु भवता पूर्वमेव यदस्म्यहं ।
किमिदानीं पुनरिदं क्रियते मे निवारणं ॥ ७ ॥

न निवर्तयितव्योऽहं जीवन्तं मां यदीच्छसि ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि प्रसीदार्य नयस्व मां ॥ ८ ॥
ततोऽब्रवीन्महातेजा रामो लक्ष्मणमग्रतः ।
स्थितं प्रगामिनं धीरं याचमानं कृताञ्जलिं ॥ ९ ॥
स्निग्धो धर्मरतो वीरः सततं सत्पथे स्थितः ।
प्रियः प्राणसमो वश्यो भ्राता चासि सखा च मे ॥ १० ॥
मयाद्य सह सौमित्रे त्वयि गच्छति तद्वनं ।
को भरिष्यति कौशल्यां सुमित्रां वा यशस्विनीं ॥ ११ ॥
अभिवर्षति कामैर्यः पर्जन्यः पृथिवीमिव ।
स कामपाशपर्यस्तो महातेजा महीपतिः ॥ १२ ॥
सा हि राज्यमिदं प्राप्य नृपस्याश्वपतेः सुता ।
दुःखितानां सपत्नीनां न करिष्यति शोभनं ॥ १३ ॥
न स्मरिष्यति कौशल्यां सुमित्रां च सुदुःखितां ।
भरतो राज्यमासाद्य कैकेय्यां पर्यवस्थितः ॥ १४ ॥
तामार्यां स्वयमेवेह राजानुग्रहणेन वा ।
सौमित्रे भर कौशल्यामुक्तमर्थमिमं चर ॥ १५ ॥
एवं मयि च ते भक्तिर्भविष्यति सुदर्शिता ।
धर्मज्ञ गुरुपूजायां धर्मश्चाप्यतुलो महान् ॥ १६ ॥
एवं कुरुष्व सौमित्रे मत्कृते रघुनन्दन ।
अस्माभिर्विप्रहीणाया मातुर्नो न भवेत् सुखं ॥ १७ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः श्लक्ष्णया गिरा ।
प्रत्युवाच ततो रामं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदं ॥ १८ ॥
तवैव तेजसा वीर भरतः पूजयिष्यति ।
कौशल्यां च सुमित्रां च प्रयतो नात्र संशयः ॥ १९ ॥
यदि दुष्टो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमं ।
प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्वेण च विशेषतः ॥ २० ॥
तमहं दुर्मतिं क्रूरं बधिष्यामि न संशयः ।
तत्पक्षानपि तान् सर्वांस्त्रैलोक्यमपि किंतु सा ॥ २१ ॥
कौशल्या बिभृयादार्या सहस्रमपि मद्विधान् ।
यस्याः सहस्रं ग्रामाणां संप्राप्तमुपजीवनं ॥ २२ ॥
तदात्मभरणे चैव मम मातुस्तथैव च ।
पर्याप्ता मद्विधानां च भरणाय मनस्विनी ॥ २३ ॥
कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते ।
कृतार्थोऽहं भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्प्यते ॥ २४ ॥
धनुरादाय सशरं खनित्रपिटकाधरः ।
अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानं परिशोधयन् ॥ २५ ॥
आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च ।
वन्यानि यानि चान्यानि स्वाहाराणि तपस्विनां ॥
भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते ।
अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ॥ २७ ॥

रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तं ।
अनापृच्छस्व सौमित्रे सर्वमेव सुहृज्जनं ॥ २८ ॥
ये च राज्ञो ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयं ।
जनकस्य महायज्ञे धनुषी रुद्रदर्शने ॥ २९ ॥
अभेद्ये कवचे दिव्ये तूणी चाक्षय्यसायकौ ।
आदित्यविमलौ चोभौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ ॥ ३० ॥
सत्कृत्य निहितं सर्वमेतदाचार्यसद्मनि ।
स त्वमायुधमादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण ॥ ३१ ॥
स सुहृज्जनमामन्त्र्य वनवासाय निश्चितः ।
इक्ष्वाकुगुरुमागम्य जग्राहायुधमुत्तमं ॥ ३२ ॥
तद्दिव्यं रघुशार्दूलः सत्कृतं माल्यभूषितं ।
रामाय दर्शयामास सौमित्रिः सर्वमायुधं ॥ ३३ ॥
तमुवाचात्मवान् रामः प्रीत्या लक्ष्मणमागतं ।
काले त्वमागतः सौम्य काङ्क्षितो मम लक्ष्मण ॥ ३४ ॥
अहं प्रदातुमिच्छामि यदिदं मामकं धनं ।
ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वया सह परंतप ॥ ३५ ॥
ये चास्मासु सदा भक्ता निवसन्तीह लक्ष्मण ।
तेषामपि प्रदेयं मे सर्वेषामुपजीविनां ॥ ३६ ॥
वशिष्ठपुत्रं तु सुयज्ञमार्यं ।
त्वमानयाशु प्रवरं द्विजानां ।

अभिप्रयास्यामि वनं समस्तान् ।
अभ्यर्च्य शिष्टानपरान् द्विजातीन् ॥ ३७ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे लक्ष्मणाभ्यनुज्ञा नाम एकत्रिंशः सर्गः
॥ ३१ ॥

CAPUT XXXII.

RERUM PRETIOSARUM DONATIO.

ततः शासनमाज्ञाय भ्रातुः प्रियकरं हितं ।
गत्वा स प्रविवेशाशु सुयज्ञस्य निवेशनं ॥ १ ॥
तं विप्रमग्न्यगारस्थं वन्दित्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत् ।
सखेऽभ्यागच्छ रामस्य वेश्म दुष्करकारिणः ॥ २ ॥
ततः संध्यामुपास्थाय गत्वा सौमित्रिणा सह ।
जुष्टं तत् प्राविशल्लक्ष्म्या रम्यं रामनिवेशनं ॥ ३ ॥
तमागतं वेदविदं प्राञ्जलिः सीतया सह ।
सुयज्ञमभिचक्राम राघवोऽग्निमिवार्चितं ॥ ४ ॥
जातरूपमयैर्मुख्यैरङ्गदैः कुण्डलैः शुभैः ।
सहेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरपि ॥ ५ ॥

अन्यैश्च रत्नैर्बहुभिः काकुत्स्थः प्रत्यपूजयत् ।
सुयज्ञं स तदोवाच रामः सीताप्रचोदितः ॥ ६ ॥
हारं च हेमसूत्रं च भार्यायै सौम्य हारय ।
रसनां चाथ सा सीता दातुमिच्छति ते सखे ॥ ७ ॥
अङ्गदानि च चित्राणि केयूराणि शुभानि च ।
प्रयच्छति सखे तुभ्यं भार्यायै गच्छती वनं ॥ ८ ॥
पर्यङ्कमग्र्यास्तरणं नानारत्नविभूषितं ।
तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥ ९ ॥
नागः शत्रुंजयो नाम मातुलो यं ददौ मम ।
तं ते निष्कसहस्रेण ददामि द्विजपुंगव ॥ १० ॥
इत्युक्तः स तु रामेण सुयज्ञः प्रतिगृह्य तत् ।
रामलक्ष्मणसीतानां प्रयुयोजाशिषः शिवाः ॥ ११ ॥
अथ भ्रातरमव्यग्रं प्रियं रामः प्रियंवदः ।
सौमित्रिं तमुवाचेदं ब्रह्मेव त्रिदशेश्वरं ॥ १२ ॥
अगस्त्यं कौशिकं चैव तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ ।
अर्चयाहूय सौमित्रे रत्नैः शस्यमिवाम्बुभिः ॥ १३ ॥
तर्पयस्व महाबाहो गोसहस्रेण राघव ।
सुवर्णरजतैश्चैव मणिभिश्च महाधनैः ॥ १४ ॥
कौशल्यां च य आशीर्भिर्भक्तः पर्युपतिष्ठति ।
आचार्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्च वेदवित् ॥ १५ ॥

तस्य यानं च दासीश्च सौमित्रे संप्रदापय ।
कौशेयानि च वस्त्राणि यावत् तुष्यति स द्विजः ॥ १६ ॥
सूतश्चित्ररथश्चार्यः सचिवः सुचिरोषितः ।
तोषयैनं महार्हैश्च रत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा ॥ १७ ॥
ये चेमे कठकालापा बहवो दण्डमानवाः ।
नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत् कुर्वन्ति किंचन ॥ १८ ॥
अलसाः स्वादुकामाश्च महतां चापि संमताः ।
तेषामशीतिं यानानि रत्नपूर्णानि दापय ॥ १९ ॥
शालिवाहसहस्रं च द्वे शते भद्रकांस्तथा ।
व्यञ्जनार्थं च सौमित्रे गोसहस्रमुपाकुरु ॥ २० ॥
मेखलिनां महासंघः कौशल्यां समुपस्थितः ।
तेषां सहस्रं सौमित्रे प्रत्येकं संप्रदापय ॥ २१ ॥
अम्बा यथा नो नन्देच्च कौशल्या मम दक्षिणां ।
तथा द्विजातींस्तान् सर्वाँल्लक्ष्मणार्चय सर्वशः ॥ २२ ॥
अथाब्रवीद्बाष्पकलांस्तिष्ठतो रघुनन्दनः ।
संप्रदाय बहु द्रव्यमेकैकस्योपजीवनं ॥ २३ ॥
लक्ष्मणस्य च यद्वेश्म गृहं च यदिदं मम ।
अशून्यं कार्यमेकैकं यावदागमनं मम ॥ २४ ॥
इत्युक्त्वा दुःखितं सर्वं जनं तमुपजीविनं ।
उवाचेदं धनाध्यक्षं धनमानीयतामिति ॥ २५ ॥

ततोऽस्य धनमाजह्रुः सर्वं एवोपजीविनः ।
स राशिः सुमहांस्तत्र दर्शनीयो ह्यदृश्यत ॥ २६ ॥
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं सहलक्ष्मणः ।
द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयत् ॥ २७ ॥
तत्रासीत् पिङ्गलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः ।
क्षतवृत्तिर्वने नित्यं फालकुद्दाललाङ्गली ॥ २८ ॥
तं वृद्धं तरुणी भार्या बालानादाय दारकान् ।
अब्रवीद्ब्राह्मणं वाक्यं दारिद्र्येणाभिपीडिता ॥ २९ ॥
अपास्य फालकुद्दालं कुरुष्व वचनं मम ।
रामं दर्शय धर्मज्ञं यदि किंचिदवाप्स्यसि ॥ ३० ॥
भार्याया वचनं श्रुत्वा शाटीमाछाद्य दुश्छदां ।
स प्रातिष्ठत पन्थानं यत्र रामनिवेशनं ॥ ३१ ॥
भृग्वङ्गिरःसमं दीप्त्या त्रिजटं जनसंसदि ।
आ पञ्चमायाः कक्षाया नैनं कश्चिदवारयत् ॥ ३२ ॥
स राममासाद्य तदा त्रिजटो वाक्यमब्रवीत् ।
दरिद्रोऽस्म्यसमर्थश्च बहुपुत्रश्च राघव ॥ ३३ ॥
उञ्छवृत्तिर्वनचरः प्रत्यवेक्षस्व मामपि ।
तमुवाच ततो रामः परिहाससमन्वितं ॥ ३४ ॥
गवां सहस्रमस्त्येकं यदविश्राणितं मया ।
परिक्षिपसि दण्डेन यावत् तावदवाप्स्यसि ॥ ३५ ॥

स शाटीं परितः कट्यां संभ्रान्तः परिवेष्ट्य तां ।
आविध्य दण्डं चिक्षेप सर्वप्राणेन वेगतः ॥ ३६ ॥
स तीर्त्वा सरयूपारं दण्डस्तस्य कराच्च्युतः ।
गोव्रजे बहुसाहस्रे पपातोक्ष्णां च संनिधौ ॥ ३७ ॥
तं परिष्वज्य धर्मात्मा आ तस्मात् सरयूतटात् ।
आनयामास ता गावस्त्रिजटस्याश्रमं प्रति ॥ ३८ ॥
उवाच च तदा रामस्तं गार्ग्यमभिशान्त्वयन् ।
मन्युर्न खलु कर्तव्यः परिहासो ह्ययं मम ॥ ३९ ॥
एतच्चैव सहस्रं ते गवां गोपैरहं सह ।
ददामि भूयश्च धनं यावदिच्छसि शाधि मां ॥ ४० ॥
इत्युक्तस्त्रिजटो वव्रे यज्ञेयमिति राघव ।
तस्मै रामो ददौ द्रव्यं प्रभूतं यज्ञसिद्धये ॥ ४१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे चित्रविश्राणिको नाम द्वात्रिंशः सर्गः
॥ ३२ ॥

CAPUT XXXIII.

CIVIUM SERMO.

दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु ।
जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥ १ ॥
ततो गृहीते प्रेष्याभ्यामशोभेतां तदायुधे ।
मालादामभिरासक्ते सीतया समलंकृते ॥ २ ॥
ततः प्रासादहर्म्याणि विमानशिखराणि च ।
अधिरुह्य जनः श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत् ॥ ३ ॥
न हि रथ्याः सुशक्यन्ते गन्तुं बहुजनाकुलाः ।
आरुह्य तस्मात् प्रासादान् दीनाः पश्यन्ति राघवं ॥ ४ ॥
पदातिं वर्जितछत्त्रं रामं दृष्ट्वा तदा जनाः ।
ऊचुर्बहुविधा वाचः शोकोपहतचेतसः ॥ ५ ॥
यं यान्तमनुयाति स्म चतुरङ्गबलं महत् ।
तमेकं सीतया सार्द्धमनुगच्छति लक्ष्मणः ॥ ६ ॥
ऐश्वर्यस्य रसज्ञः सन् कामानां चैव कामदः ।
नेच्छत्येवानृतं कर्तुं वचनं धर्मगौरवात् ॥ ७ ॥
या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि ।
तामद्य सीतां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः ॥ ८ ॥
अङ्गरागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीं ।
वर्षमुष्णं च शीतं च नेष्यत्याशु विवर्णतां ॥ ९ ॥

अद्य नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भाषते ।
न हि राजा प्रियं पुत्रं विवासयितुमर्हति ॥ १० ॥
निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्यात् विप्रवासनं ।
किंपुनर्यस्य लोकोऽयं जितो वृत्तेन केवलं ॥ ११ ॥
आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः ।
राघवं शोभयन्त्येते षड्गुणाः पुरुषर्षभं ॥ १२ ॥
तस्मात् तस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः ।
औदकानीव सत्त्वानि ग्रीष्मे सलिलसंक्षयात् ॥ १३ ॥
पीडया पीडितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः ।
मूलस्येवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः ॥ १४ ॥
मूलं ह्येव मनुष्याणां धर्मसारो महाद्युतिः ।
पुष्पं फलं च पत्रं च शाखाश्चास्येतरे जनाः ॥ १५ ॥
ते लक्ष्मण इव क्षिप्रं सपत्न्यः सहबान्धवाः ।
गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छति राघवः ॥ १६ ॥
उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च ।
एकदुःखसुखा राममनुगच्छाम धर्मिकं ॥ १७ ॥
समुद्धृतनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि च ।
उपात्तधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वशः ॥ १८ ॥
रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः ।
मूषकैः परिधावद्भिरुद्बिलैरावृतानि च ॥ १९ ॥

अपेतोदकधूमानि हीनसंमार्जनानि च ।
प्रणष्टबलिकर्मेज्यामन्त्रहोमजपानि च ॥ २० ॥
दुष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवन्ति च ।
अस्मत्त्यक्तानि वेश्मानि कैकेयी प्रतिपद्यतां ॥ २१ ॥
वनं नगरमेवास्तु येन गच्छति राघवः ।
अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं संपद्यतां वनं ॥ २२ ॥
विलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः ।
त्यजन्त्वस्मद्भयाद्भीता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥ २३ ॥
अस्मत्त्यक्तं प्रपद्यन्तु सेव्यमानं त्यजन्तु च ।
राघवेण वयं सर्वे वने वत्स्याम निर्वृताः ॥ २४ ॥
इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः ।
शुश्राव राघवः श्रुत्वा न विचक्रेऽस्य मानसं ॥ २५ ॥
स तु वेश्म पितुर्दूरात् कैलासशिखरप्रभं ।
अभिचक्राम धर्मात्मा मत्तमातंगविक्रमः ॥ २६ ॥
विनीतवीरपुरुषं प्रविश्य तु नृपालयं ।
ददर्शावस्थितं दीनं सुमन्त्रमविदूरतः ॥ २७ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे पौरवाक्यं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः
॥ ३३ ॥

CAPUT XXXIV.

RAMAE ADITUS AD REGIAM.

ततः कमलपत्राक्षः श्यामो निरुपमो महान् ।
उवाच रामस्तं सूतं पितुराख्याहि मामिति ॥ १ ॥
स रामप्रेषितः क्षिप्रं संतापकलुषेन्द्रियं ।
प्रविश्य नृपतिं सूतो निःश्वसन्तं ददर्श ह ॥ २ ॥
उपरक्तमिवादित्यं भस्मच्छन्नमिवानलं ।
तडागमिव निस्तोयमपश्यज्जगतीपतिं ॥ ३ ॥
आलोक्य तं महाप्राज्ञः परमाकुलचेतसं ।
राममेवानुशोचन्तं सूतः प्राञ्जलिरासदत् ॥ ४ ॥
तं वर्धयित्वा राजानं पूर्वं सूतो जयाशिषा ।
भयविक्लवया वाचा मन्दया श्लक्ष्णमब्रवीत् ॥ ५ ॥
अयं स पुरुषव्याघ्रो द्वारि तिष्ठति ते सुतः ।
ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्वा सर्वं चैवोपजीविनां ॥ ६ ॥
स त्वां पश्यतु भद्रं ते रामः सत्यपराक्रमः ।
सर्वान् सुहृद आपृच्छ्य त्वां हीदानीं दिदृक्षते ॥ ७ ॥
गमिष्यति महारण्यं तं पश्य जगतीपते ।
वृतं राजगुणैः सर्वैरादित्यमिव रश्मिभिः ॥ ८ ॥

स सत्यवादी धर्मात्मा गाम्भीर्यात् सागरोपमः ।
आकाश इव निष्पङ्को नरेन्द्रः प्रत्युवाच तं ॥ ९ ॥
सुमन्त्रानय मे दारान् ये केचिदिह मामकाः ।
दारैः परिवृतः सर्वैर्द्रष्टुमिच्छामि राघवं ॥ १० ॥
सोऽन्तःपुरमतीत्यैव स्त्रियस्ता वाक्यमब्रवीत् ।
आर्या ह्वयति वो राजा गम्यतां तत्र मा चिरं ॥ ११ ॥
एवमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुमन्त्रेण नृपाज्ञया ।
प्रचक्रमुस्तद्भवनं भर्तुराज्ञाय शासनं ॥ १२ ॥
अर्द्धसप्तशतास्तास्तु प्रमदास्ताम्रलोचनाः ।
कौशल्यां परिवार्याथ शनैर्जग्मुर्धृतव्रताः ॥ १३ ॥
आगतेषु च दारेषु समवेक्ष्य महीपतिः ।
उवाच राजा तं सूतं सुमन्त्रानय मे सुतं ॥ १४ ॥
स सूतो राममादाय लक्ष्मणं मैथिलीं तथा ।
जगामाभिमुखस्तूर्णं सकाशं जगतीपतेः ॥ १५ ॥
स राजा पुत्रमायान्तं दृष्ट्वा दूरात् कृताञ्जलिं ।
उत्पपातासनात् तूर्णमार्त्तः स्त्रीजनसंवृतः ॥ १६ ॥
सोऽभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशांपतिः ।
तमसंप्राप्तः संभ्रान्तः पपात भुवि मूर्छितः ॥ १७ ॥
तं रामोऽभ्यपतत् क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः ।
विसंज्ञमिव दुःखेन सशोकं नृपतिं तदा ॥ १८ ॥

स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेश्मनि ।
हा हा रामेति सहसा भूषणाध्वनिमिश्रितः ॥ १९ ॥
तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।
पर्यङ्के सीतया सार्द्धं रुदन्तः समवेशयन् ॥ २० ॥
अथ रामो मुहूर्तात् तं लब्धसंज्ञं महीपतिं ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा शोकार्णवपरिप्लुतं ॥ २१ ॥
आपृच्छे त्वां महाराज सर्वेषामीश्वरोऽसि नः ।
प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन मां ॥ २२ ॥
लक्ष्मणं चानुजानीहि सीता चान्वेतु मां वनं ।
कारणैर्बहुभिस्तथ्यैर्वार्यमाणौ न चेच्छतः ॥ २३ ॥
अनुजानीहि सर्वान् नः शोकमुत्सृज्य मानद ।
लक्ष्मणं मां च सीतां च प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ २४ ॥
प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञां जगतीपतेः ।
उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासाय राघवं ॥ २५ ॥
अहं राघव कैकेय्या वरदानेन मोहितः ।
अयोध्यायां त्वमेवाद्य भव राजा निगृह्य मां ॥ २६ ॥
एवमुक्तो नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः ।
प्रत्युवाचाञ्जलिं कृत्वा पितरं वाक्यकोविदः ॥ २७ ॥
राजा वर्षसहस्राय भवानेवास्तु नः पुरे ।
अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न मे राज्यस्य काङ्क्षिता ॥ २८ ॥

नव पञ्च च वर्षाणि वनवासे विहृत्य ते ।
पुनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञान्ते नराधिप ॥ २९ ॥
रुदन्नार्त्तः प्रियं पुत्रं सत्यपाशेन संयुतः ।
कैकेय्या चोद्यमानस्तु मिथो राजा तमब्रवीत् ॥ ३० ॥
श्रेयसे वृद्धये तात पुनरागमनाय च ।
गच्छस्वारिष्टमव्यग्रं पन्थानमकुतोभयं ॥ ३१ ॥
न हि सत्यात्मनस्तात धर्माभिमनसस्तव ।
संनिवर्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनन्दन ॥ ३२ ॥
अद्य त्विदानीं रजनीं पुत्र मा गच्छ सर्वथा ।
एकाहं दर्शनेनापि साधु तावच्चराम्यहं ॥ ३३ ॥
मातरं मां च संपश्य वसेमामद्य शर्वरीं ।
तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्वः काल्ये साधयिष्यसि ॥ ३४ ॥
दुष्करं क्रियते पुत्र सर्वथा राघव त्वया ।
मत्प्रियार्थं प्रियांस्त्यक्त्वा यद्यासि विजनं वनं ॥ ३५ ॥
न चैतन्मे प्रियं पुत्र शपे सत्येन राघव ।
छन्नया छलितस्त्वस्मि स्त्रिया भस्माग्निकल्पया ॥ ३६ ॥
वञ्चना या तु लब्धा मे तां त्वं निस्तर्तुमर्हसि ।
अनया वृत्तसादिन्या कैकेय्याभिप्रचोदितः ॥ ३७ ॥
न चैतदाश्चर्यतमं यत् त्वं ज्येष्ठः सुतो मम ।
अपानृतकथं पुत्र पितरं कर्तुमिच्छसि ॥ ३८ ॥

अथ रामस्तदा श्रुत्वा पितुरार्त्तस्य भाषितं ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा दीनो वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
प्राप्स्यामि यानद्य गुणान् को मे श्वस्तान् प्रदास्यति ।
अपक्रमणमेवाथ सर्वकामैरहं वृणे ॥ ४० ॥
इयं सराष्ट्रा सजना धनधान्यसमाकुला ।
मया विसृष्टा वसुधा भरताय प्रदीयतां ॥ ४१ ॥
यस्तुष्टेन वरो दत्तः कैकेय्यै वरद त्वया ।
दीयतां निखिलेनैव सत्यस्त्वं भव पार्थिव ॥ ४२ ॥
अहं निदेशं भवतो यथोक्तमनुपालयन् ।
चतुर्दश समा वत्स्ये वने वनचरैः सह ॥ ४३ ॥
न हि मे काङ्क्षितं राज्यं सुखमात्मनि वा प्रियं ।
यथा निदेशं कर्तुं ते त्वरा मे रघुनन्दन ॥ ४४ ॥
अपगच्छतु ते दुःखं मा भूर्बाष्पपरिप्लुतः ।
न हि क्षुभ्यति दुर्धर्षः समुद्रः सरितां पतिः ॥ ४५ ॥
नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं न च मेदिनीं ।
नैव सर्वानिमान् कामान् न स्वर्गं न च जीवितं ॥ ४६ ॥
त्वामहं सत्यमिच्छामि नानृतं पुरुषर्षभ ।
प्रत्यक्षं तव सत्येन सुकृतेन च ते शपे ॥ ४७ ॥
न च शक्यं मया तात स्थातुं क्षणमपि प्रभो ।
स शोकं धारयस्वेमं न हि मेऽस्ति विपर्ययः ॥ ४८ ॥

अर्थितो ह्यस्मि कैकेय्या वनं गच्छेति राघव ।
मया चोक्तं व्रजामीति तत् सत्यमनुपालये ॥ ४९ ॥
मा चोत्कण्ठां कृथा देव वने रंस्यामहे वयं ।
प्रशान्तहरिणाकीर्णे नानाशकुनिनादिते ॥ ५० ॥
पिता दैवतं हि तात देवतानामपि स्मृतं ।
तस्माद्दैवतमित्येव करिष्यामि पितुर्वचः ॥ ५१ ॥
चतुर्दशसु वर्षेषु गतेषु नरसत्तम ।
पुनर्द्रक्ष्यसि मां प्राप्तं संतापोऽयं विमुच्यतां ॥ ५२ ॥
येन संस्तम्भनीयोऽयं सर्वो बाष्पकलो जनः ।
स त्वं पुरुषशार्दूल किमर्थं विक्रियां गतः ॥ ५३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे रामप्रवेशो नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः
॥ ३४ ॥

CAPUT XXXV.

Probra in Caeceidem iacta.

ततो निर्धूय सहसा शिरो निःश्वस्य चासकृत् ।
पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य दन्तान् कटकटाय्य च ॥ १ ॥
लोचने कोपसंरक्ते वर्णं पूर्वोचितं जहत् ।
कोपाभिभूतः सहसा संतापमशुभं गतः ॥ २ ॥
मनः समीक्षमाणश्च सूतो दशरथस्य सः ।
कम्पयन्निव कैकेय्या हृदयं वाक्शरैः शितैः ॥ ३ ॥
वाक्यवज्रैरनुपमैर्निर्भिन्दन्निव चाशुगैः ।
कैकेय्याः सर्वमर्माणि सुमन्त्रः प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥
यस्यास्तव पतिस्त्यक्तो राजा दशरथः स्वयं ।
भर्ता सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ॥ ५ ॥
न ह्यकार्यतमं किंचित् तव देवीह विद्यते ।
पतिघ्नीं त्वामहं मन्ये कुलघ्नीमपि चान्ततः ॥ ६ ॥
यन्महेन्द्रमिवाजय्यं दुष्प्रकम्प्यमिवाचलं ।
महोदधिमिवाक्षोभ्यं संतापयसि कर्मभिः ॥ ७ ॥
नावमंस्था दशरथं भर्तारं वरदं पतिं ।
भर्तुरिच्छा हि नारीणां पुत्रकोट्या विशिष्यते ॥ ८ ॥

यथावयो हि राज्यानि प्राप्नुवन्ति नृपक्षये ।
इक्ष्वाकुकुलनाथेऽस्मिंस्तल्लोपयितुमिच्छसि ॥ ९ ॥
राजा भवतु ते पुत्रो भरतः शास्तु मेदिनीं ।
वयं तत्र गमिष्यामो यत्र रामो गमिष्यति ॥ १० ॥
न हि ते विषये कश्चिद्ब्राह्मणो वस्तुमर्हति ।
तादृशं त्वममर्यादं कर्म कर्तुं चिकीर्षसि ॥ ११ ॥
आश्चर्यमिव पश्यामि यस्यास्ते वृत्तमीदृशं ।
आचरन्त्या न विवृता सद्यो भवति मेदिनी ॥ १२ ॥
महाब्रह्मर्षिसृष्टा वा ज्वलन्तो भीमदर्शनाः ।
धिग्वाग्दण्डा न हिंसन्ति रामप्रव्राजने स्थितां ॥ १३ ॥
आम्रं छित्त्वा कुठारेण निम्बं परिचरेत् तु यः ।
यश्चैनं पयसा सिञ्चेन्नैवास्य मधुरो भवेत् ॥ १४ ॥
आभिजात्यं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च ।
न हि निम्बात् स्रवेत् क्षौद्रं लोके विगदितं वचः ॥ १५ ॥
तव मातुरसद्ग्राहं विद्मपूर्वं यथा श्रुतं ।
पितुस्ते वरदः कश्चिद्ददौ वरमनुत्तमं ॥ १६ ॥
सर्वभूतरुतं तस्मात् संजज्ञे वसुधाधिपः ।
तेन तिर्यग्गतानां च भूतानां विदितं वचः ॥ १७ ॥
ततो जृम्भस्य शयने विरुताद्भूरिवर्चसः ।
पितुस्ते विदितो भावः स तत्र बहुधाहसत् ॥ १८ ॥

तत्र ते जननी क्रुद्धा मृत्युपाशमभीप्सती ।
हासं ते नृपते सौम्य जिज्ञासामीति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥
नृपश्चोवाच तां देवीं हासं शंसामि ते यदि ।
ततो मे मरणं सद्यो भविष्यति न संशयः ॥ २० ॥
माता ते पितरं देवि पुनः केकयमब्रवीत् ।
शंस मे जीव वा मा वा न मामपहसिष्यसि ॥ २१ ॥
प्रियया च तथोक्तः स केकयः पृथिवीपतिः ।
तस्मै तं वरदायार्थं कथयामास तत्त्वतः ॥ २२ ॥
ततः स वरदः साधू राजानं प्रत्यभाषत ।
म्रियतां ध्वंसतां वेयं मा कृथास्त्वं महीपते ॥ २३ ॥
स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रसन्नमनसो नृपः ।
मातरं ते निरस्याशु विजहार कुवेरवत् ॥ २४ ॥
तथा त्वमपि राजानं दुर्जनाचरिते पथि ।
असद्ग्राहमिमं मोहात् कुरुषे पापदर्शिनी ॥ २५ ॥
सत्यश्चात्र प्रवादोऽयं लौकिकः प्रतिभाति मां ।
पितॄन् समनुजायन्ते नरा मातरमङ्गनाः ॥ २६ ॥
नैवं भव गृहाणेदं यदाह वसुधाधिपः ।
भर्तुरिच्छामुपास्येह जनस्यास्य गतिर्भव ॥ २७ ॥
मा त्वं प्रोत्साहिता पापैर्देवराजसमप्रभं ।
भर्तारं लोकभर्तारमसद्धर्ममुपादधाः ॥ २८ ॥

न हि मिथ्या प्रतिज्ञातं करिष्यति तवानघः ।
श्रीमान् दशरथो राजा देवि रामोऽभिषिच्यतां ॥ २९ ॥
परिवादो हि ते देवि महाँल्लोके चरिष्यति ।
यदि रामो वनं याति विहाय पितरं नृपं ॥ ३० ॥
स्वराज्यं राघवः पातु भव त्वं विगतज्वरा ।
न हि ते राघवादन्यः क्षमः पुरवरे वसेत् ॥ ३१ ॥
रामे हि यौवराज्यस्थे राजा दशरथो वनं ।
प्रवेक्ष्यति महेष्वासः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ३२ ॥
इति शान्त्वैश्च तीक्ष्णैश्च कैकेयीं राजसंसदि ।
भूयः संक्षोभयामास सुमन्त्रस्तु कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥
नैव सा क्षुभ्यते देवी न च स्म परिहूयते ।
न चास्य मुखवर्णस्य लक्ष्यते विक्रिया तदा ॥ ३४ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कैकेयीगर्हणं नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः
॥ ३५ ॥

CAPUT XXXVI.

SIDDHARTHI SERMO.

ततः सुमन्त्रमिक्ष्वाकः पीडितः स्वप्रतिज्ञया ।
सवाष्पमतिनिःश्वस्य जगादेदं पुनर्वचः ॥ १ ॥
सूत रत्नसुसंपूर्णा चतुर्विधबला चमूः ।
राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीयतां ॥ २ ॥
रूपजीवाश्च वादिन्यो वणिजश्च महाधनाः ।
शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः सुप्रसारिताः ॥ ३ ॥
ये चैनमुपजीवन्ति रमते यैश्च वीर्यतः ।
तेषां बहु धनं दत्वा तानप्यत्र नियोजय ॥ ४ ॥
आयुधानि च मुख्यानि नागराः शकटानि च ।
अनुगछन्तु काकुत्स्थं व्याधाश्चारण्यकोविदाः ॥ ५ ॥
निघ्नन् मृगान् कुञ्जरांश्च पिबंश्चारण्यकं मधु ।
नदीश्च विविधाः पश्यन् न राज्यं संस्मरिष्यति ॥ ६ ॥
धान्यकोषश्च यः कश्चिद्धनकोषश्च मामकः ।
तौ राममनुगछेतां वसन्तं निर्जने वने ॥ ७ ॥
यजन् पुण्येषु देशेषु विसृजंश्चाप्तदक्षिणाः ।
ऋषिभिश्चाभिसंगम्य प्रवत्स्यति सुखं वने ॥ ८ ॥

भरतश्च महावाक्षुरयोध्यां पालयिष्यति ।
सर्वकामैः पुनः श्रीमान् रामः संसाध्यतामिति ॥ ९ ॥
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे कैकेय्या भयमागतं ।
मुखं चास्या ऽगमच्छोषं स्वरश्चापि व्यरुध्यत ॥ १० ॥
सा विषण्णा च संत्रस्ता मुखेन परिशुष्यता ।
राजानमेवाभिमुखी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥
राज्यं गतजनं साधो पीतमण्डां सुरामिव ।
निरास्वाद्यतमं शून्यं भरतो नाभिपत्स्यते ॥ १२ ॥
कैकेय्यां मुक्तलज्जायां वदन्त्यामतिदारुणं ।
राजा दशरथो वाक्यमुवाचायतलोचनां ॥ १३ ॥
वहन्तं किं तुदसि मां नियुज्य धुरि मा हिते ।
अनार्ये कृत्यमारब्धं किं न पूर्वमुपारुधः ॥ १४ ॥
तस्यैतत् क्रोधसंयुक्तमुक्तं श्रुत्वा वराङ्गना ।
कैकेयी द्विगुणं क्रुद्धा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठं पुत्रमुपारुधत् ।
असमञ्ज इति ख्यातं तथायं गन्तुमर्हति ॥ १६ ॥
एवमुक्तो धिगित्येव राजा दशरथो ऽब्रवीत् ।
व्रीडितश्च जनः सर्वः सा च तं नावबुध्यत ॥ १७ ॥
तत्र वृद्धो महामात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः ।
शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥

असमञ्जो गृहीत्वा तु क्रीडतः पथि दारकान् ।
सरय्वां प्रक्षिपन्नप्सु रमते तेन दुर्मतिः ॥ १९ ॥
तं दृष्ट्वा नागराः सर्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन् ।
असमञ्जं वृणीष्वैकमस्मान् वा राष्ट्रवर्धन ॥ २० ॥
तानुवाच ततो राजा किंनिमित्तमिदं भयं ।
ताश्चापि राज्ञा संपृष्टा वाक्यं प्रकृतयोऽब्रुवन् ॥ २१ ॥
क्रीडतस्त्वेष नः पुत्रान् बालानुद्भ्रान्तचेतसः ।
सरय्वां प्रक्षिपन् मौर्ख्यादतुलां प्रीतिमश्नुते ॥ २२ ॥
स तासां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः ।
तं तत्याजाहितं पुत्रं तासां प्रियचिकीर्षया ॥ २३ ॥
तं यानं शीघ्रमारोप्य सभार्यं सपरिच्छदं ।
यावज्जीवं विवास्योऽयमिति स्वानन्वशात् पिता ॥
स फालपिटकं गृह्य गिरिदुर्गाण्यलोकयत् ।
दिशः सर्वास्त्वनुचरन् स यथा पापकर्मकृत् ॥ २५ ॥
इत्येनमत्यजद्राजा सगरो वै सुधार्मिकः ।
रामः किमकरोत् पापं येनैवमुपरुध्यते ॥ २६ ॥
न हि कंचन पश्यामो राघवस्यागुणं वयं ।
दुर्लभो ह्यस्य निरयः शशाङ्कस्येव कल्मषं ॥ २७ ॥
अथ वा देवि दोषं त्वं कंचित् पश्यसि राघवे ।
तमद्य ब्रूहि तत्त्वेन तदा रामो विवास्यते ॥ २८ ॥

अदुष्टस्य हि संत्यागः सत्पथे ऽभिरतस्य च ।
निर्दहेदपि शक्रस्य द्युतिं धर्मविरोधनात् ॥ २९ ॥
तदलं देवि रामस्य श्रिया विहृतया त्वया ।
लोकतो ऽपि हि ते रक्ष्यः परिवादः शुभानने ॥ ३० ॥

इत्ययोध्याकाण्डे सिद्धार्थवाक्यं नाम षट्त्रिंशः सर्गः
॥ ३६ ॥

CAPUT XXXVII.

TEGETUM INDUTUS.

महामात्रवचः श्रुत्वा रामो दशरथं तदा ।
अभ्यभाषत वाक्यं तु विनयज्ञो विनीतवत् ॥ १ ॥
त्यक्तभोगस्य मे राजन् वने वन्येन जीवतः ।
किं कार्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य सर्वतः ॥ २ ॥
यो हि दत्वा द्विपश्रेष्ठं कक्षायां कुरुते मनः ।
रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुञ्जरोत्तमं ॥ ३ ॥
तथा मम सतां श्रेष्ठ किं ध्वजिन्या जगत्पते ।
सर्वमेवानुजानामि चीराण्येवानुयन्तु मे ॥ ४ ॥

खनित्रपिटके चोभे समानयत गच्छतः ।
चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वसतो मम ॥ ५ ॥
अथ चीराणि कैकेयी स्वयमाहृत्य राघवं ।
उवाच परिधत्स्वेति जनौघे निरपत्रपा ॥ ६ ॥
स चीरे पुरुषव्याघ्रः कैकेय्याः प्रतिगृह्य ते ।
सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्य मुनिवस्त्राण्यवस्त ह ॥ ७ ॥
लक्ष्मणश्चापि तत्रैव विहाय वसने शुभे ।
तापसाछादने वीरो जग्राह पितुरग्रतः ॥ ८ ॥
अथात्मपरिधानार्थं सीता कौशेयवासिनी ।
संप्रेक्ष्य चीरं संत्रस्ता पृषती वागुरामिव ॥ ९ ॥
सा व्यपत्रपमाणेव प्रगृह्य च सुदुर्मनाः ।
कैकेय्याः कुशचीरे ते सीता साश्राविलेक्षणा ॥ १० ॥
लज्जमाना स्थिता पार्श्वे रामस्य शुभदर्शना ।
गन्धर्वराजप्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
कथं नु चीरं बध्नन्ति मुनयो वनवासिनः ।
इति ह्यकुशला सीता सा मुमोह मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥
कृत्वा कण्ठे स्म सा चीरमेकमादाय पाणिना ।
तस्थौ तु व्याकुला तत्र व्रीडिता जनकात्मजा ॥ १३ ॥
तस्यास्तत् क्षिप्रमागम्य रामो धर्मभृतां वरः ।
चीरं बबन्ध सीतायाः कौशेयस्योपरि स्वयं ॥ १४ ॥

रामं प्रेक्ष्य तु सीताया बध्नन्तं चीरमुत्तमं ।
अन्तःपुरचरा नार्यो मुमुचुर्वारि नेत्रजं ॥ १५ ॥
ऊचुश्च परमायस्ता रामं ज्वलिततेजसं ।
वत्स मैवं नियुक्तेयं वनवासे मनस्विनी ॥ १६ ॥
पितुर्वाक्यानुरोधेन गतस्य विजनं वनं ।
तावद्दर्शनमस्या नः सफलं भवतु प्रभो ॥ १७ ॥
लक्ष्मणेन सहायेन वनं गच्छस्व पुत्रक ।
नेयमर्हति कल्याणी वस्तुं तापसवद्वने ॥ १८ ॥
कुरु नो याचनां राम सीता तिष्ठतु भामिनी ।
धर्मनित्यः स्वयं स्थातुं न हीदानीं त्वमिच्छसि ॥ १९ ॥
चीरे गृहीते तु तया समीक्ष्य नृपतेर्गुरुः ।
निवार्य सीतां कैकेयीं वशिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥
अतिदुर्वृत्ते दुर्मेधे केकयकुलपांसनि ।
वञ्चयित्वा तु राजानं सप्रमाणेव तिष्ठसे ॥ २१ ॥
न गन्तव्यं वनं देव्या सीतया शीलवर्जिते ।
अनुष्ठास्यति रामस्य सीता प्रकृतमासनं ॥ २२ ॥
आत्मा हि दाराः सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनां ।
आत्मेयमिति रामस्य पालयिष्यति मेदिनीं ॥ २३ ॥
अथ यास्यति वैदेही वनं रामेण संगता ।
वयमत्रानुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति ॥ २४ ॥

अन्तःपालाश्च यास्यन्ति सदारो यत्र राघवः ।
सहोपजीव्यं राष्ट्रं च पुरं च सपरिछदं ॥ २५ ॥
भरतश्च सशत्रुघ्नश्चीरवासा वनेचरः ।
वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजं ॥ २६ ॥
ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह ।
त्वमेका शाधि दुर्वृत्ता प्रजानामहिते रता ॥ २७ ॥
न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः ।
तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति ॥ २८ ॥
न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमिछति ।
त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो महीपतेः ॥ २९ ॥
यद्यपि त्वं क्षितितलाद्गगणामुत्पतिष्यसि ।
पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथा न करिष्यति ॥ ३० ॥
तत् त्वया पुत्रगर्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियं ।
लोके न हि स विद्येत यो न राममनुव्रतः ॥ ३१ ॥
द्रक्ष्यस्यद्यैव कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान् ।
गछतः सह रामेण पादपांश्च तदुन्मुखान् ॥ ३२ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे चीरपरिग्रहो नाम सप्तत्रिंशः सर्गः
॥ ३७ ॥

CAPUT XXXVIII.

CAUSALYA MARITO COMMENDATA.

तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत् ।
प्रचुक्रोश जनः सर्वो धिक् त्वां दशरथ त्विति ॥ १ ॥
तेन तत्र प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः ।
चिच्छेद जीविते श्रद्धां धर्मे यशसि चात्मनः ॥ २ ॥
स निःश्वस्योष्णमैक्ष्वाकस्तां भार्यामिदमब्रवीत् ।
कैकेयि कुशचीरेण न सीता गन्तुमर्हति ॥ ३ ॥
सुकुमारी च बाला च सततं च सुखोचिता ।
नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ॥ ४ ॥

इयं हि कस्यापकरोति किंचित् ।
तपस्विनी राजवरस्य पुत्री ।
या चीरमासाद्य जनस्य मध्ये ।
स्थिता विसंज्ञा श्रमणीव काचित् ॥ ५ ॥
चीराण्यपास्याज्जनकस्य कन्या ।
नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा ।
यथासुखं गच्छतु राजपुत्री ।
वनं समग्रा सह सर्वरत्नैः ॥ ६ ॥

अजीवनार्हेण मया नृशंसा ।
कृता प्रतिज्ञा नियमेन तावत् ।
त्वया हि बाल्यात् प्रतिपन्नमेतत् ।
तन्मां दहेद्वेणुमिवात्मपुष्पं ॥ ७ ॥
रामेण यदि ते पापे किंचित् कृतमशोभनं ।
अपकारः क इह ते वैदेह्या दर्शितोऽधमे ॥ ८ ॥
मृगीवोत्फुल्लनयना मृदुशीला मनस्विनी ।
अपकारं कमिव ते करोति जनकात्मजा ॥ ९ ॥
ननु पर्याप्तमेकं ते पापे रामविवासनं ।
किमेभिः कृपणैर्भूयः पापकैरपि ते कृतैः ॥ १० ॥
प्रतिज्ञातं मया तावत् त्वयोक्तं देवि शृणवता ।
रामं यदभिषेकाय त्वमिहागतमब्रवीः ॥ ११ ॥
तत् त्वेतत् समतिक्रम्य निरयं गन्तुमिच्छसि ।
मैथिलीमपि या हि त्वमीक्षसे चीरवासिनीं ॥ १२ ॥
एवं ब्रुवन्तं पितरं रामः संप्रस्थितो वनं ।
अवाक्शिरसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥
इयं धार्मिक कौशल्या मम माता यशस्विनी ।
वृद्धा चाक्षुद्रशीला च न च त्वां देव गर्हते ॥ १४ ॥
मया विहीनां वरद प्रपन्नां शोकसागरं ।
अदृष्टपूर्वव्यसनां भूयः संमन्तुमर्हसि ॥ १५ ॥

पुत्रशोकं यथा नर्छेत् त्वया पूज्येन पूजिता ।
मां हि संचिन्तयन्तीयं मयि जीवेत् तपस्विनी ॥ १६ ॥
इमां महेन्द्रोपम जातगर्धिनीं ।
तथा विधातुं जननीं ममार्हसि ।
यथा वनस्थे मयि शोककर्शिता ।
न जीवितं न्यस्य यमक्षयं व्रजेत् ॥ १७ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कौशल्याप्रशंसा नाम अष्टात्रिंशः सर्गः
॥ ३८ ॥

CAPUT XXXIX.

SITAE ADMONITIO.

रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेशधरं च तं ।
समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगतचेतनः ॥ १ ॥
नैनं दुःखेन संतप्तः प्रत्यवेक्षत राघवं ।
न चैनमभिसंप्रेक्ष्य प्रत्यभाषत दुर्मनाः ॥ २ ॥
स मुहूर्तमिवासंज्ञो दुःखितश्च महीपतिः ।
विललाप महाबाहू रामसेवानुचिन्तयन् ॥ ३ ॥

मन्ये खलु मया पूर्वं विवत्सा बहवः कृताः ।
प्राणिनो हिंसिता वापि तस्मादिदमुपस्थितं ॥ ४ ॥
न त्वेवानागते काले देहाच्च्यवति जीवितं ।
कैकेय्या क्लिश्यमानस्य मृत्युर्मम न विद्यते ॥ ५ ॥
यो ऽहं पावकसंकाशं पश्यामि पुरतः स्थितं ।
विहाय वसने सूक्ष्मे तापसाच्छादमात्मजं ॥ ६ ॥
एकस्याः खलु कैकेय्याः कृते ऽयं खिद्यते जनः ।
स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निकृतिं त्विमां ॥ ७ ॥
एवमुक्त्वा तु वचनं बाष्पेन पिहितेन्द्रियः ।
रामेति सकृदेवोक्त्वा व्याहर्तुं न शशाक सः ॥ ८ ॥
संज्ञां तु प्रतिलभ्याथ मुहूर्तात् स महीपतिः ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
औपवाह्यं रथं योज्य त्वमायाहि हयोत्तमैः ।
प्रापयैनं महाभागमितो जनपदात् परं ॥ १० ॥
एवं मन्ये गुणवतां गुणानां फलमुच्यते ।
पित्रा मात्रा च यत् साधुर्वीरो निर्वास्यते वनं ॥ ११ ॥
राज्ञो वचनमाज्ञाय सुमन्त्रः शीघ्रविक्रमः ।
योजयित्वा ययौ तत्र रथमश्वैरलंकृतं ॥ १२ ॥
तं रथं राजपुत्राय सूतः कनकभूषितं ।
आचचक्षे ऽञ्जलिं कृत्वा युक्तं परमवाजिभिः ॥ १३ ॥

राज्ञा मन्त्रिमाहूय व्यापृतं वित्तसंचये ।
उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्वतः शुचिं ॥ १४ ॥
वासांसि च महार्हाणि भूषणानि वराणि च ।
वर्षाण्येतानि संख्याय वैदेह्याः क्षिप्रमानय ॥ १५ ॥
नरेन्द्रेणैवमुक्तस्तु गत्वा कोशगृहं ततः ।
प्रायच्छत् क्षिप्रमाहृत्य सीतायै सर्वमेव तत् ॥ १६ ॥
सा सुजाता सुजातानि वैदेही प्रस्थिता वनं ।
भूषयामास गात्राणि तैर्विचित्रैर्विभूषणैः ॥ १७ ॥
व्यराजयत वैदेही वेश्म तत् सुविभूषिता ।
उद्यतोऽंशुमतः काले खं प्रभेव विवस्वतः ॥ १८ ॥
तां भुजाभ्यां परिष्वज्य श्वश्रूर्वचनमब्रवीत् ।
अनाचरन्तीं कृपणां मूर्ध्न्युपाघ्राय मैथिलीं ॥ १९ ॥
असत्यः सर्वलोकेऽस्मिन् सततं सत्कृताः प्रियैः ।
भर्तारं नानुमन्यन्ते विनिपातगतं स्त्रियः ॥ २० ॥
एष स्वभावो नारीणामनुभूय पुरा सुखं ।
अल्पामप्यापदं प्राप्य दुष्यन्ति प्रजहत्यपि ॥ २१ ॥
असत्यशीला विकृता दुर्ग्राह्यहृदयाः सदा ।
युवत्यः पापसंकल्पाः क्षणमात्राद्विरञ्जिताः ॥ २२ ॥
न कुलं न कृतं विद्या न दत्तं न च संग्रहः ।
स्त्रीणां गृह्णाति हृदयमनित्यहृदया हि ताः ॥ २३ ॥

स्वाधीनानां तु स्थितानां तु शीले सत्ये श्रुते स्थिते ।
स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥ २४ ॥
स त्वया नावमन्तव्यः पुत्रः प्रव्रजितो वनं ।
तव देवसमस्त्वेष निर्धनः सधनोऽपि वा ॥ २५ ॥
विज्ञाय वचनं सीता तस्या धर्मार्थसंहितं ।
कृताञ्जलिरुवाचेदं श्वश्रूमभिमुखे स्थितां ॥ २६ ॥
करिष्ये सर्वमेवाहमार्या यदनुशास्ति मां ।
अभिज्ञास्मि यथा भर्तुर्वर्तितव्यं श्रुतं च मे ॥ २७ ॥
न मामसज्जनेनार्या समानयितुमर्हति ।
धर्माद्विचलितुं नाहमलं चन्द्रादिव प्रभा ॥ २८ ॥
नातन्त्री वाद्यते वीणा नाचक्रो वर्तते रथः ।
नापतिः सुखमेधेत या स्यादपि शतात्मजा ॥ २९ ॥
मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।
अमितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ ३० ॥
साहमेवंगता श्रेष्ठा श्रुतधर्मपरावरा ।
आर्ये किमवमन्येयं स्त्रिया भर्ता हि दैवतं ॥ ३१ ॥
सीतायाा वचनं श्रुत्वा कौशल्या हृदयंगमं ।
शुद्धसत्त्वा मुमोचाश्रु सहसा दुःखहर्षजं ॥ ३२ ॥
तां प्राञ्जलिरभिक्रम्य मातृमध्येऽतिसत्कृतां ।
रामः परमधर्मात्मा मातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

अम्बा मा दुःखिता भूत्वा पश्येस्त्वं पितरं मम ।
क्षयोऽपि वनवासस्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ ३४ ॥
सुप्तायास्ते गमिष्यन्ति नव वर्षाणि पञ्च च ।
सा समग्रमिह प्राप्तं मां द्रक्ष्यसि सुहृद्वृतं ॥ ३५ ॥
एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा स्वजननीं वचः ।
ददर्शाभ्येत्य मातॄणामर्द्धसप्तशतानि सः ॥ ३६ ॥
ताश्चापि स तथैवार्त्ता मातॄर्दशरथात्मजः ।
धर्मयुक्तमिदं वाक्यं निजगाद कृताञ्जलिः ॥ ३७ ॥
संवासात् परुषं किंचिदज्ञानादपि यत् कृतं ।
तन्मे समनुजानीत सर्वाश्चामन्त्रयामि वः ॥ ३८ ॥
जज्ञेऽथ तासां संनादः क्रौञ्चीनामिव निस्वनः ।
मानवेन्द्रस्य भार्याणामेवं वदति राघवे ॥ ३९ ॥
मुरजपणववेणुनादितं ।
दशरथवेश्म बभूव यत् पुरा ।
विलपितपरिवेदितस्वनैर् ।
व्यसनभवैस्तदभूद्विनादितं ॥ ४० ॥

इत्ययोध्याकाण्डे सीतासमादेशो नाम एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

CAPUT XL.

RAMAE PROFECTIO.

अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ।
उपसंगृह्य राजानं चक्रुर्दीनाः प्रदक्षिणं ॥ १ ॥
तं चापि समनुज्ञाप्य धर्मज्ञः सह सीतया ।
राघवः शोकसंमूढां जननीमभ्यवादयत् ॥ २ ॥
ततो मातुः सुमित्रायाः पादौ जग्राह लक्ष्मणः ।
तं वन्दमानं चरणौ सुमित्रा पुत्रमब्रवीत् ॥ ३ ॥
सृष्टस्त्वं वनवासाय स्वनुरक्तः सुहृज्जने ।
रामे प्रमादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति ॥ ४ ॥
व्यसनी वा समृद्धो वा गतिरेष तवानघ ।
एष लोके सतां धर्मो यज्ज्येष्ठवशगो भवेत् ॥ ५ ॥
इदं हि वृत्तमुचितं कुलस्यास्य सनातनं ।
दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यागो मृधेषु च ॥ ६ ॥
रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजां ।
अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखं ॥ ७ ॥
लक्ष्मणं त्वेवमुक्त्वा सा संसिद्धिं प्रियराघवं ।
सुमित्रा गच्छ गच्छेति पुनः पुनरुवाच तं ॥ ८ ॥

गम्यतामर्थलाभाय क्षेमाय विजयाय च ।
शत्रुपक्षविनाशाय पुनः संदर्शनाय च ॥ ९ ॥
ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
विनीतो विनयज्ञश्च मातलिर्वासवं यथा ॥ १० ॥
रथमारोह भद्रं ते राजपुत्र महायशः ।
क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यसे ॥ ११ ॥
चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि वने त्वया ।
तान्युपक्रमितव्यानि यानि देव्यासि चोदितः ॥ १२ ॥
तं रथं सूर्यसंकाशं सीता हृष्टेन चेतसा ।
आरुरोह वरारोहा कृत्वालंकारमात्मनः ॥ १३ ॥
अथोज्ज्वलनसंकाशं चामीकरविभूषितं ।
तावारुरुहतुस्तूर्णं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १४ ॥
वनवासं हि संख्याय वासांस्याभरणानि च ।
भर्तारमनुगच्छन्त्यै सीतायै श्वशुरो ददौ ॥ १५ ॥
तथैवायुधजालानि भ्रातृभ्यां कवचानि च ।
रथोपस्थे प्रतिन्यस्य सचर्म कठिनं च यत् ॥ १६ ॥
सीतातृतीयानारूढान् दृष्ट्वा रथमचोदयत् ।
सुमन्त्रः संमतानश्वान् वायुवेगसमान् जवे ॥ १७ ॥
प्रयाते तु महारण्यं चिररात्राय राघवे ।
बभूव नगरे मूर्छा बलमूर्छा जनस्य च ॥ १८ ॥

तत् समाकुलसंभ्रान्तं मत्तसंकुपितद्विपं ।
हयसिञ्जितनिर्घोषं पुरमासीन्महास्वनं ॥ १९ ॥
ततः सबालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता ।
राममेवाभिदुद्राव घर्मार्ताः सलिलं यथा ॥ २० ॥
पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लम्बमानास्तदुन्मुखाः ।
बाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमूचुर्भृशनिस्वनाः ॥ २१ ॥
संयच्छ वाजिनां रश्मीन् सूत याहि शनैः शनैः ।
मुखं द्रक्ष्याम रामस्य दुर्दर्शं नो भविष्यति ॥ २२ ॥
आयसं हृदयं नूनं राममातुरसंशयं ।
यद्देवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते ॥ २३ ॥
कृतकृत्या हि वैदेही छायेवानुगता पतिं ।
न जहाति रता धर्मे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ २४ ॥
अहो लक्ष्मण सिद्धार्थः सततं प्रियवादिनं ।
भ्रातरं देवसंकाशं यस्त्वं परिचरिष्यसि ॥ २५ ॥
महत्येषा हि ते बुद्धिरेष चाभ्युदयो महान् ।
एष स्वर्गस्य मार्गश्च यदेनमनुगच्छसि ॥ २६ ॥
एवं वदन्तस्ते सोढुं न शेकुर्बाष्पमागतं ।
नरास्तमनुगच्छन्तः प्रियमिक्ष्वाकुनन्दनं ॥ २७ ॥
अथ राजा वृतः स्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः ।
निर्जगाम प्रियं पुत्रं द्रक्ष्यामीति ब्रुवन् गृहात् ॥ २८ ॥

शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदतीनां महास्वनः ।
यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुञ्जरे ॥ २९ ॥
पिता हि राजा काकुत्स्थः श्रीमान् सन्नस्तदा बभौ ।
परिपूर्णः शशी काले ग्रहेणोपप्लुतो यथा ॥ ३० ॥
स च श्रीमानचिन्त्यात्मा रामो दशरथात्मजः ।
सूतं संचोदयामास त्वरितं वाह्यतामिति ॥ ३१ ॥
रामो याहीति तं सूतं तिष्ठेति स जनस्तदा ।
उभयं नाशकत् सूतः कर्तुमध्वनि चोदितः ॥ ३२ ॥
निर्गच्छति महाबाहौ रामे पौरजनाश्रुभिः ।
पतितैरभ्यवहितं प्रशशाम महीरजः ॥ ३३ ॥
शुश्राव नयनैः स्त्रीणामश्रमायाससंभवं ।
मीनसंक्षोभचलितैः सलिलं पङ्कजैरिव ॥ ३४ ॥
दृष्ट्वा तु नृपतिः श्रीमानेकचित्तगतं पुरं ।
निपपातेव दुःखेन कृत्तमूल इव द्रुमः ॥ ३५ ॥
ततो हलहलाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठतः ।
नराणां प्रेक्ष्य राजानं सीदन्तं भृशदुःखितं ॥ ३६ ॥
हा रामेति जनाः केचिद्राममातेति चापरे ।
अन्तःपुरं समृद्धं च क्रोशन्तः पर्यदेवयन् ॥ ३७ ॥
अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्णं भ्रान्तचेतसं ।
राजानं मातरं चैव ददर्शानुगतौ पथि ॥ ३८ ॥

निबद्ध इव पाशेन किशोरो मातरं यथा ।
धर्मपाशेन संक्षिप्तः प्रकाशं नाभ्युदैक्षत ॥ ३९ ॥
पदातिनौ च यानार्हावदुःखार्हौ सुखोचितौ ।
दृष्ट्वा संचोदयामास शीघ्रं याहीति सारथिं ॥ ४० ॥
न हि तत् पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः ।
मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्त्रैर्नुन्न इव द्विपः ॥ ४१ ॥
प्रत्यगारमिवायान्ती वत्सला वत्सकारणात् ।
बद्धवत्सा यथा धेनू राममाताभ्यधावत ॥ ४२ ॥
क्रोशन्तीं राम रामेति हा सीते लक्ष्मणेति च ।
असकृत् प्रैक्षत स तां नृत्यन्तीमिव मातरं ॥ ४३ ॥
तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहि याहीति राघवः ।
सुमन्त्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरिव चान्तरा ॥ ४४ ॥
नाश्रौषमिति राजानमुपलब्धोऽपि वक्ष्यसि ।
चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ४५ ॥
स रामस्य वचः कुर्वन्ननुज्ञाप्य च तं जनं ।
व्रजतोऽपि हयान् शीघ्रं चोदयामास सारथिः ॥ ४६ ॥
न्यवर्तत जनो राज्ञो रामं कृत्वा प्रदक्षिणं ।
मनसाप्यश्रुवेगैश्च न न्यवर्तत मानुषं ॥ ४७ ॥
यमिच्छेत् पुनरायान्तं नैनं दूरमनुव्रजेत् ।
इत्यमात्या महाराजमूचुर्दशरथं वचः ॥ ४८ ॥

तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नं ।
प्रस्विन्नगात्रः प्रविषण्णरूपः ।
निशम्य राजा कृपणः सभार्यः ।
व्यवस्थितस्तं सुतमीक्षमाणः ॥ ४१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे रामनिर्याणं नाम चत्वारिंशः सर्गः
॥ ४० ॥

CAPUT XLI.

CIVIUM QUERELA.

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रमति कृताञ्जलौ ।
आर्त्तशब्दो हि संजज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे महान् ॥ १ ॥
अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः ।
यो गतिः शरणं चासीत् स नाथः क्व नु गच्छति ॥ २ ॥
न क्रुध्यत्यभिशप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ।
क्रुद्धान् प्रसादयन् सर्वान् समदुःखः क्व गच्छति ॥ ३ ॥
कौशल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्तते ।
तथा यो वर्ततेऽस्मासु महात्मा क्व नु गच्छति ॥ ४ ॥

कैकेय्या क्लिश्यमानेन राज्ञा संचोदितो वनं ।
परित्राता जनस्यास्य जगतः क्व नु गच्छति ॥ ५ ॥
अहो निश्चेतनो राजा जीवलोकस्य संश्रयं ।
धर्मसत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवत्स्यति ॥ ६ ॥
इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ।
रुरुदुश्चैव दुःखार्त्ताः सस्वरं च विचुक्रुशुः ॥ ७ ॥
स तमन्तःपुरे नादं श्रुत्वा तासां महीपतिः ।
पुत्रशोकाग्निसंतप्तः ससाद गतचेतनः ॥ ८ ॥
नाग्निहोत्राण्यहूयन्त सूर्यश्चान्तरधीयत ।
व्यसृजन् कवलान् नागा गावो वत्सान् न पाययन् ॥
त्रिशंकुर्लोहिताङ्गश्च बृहस्पतिबुधावपि ।
दारुणाः सोममभ्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः ॥ १० ॥
नक्षत्राणि गतार्चींषि ग्रहाश्च गततेजसः ।
विशाखाश्च सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे ॥ ११ ॥
कालिकानिलवेगेन महोदधिरिवोत्थितः ।
रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचचाल तत् ॥ १२ ॥
अकस्मान्नागरः सर्वो जनो दैन्यमुपागमत् ।
आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः ॥ १३ ॥
बाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गे गतो जनः ।
न हृष्टो लभ्यते कश्चित् सर्वः शोकपरायणः ॥ १४ ॥

न वाति पवनः शीतो न शशी सौम्यदर्शनः ।
न सूर्यस्तपते लोकं सर्वं पर्याकुलं जगत् ॥ १५ ॥
अनर्थिनः सुताः स्त्रीणां भर्तारो भ्रातरस्तदा ।
सर्वे सर्वं परित्यज्य राममेवान्वचिन्तयन् ॥ १६ ॥
ये तु रामस्य सुहृदः सर्वे ते मूढचेतसः ।
शोकभारेण चाक्रान्ताः शयनं नैव भेजिरे ॥ १७ ॥
ततस्त्वयोध्या रहिता महात्मना ।
पुरंदरेणेव मही सपर्वता ।
चचाल घोरं भयशोकपीडिता ।
सनागयोधाश्वगणा ननाद च ॥ १८ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे पुरजनविलापो नाम एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

CAPUT XLII.

DASARATHAE QUERELA.

यावत् तु निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत ।
नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत् संजहारात्मचक्षुषी ॥ १ ॥
यावद्राजा प्रियं पुत्रं पश्यत्यत्यन्तधार्मिकं ।
तावद्व्यवर्धतेवास्यां धरण्यां पुत्रदर्शने ॥ २ ॥
न पश्यति रजोऽप्यस्य यदा रामस्य भूमिपः ।
तदार्त्तश्च विषण्णश्च पपात धरणीतले ॥ ३ ॥
दक्षिणमन्वगात् तस्य कौशल्या बाहुमङ्गना ।
वामं चास्यान्वगात् पार्श्वं कैकेयी भरतप्रिया ॥ ४ ॥
तां नयेन च संपन्नो धर्मेण विनयेन च ।
उवाच राजा कैकेयीं समीक्ष्य व्यथितेन्द्रियः ॥ ५ ॥
कैकेयि मामकाङ्गानि मा स्प्राक्षीः पापनिश्चये ।
न हि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्या न च बान्धवः ॥ ६ ॥
ये च त्वामनुजीवन्ति नाहं तेषां न ते मम ।
केवलार्थपरां हि त्वां त्यक्तधर्मां त्यजाम्यहं ॥ ७ ॥
अगृह्णां यच्च ते पाणिमग्निं पर्यणयं च यत् ।
अनुजानामि तत् सर्वमस्मिन् लोके परत्र च ॥ ८ ॥

भरतश्चेत् प्रतीतः स्याद्राज्यं प्राप्येतदव्ययं ।
यन्मे स दद्यात् पित्रर्थं मा मां तद्दत्तमागमत् ॥ ९ ॥
अथ रेणुसमुद्ध्वस्तं समुत्थाप्य नराधिपं ।
व्यवर्तत तदा देवी कौशल्या शोककर्शिता ॥ १० ॥
हत्वेव ब्राह्मणं कामात् स्पृष्ट्वाग्निमिव पाणिना ।
अन्वतप्यत धर्मात्मा पुत्रं संचिन्त्य तापसं ॥ ११ ॥
निवृत्यैव निवृत्यैव सीदतो रथवर्त्मसु ।
राज्ञो नातिबभौ रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥ १२ ॥
विललाप स दुःखार्त्तः प्रियं पुत्रमनुस्मरन् ।
नगरान्तमनुप्राप्तं बुद्ध्वा पुत्रमथाब्रवीत् ॥ १३ ॥
इमानि हयमुख्यानां वहतां तं ममात्मजं ।
पदानि पथि दृश्यन्ते स महात्मा न दृश्यते ॥ १४ ॥
यः सुखेषूपधानेषु शेते चन्दनरूषितः ।
वीज्यमानो महार्हाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ॥ १५ ॥
स नूनं क्वचिदेवाद्य वृक्षमूलमुपाश्रितः ।
काष्ठं वा यदि वाश्मानमुपधाय शयिष्यते ॥ १६ ॥
उत्थास्यति च मेदिन्याः कृपणाः पांशुगुण्ठितः ।
विनिःश्वसन् प्रस्रवणात् करेणूनामिवर्षभः ॥ १७ ॥
द्रक्ष्यन्ति नूनं पुरुषा दीर्घबाहुं वनेचराः ।
राममुत्थाय गच्छन्तं लोकनाथमनाथवत् ॥ १८ ॥

सा नूनं जनकस्येष्टा सुता सुखसदोचिता ।
कण्टकाक्रमणाक्रान्ता वनमध्य गमिष्यति ॥ १९ ॥
अनभिज्ञा वनानां सा नूनं भयमुपैष्यति ।
श्वापदानर्दितं श्रुत्वा गम्भीरं रोमहर्षणं ॥ २० ॥
सकामा भव कैकेयि विधवा राज्यमावस ।
न हि तं पुरुषव्याघ्रं विना जीवितुमुत्सहे ॥ २१ ॥
इत्येवं विलपन् राजा जनौघेनाभिसंवृतः ।
अपस्नात इवारिष्टं प्रविवेश गृहोत्तमं ॥ २२ ॥
शून्यचत्वरवेश्मान्तां संवृतायनदेवतां ।
क्लान्तदुर्बलदुःखार्त्तां नात्याकीर्णमहापथां ॥ २३ ॥
तामवेक्ष्य पुरीं सर्वां राममेवानुचिन्तयन् ।
विलपन् प्राविशद्राजा गृहं सूर्य इवाम्बुदं ॥ २४ ॥
महाह्रदमिवाक्षोभ्यं सुपर्णेन हृतोरगं ।
रामेण रहितं वेश्म वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ २५ ॥
अथ गद्गदशब्दस्तु विलपन् वसुधाधिपः ।
उवाच मृदुमन्दार्थं वचनं दीनमस्वरं ॥ २६ ॥
कौशल्याया गृहं शीघ्रं राममातुर्नयन्तु मां ।
न ह्यन्यत्र ममाश्वासो हृदयस्य भविष्यति ॥ २७ ॥
इति ब्रुवन्तं राजानमनयन् द्वारदर्शिनः ।
कौशल्याया गृहं तत्र न्यवेशयत विनीतवत् ॥ २८ ॥

ततस्तत्र प्रविष्टस्य कौशल्याया निवेशनं ।
अधिरुह्यापि शयनं बभूव लुलितं मनः ॥ २९ ॥
तत्र स्म राजा शोकार्त्तो भुजावुद्यम्य दुःखितः ।
उच्चैश्चुक्रोश करुणं हा राम प्रजह्यासि मां ॥ ३० ॥
सुखिता बत तं कालं जीविष्यन्ति नरोत्तमाः ।
प्रतिश्रवान्ते ये रामं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतं ॥ ३१ ॥
अथ रात्र्यां प्रपन्नायां कालरात्र्यामिवात्मनः ।
अर्द्धरात्रे दशरथः कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
न त्वां पश्यामि कौशल्ये साधु मां पाणिना स्पृश ।
रामं मेऽनुगता दृष्टिरद्यापि न निवर्त्तते ॥ ३३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे दशरथविलापो नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः
॥ ४२ ॥

CAPUT XLIII.

Causalyae querela.

ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन कर्शितं ।
कौशल्या पुत्रशोकार्त्ता तमुवाच मह्रीपतिं ॥ १ ॥
राघवे नरशार्दूले विषं क्षिप्त्वाहिजिह्मतां ।
विचरिष्यति कैकेयी निर्मुक्तेव हि पन्नगी ॥ २ ॥
विवास्य रामं सुभगा लब्धकामा समाहिता ।
त्रासयिष्यति मां भूयो दुष्टाहिरिव वेश्मनि ॥ ३ ॥
अथास्मिन् नगरे रामश्चरन् भैक्ष्यं गृहे वसेत् ।
कामकाराद्वरं दातुमपि दासं ममात्मजं ॥ ४ ॥
पातयित्वा तु कैकेय्या रामं स्थानाद्यथेष्टतः ।
प्रविद्धो रक्षसां भागः पर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५ ॥
नागराजगतिर्वीरो महाबाहुर्धनुर्धरः ।
वनमाविशते नूनं सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ६ ॥
वने त्वदृष्टदुःखानां कैकेय्यनुमते त्वया ।
त्यक्तानां वनवासाय का न्ववस्था भविष्यति ॥ ७ ॥
ते रत्नहीनास्तरुणाः फलकाले विवासिताः ।
कथं वत्स्यन्ति कृपणाः फलमूलैः कृताशनाः ॥ ८ ॥

अपीदानीं स कालः स्यान्मम शोकक्षयः शिवः ।
सभार्यं यत् सह भ्रात्रा पश्येयमिह राघवं ॥ ९ ॥
श्रुत्वैवोपस्थितौ वीरौ कदायोध्या भविष्यति ।
यशस्विनी हृष्टजना सूच्छ्रितध्वजमालिनी ॥ १० ॥
कदा प्रेक्ष्य नरव्याघ्रावरण्यात् पुनरागतौ ।
नन्दिष्यति पुरी रम्या समुद्र इव पर्वणि ॥ ११ ॥
कदायोध्यां महाबाहुः पुरीं वीरः प्रवेक्ष्यति ।
पुरस्कृत्य रथे सीतां वृषभो गोवधूमिव ॥ १२ ॥
कदा प्राणिसहस्राणि राजमार्गे ममात्मजौ ।
लाजैरवकरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिंदमौ ॥ १३ ॥
कदा सुमनसः कन्या द्विजातीनां फलानि च ।
प्रदिशन्त्यः पुरीं हृष्टाः करिष्यन्ति प्रदक्षिणं ॥ १४ ॥
कदा परिणतो बुद्ध्या वयसा चामरप्रभः ।
अभ्युपैष्यति धर्मात्मा त्रिवर्ष इव लालयन् ॥ १५ ॥
निःसंशयं मया मन्ये पुरा वीर कदर्यया ।
पातुकामेषु वत्सेषु मातॄणां शातिताः स्तनाः ॥ १६ ॥
साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता ।
कैकेय्या पुरुषव्याघ्र बलवत्येव दौर्बल्यात् ॥ १७ ॥
न हि तावद्गुणैर्जुष्टं सर्वशास्त्रविशारदं ।
एकपुत्रा विना पुत्रमहं जीवितुमुत्सहे ॥ १८ ॥

न हि मे जीविते किंचित् सामर्थ्यमिह कल्प्यते ।
अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं लक्ष्मणं च महाबलं ॥ १६ ॥
अयं हि मां तापयते समुत्थितः ।
तनूजशोकप्रभवो हुताशनः ।
महीमिमां रश्मिभिरुद्धतप्रभो ।
यथा निदाघे भगवान् दिवाकरः ॥ २० ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कौशल्याविलापो नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

CAPUT XLIV.

Sumitrae sermo.

विलपन्तीं तथा तां तु कौशल्यां प्रमदोत्तमां ।
इदं धर्मे स्थिता धर्म्यं सुमित्रा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
तवार्ये सद्गुणैर्युक्तः स पुत्रः पुरुषोत्तमः ।
किं ते विलपितेनैवं कृपणं रुदितेन च ॥ २ ॥
यस्तवार्ये गतः पुत्रस्त्यक्ता राज्यं महाबलः ।
साधु कुर्वन् महात्मानं पितरं सत्यवादिनं ॥ ३ ॥

शिष्टैराचरिते सम्यक् शश्वत् प्रेत्य फलोदये ।
रामो धर्मे स्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदाचन ॥ ४ ॥
वर्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणोऽस्मिन् सदानघः ।
दयावान् सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ॥ ५ ॥
अरण्यवासे यद्दुःखं जानन्ती वै सुखोचिता ।
अनुगच्छति वैदेही धर्मात्मानं तवात्मजं ॥ ६ ॥
कीर्तिभूतां पताकां यो लोके भ्रामयिता प्रभुः ।
दमसत्यव्रतपरः किं न प्राप्तस्तवात्मजः ॥ ७ ॥
व्यक्तं रामस्य विज्ञाय शौचं माहात्म्यमुत्तमं ।
न गात्रमंशुभिः सूर्यः संतापयितुमर्हति ॥ ८ ॥
शिवः सर्वेषु कालेषु काननेभ्यो विनिःसृतः ।
राघवं युक्तशीतोष्णः सेविष्यति सुखोऽनिलः ॥ ९ ॥
शयानमनघं रात्रौ पितेवाभिपरिष्वजन् ।
रश्मिभिः संस्पृशन् शीतैश्चन्द्रमा ह्लादयिष्यति ॥ १० ॥
ददौ चास्त्राणि दिव्यानि यस्मै ब्रह्मा महौजसे ।
दानवेन्द्रं हतं दृष्ट्वा तिमिध्वजसुतं रणे ॥ ११ ॥
स शूरः पुरुषव्याघ्रः स्वबाहुबलमाश्रितः ।
असंत्रस्तो ह्यरण्येऽसौ वेश्मनीव निवत्स्यते ॥ १२ ॥
यस्येषुपथमासाद्य विनाशं यान्ति शत्रवः ।
कथं न पृथिवी तस्य शासने स्थातुमर्हति ॥ १३ ॥

या श्रीः शौर्यं च रामस्य या च कल्याणसत्त्वता ।
निवृत्तारण्यवासः स क्षिप्रं राज्यमवाप्स्यति ॥ १४ ॥
पृथिव्या सह वैदेह्या श्रिया च पुरुषर्षभः ।
क्षिप्रं तिसृभिरेताभिः सह रामोऽभिषेक्ष्यते ॥ १५ ॥
दुःखजं विसृजत्यश्रु निष्क्रामन्तमुदीक्ष्य यं ।
अयोध्यायां जनः सर्वः शोकवेगसमाहतः ॥ १६ ॥
कुशचीरधरं वीरं गच्छन्तमपराजितं ।
सीतेवानुगता लक्ष्मीस्तस्य किं नाम दुर्लभं ॥ १७ ॥
धनुर्ग्रहवरो यस्य बाणखड्गास्त्रभृत् स्वयं ।
लक्ष्मणो व्रजति ह्यग्रे तस्य किं नाम दुर्लभं ॥ १८ ॥
निवृत्तवनवासं तं द्रष्टासि पुनरागतं ।
जहि शोकं च मोहं च देवि सत्यं ब्रवीमि ते ॥ १९ ॥
शिरसा चरणावेतौ वन्दमानमनिन्दिते ।
पुनर्द्रक्ष्यसि कल्याणि पुत्रं चन्द्रमिवोदितं ॥ २० ॥
पुनः प्रविष्टं दृष्ट्वा तमभिषिक्तं महाश्रियं ।
समुत्स्रक्ष्यसि नेत्राभ्यां शीघ्रमानन्दजं जलं ॥ २१ ॥
त्वया शेषो जनश्चायं समाश्वास्यो यतोऽनघे ।
किमिदानीमिदं देवि करोषि हृदि विक्लवं ॥ २२ ॥
अभिवाद्य नमस्यन्तं शूरं ससुहृदं सुतं ।
मुदाश्रैः प्रोक्ष्यसि पुनर्मेघराजिरिवाचलं ॥ २३ ॥

आश्वासयन्ती विविधैश्च वाक्यैर्- ।
वाक्योपचारे कुशलानवद्या ।
रामस्य तां मातरमेवमुक्त्वा ।
देवी सुमित्रा विरराम रामा ॥ २४ ॥
निशम्य तल्लक्ष्मणमातृवाक्यं ।
रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः ।
शनैः शरीरे विननाश शोकः ।
शरद्गतो मेघ इवाल्पतोयः ॥ २५ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे सुमित्रावाक्यं नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः
॥ ४४ ॥

CAPUT XLV.

ADVENTUS AD TAMASAM AMNEM.

अनुरक्ता महात्मानं रामं सत्यपराक्रमं ।
अनुजग्मुः प्रयान्तं तं वनवासाय मानवाः ॥ १ ॥
निवर्तितेऽपि च बलात् सुहृद्वर्गेण राजनि ।
नैव ते संन्यवर्तन्त रामस्यानुगता रथं ॥ २ ॥
अयोध्यानिलयानां हि पुरुषाणां महायशाः ।
बभूव गुणसंपन्नः पूर्णचन्द्र इव प्रियः ॥ ३ ॥

याच्यमानोऽपि काकुत्स्थः स्वाभिः प्रकृतिभिस्तदा ।
कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवान्वपद्यत ॥ ४ ॥
अवेक्षमाणः स स्नेहं चक्षुषा प्रपिबन्निव ।
उवाच रामो धर्मात्मा ताः प्रजाः स्वा इव प्रजाः ॥ ५ ॥
या प्रीतिर्बहुमानश्च मय्ययोध्यानिवासिनां ।
मत्प्रियार्थमशेषेण भरते सा विधीयतां ॥ ६ ॥
स हि कल्याणचारित्रः कैकेय्यानन्दवर्धनः ।
करिष्यति यथावद्वः प्रियाणि च हितानि च ॥ ७ ॥
ज्ञानवृद्धो वयोबालो मृदुर्वीर्यगुणान्वितः ।
अनुरूपः स वो भर्ता भविष्यति भयापहः ॥ ८ ॥
स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः समीक्षितः ।
अपि चापि मया शिष्टैः कार्यं वो भर्तृशासनं ॥ ९ ॥
न संतप्येद्यथा चासौ वनवासं गते मयि ।
महाराजस्तथा कार्यो मम प्रियचिकीर्षया ॥ १० ॥
यथा यथा दाशरथिर्धर्ममेवास्थितोऽभवत् ।
तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥ ११ ॥
बाष्पेण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह ।
चकर्षेव गुणैर्बद्धं जनं पुरनिवासिनं ॥ १२ ॥
ते द्विजास्त्रिविधं वृद्धा ज्ञानेन वयसौजसा ।
वयःप्रकम्पशिरसो दूरादूचुरिदं वचः ॥ १३ ॥

वहन्तो जवना रामं भो भो जात्यास्तुरंगमाः ।
निवर्तध्वं न गन्तव्यं हिता भवत भर्तरि ॥ १४ ॥
कर्णवन्ति हि भूतानि विशेषेण तुरंगमाः ।
यूयं तस्मान्निवर्तध्वं याचनां प्रतिवेदिताः ॥ १५ ॥
धर्मतः स विशुद्धात्मा वीरः शुभदृढव्रतः ।
उपवाह्यस्तु वो भर्ता नापवाह्यः पुराद्वनं ॥ १६ ॥
एवमार्त्तप्रलापांस्तान् वृद्धान् प्रलपतो द्विजान् ।
अवेक्ष्य सहसा रामो रथादवततार ह ॥ १७ ॥
पद्भ्यामेव जगामाथ ससीतः सहलक्ष्मणः ।
संनिकृष्टपदन्यासो रामो वनपरायणः ॥ १८ ॥
द्विजातीन् हि पदातींस्तान् रामश्चारित्रवत्सलः ।
न शशाक घृणाचक्षुः परिमोक्तुं रथेन सः ॥ १९ ॥
गच्छन्तमेव तं दृष्ट्वा वनं संभ्रान्तमानसाः ।
ऊचुः परमसंतप्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः ॥ २० ॥
ब्राह्मण्यं कृत्स्नमेव त्वां ब्रह्मण्यमनुगच्छति ।
द्विजस्कन्धाधिरूढास्त्वामग्नयोऽप्यनुयान्त्यमी ॥ २१ ॥
वाजपेयसमुत्थानि छत्त्राण्येतानि पश्य नः ।
पृष्ठतोऽनुप्रयातानि मेघानिव जलात्यये ॥ २२ ॥
अनवाप्तातपत्रस्य रश्मिसंतापितस्य ते ।
एभिश्छायां करिष्यामः स्वैश्छत्त्रैर्वाजपेयकैः ॥ २३ ॥

या हि नः सततं बुद्धिर्वेदमन्त्रानुसारिणी ।
त्वत्कृते सा कृता वत्स वनवासानुसारिणी ॥ २४ ॥
हृदयेष्विव तिष्ठन्ते वेदा ये नः परं धनं ।
वत्स्यन्त्यपि गृहेष्वेव दाराश्चारित्ररक्षिताः ॥ २५ ॥
न पुनर्निश्चयः कार्यस्त्वद्गतौ सुकृता मतिः ।
त्वयि धर्माव्यपेक्षे तु किं स्याद्धर्मपथे स्थितं ॥ २६ ॥
याचितो नो निवर्तस्व हंसशुक्लशिरोरुहैः ।
शिरोभिर्निभृताचार महीपतनपांशुलैः ॥ २७ ॥
बहूनां वितता यज्ञा द्विजानां य इहागताः ।
तेषां समाप्तिरायत्ता तव वत्स निवर्तने ॥ २८ ॥
भक्तिमन्तीह भूतानि जङ्गमानीतराणि च ।
याचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय ॥ २९ ॥
अनुगन्तुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धतवेगिनः ।
उन्नता वायुवेगेन विक्रोशन्तीव पादपाः ॥ ३० ॥
निश्चेष्टाहारसंचारा वृक्षैकस्थानविष्ठिताः ।
पक्षिणोऽपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्पनं ॥ ३१ ॥
एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्तने ।
ददृशे तमसा तत्र वारयन्तीव राघवं ॥ ३२ ॥
ततः सुमन्त्रोऽपि रथाद्विमुच्य ।
श्रान्तान् हयान् संपरिवर्त्य शीघ्रं ।

पीतोदकांस्तोयपरिप्लुताङ्गान् ।
अचारयद्धि तमसाविदूरं ॥ ३३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे तमसादर्शनं नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः
॥ ४५ ॥

CAPUT XLVI.

COMMORATIO AD TAMASAE RIPAM.

ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः ।
सीतामुद्वीक्ष्य सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
इयमद्य निशा पूर्वा सौमित्रे प्रस्थिता वयं ।
वनवासाय भद्रं ते स नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २ ॥
पश्य शून्यान्यरण्यानि रुदन्तीव समन्ततः ।
यथानिलयमायद्भिर्निलीनानि मृगद्विजैः ॥ ३ ॥
अद्यायोध्या तु नगरी राजधानी पितुर्मम ।
सस्त्रीपुंसा गतानस्मान् शोचिष्यति न संशयः ॥ ४ ॥
अनुरक्ता हि मनुजा राजानं बहुभिर्गुणैः ।
त्वां च मां च नरव्याघ्र शत्रुघ्नभरतौ तथा ॥ ५ ॥
पितरं त्वनुशोचामि मातरं च यशस्विनीं ।
अपि नान्धौ भवेतां नौ रुदन्तौ तावभीक्ष्णशः ॥ ६ ॥

भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरं च मे ।
धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति ॥ ७ ॥
भरतस्यानृशंसत्वं संचिन्त्याहं पुनः पुनः ।
नानुशोचामि पितरं मातरं चापि लक्ष्मण ॥ ८ ॥
त्वया कार्यं नरव्याघ्र मामनुव्रजता कृतं ।
अन्वेष्टव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थं सहायता ॥ ९ ॥
अद्भिरेव तु सौमित्रे वत्स्याम्यत्र निशामिमां ।
एतद्धि रोचते मह्यं वन्येऽपि विविधे सति ॥ १० ॥
एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं सुमन्त्रमपि राघवः ।
अप्रमत्तस्त्वमश्वेषु भव सौम्येत्युवाच ह ॥ ११ ॥
सोऽश्वान् सुमन्त्रः संयम्य सूर्येऽस्तं समुपागते ।
प्रभूतयवसान् कृत्वा बभूव प्रत्यनन्तरः ॥ १२ ॥
उपास्य तु शिवां संध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपस्थितां ।
रामस्य शयनं चक्रे सूतः सौमित्रिणा सह ॥ १३ ॥
तां शय्यां तमसातीरे वृक्षदलैः कृतां तदा ।
रामः सौमित्रिमामन्त्र्य सभार्यः संविवेश ह ॥ १४ ॥
सभार्यं संप्रसुप्तं तु भ्रातरं प्रेक्ष्य लक्ष्मणः ।
कथयामास सूताय रामस्य विविधान् गुणान् ॥ १५ ॥
जाग्रतो ह्येव तां रात्रिं सौमित्रेरुदितो रविः ।
सूतस्य तमसातीरे रामस्य ब्रुवतो गुणान् ॥ १६ ॥

गोकुलाकुलतीरायास्तमसाया ऽविदूरतः ।
अवसत् तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥ १७ ॥
उत्थाय तु महातेजाः प्रकृतीस्ता निशाम्य च ।
अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्षणं ॥ १८ ॥
अस्मद्व्यपेक्षान् सौमित्रे निर्व्यपेक्षान् गृहेष्विमान् ।
वृक्षमूलेषु संसुप्तान् पश्य लक्ष्मण सांप्रतं ॥ १९ ॥
यथैते नियमं पौराः कुर्वन्त्यस्मन्निवर्तने ।
अपि प्राणान् न्यसिष्यन्ति न तु त्यक्ष्यन्ति निश्चयं ॥ २० ॥
यावदेव तु संसुप्तास्तावदेव वयं लघु ।
रथमारुह्य गच्छामः पन्थानमकुतोभयं ॥ २१ ॥
अतो भूयो ऽपि नेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः ।
स्वपेयुरनुरक्ता मां वृक्षमूलेषु संश्रिताः ॥ २२ ॥
पौरा ह्यात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोच्या नृपात्मजैः ।
न तु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥ २३ ॥
अब्रवील्लक्ष्मणो रामं साक्षाद्धर्ममिव स्थितं ।
रोचते मे तथा प्राज्ञ क्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ २४ ॥
अथ रामो ऽब्रवीत् सूतं सुमन्त्र युज्यतां रथः ।
गमिष्यामि ततो ऽरण्यं गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥ २५ ॥
सूतस्ततः संत्वरितः स्यन्दनं तैर्हयोत्तमैः ।
योजयित्वा तु रामस्य प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ २६ ॥

अयं युक्तो महावाहो रथस्ते रथिनां वर ।
त्वरयारोह भद्रं ते ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ २७ ॥
तं स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः ।
शीघ्रगामाकुलावर्तां तमसामतरन्नदीं ॥ २८ ॥
स संतीर्य महाबाहुः श्रीमान् शिवमकण्टकं ।
प्रापद्यत महामार्गमभयं भयदर्शिनां ॥ २९ ॥
मोहनार्थं तु पौराणां सूतं रामोऽब्रवीद्वचः ।
उदङ्मुखः प्रयाहि त्वं रथमास्थाय सारथे ॥ ३० ॥
मुहूर्तं त्वरितं गत्वा निवर्तय रथं पुनः ।
यथा न विद्युः पौरा मां तथा कुरु समाहितः ॥ ३१ ॥
रामस्य तु वचः श्रुत्वा तथा चक्रे च सारथिः ।
प्रत्यागम्य च रामस्य स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् ॥ ३२ ॥
तौ संप्रयुक्तं तु रथं समास्थितौ ।
तदा ससीतौ रघुवंशवर्धनौ ।
प्रचोदयामास ततस्तुरंगमान् ।
स सारथिर्येन पथा तपोवनं ॥ ३३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे तमसातीरनिवासो नाम षट्चत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४६ ॥

CAPUT XLVII.

CIVIUM REDITUS.

प्रभातायां तु शर्वर्य्यां पौरास्ते राघवं विना ।
शोकोपहतनिश्चेष्टा बभूवुर्हतचेतसः ॥ १ ॥
शोकजाश्रुपरिद्यूना वीक्षमाणास्ततस्ततः ।
आलोकमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुःखिताः ॥ २ ॥
ते विषादार्त्तवदना रहितास्तेन धीमता ।
कृपणाः करुणा वाचो वदन्ति स्म मनीषिणः ॥ ३ ॥
धिगस्तु खलु निद्रां तां ययापहृतचेतनाः ।
नाद्य पश्यामहे रामं पृथूरस्कं महाभुजं ॥ ४ ॥
कथं रामो महाबाहुः स तथा वितथक्रियः ।
भक्तं जनमभिप्रेत्य प्रवासं तपसो गतः ॥ ५ ॥
यो नः सदा लालयति पिता पुत्रानिवौरसान् ।
कथं रघूणां स श्रेष्ठस्त्यक्त्वा नो विपिनं गतः ॥ ६ ॥
इहैव निधनं यामो महाप्रस्थानमेव वा
रामेण रहितानां हि किमर्थं जीवितं हि नः ॥ ७ ॥
सन्ति शुष्काणि काष्ठानि प्रभूतानि महान्ति च ।
ते प्रज्वाल्य चितां सर्वे प्रविशामोऽथ पावकं ॥ ८ ॥

किं वक्ष्यामो महावाहुरनसूयः प्रियंवदः ।
नीतः स राघवोऽस्माभिरिति वक्तुं कथं क्षमं ॥ ९ ॥
सा नूनं नगरी दीना दृष्ट्वास्मान् राघवं विना ।
भविष्यति निरानन्दा सस्त्रीबालवयोऽधिका ॥ १० ॥
निर्यातास्तेन वीरेण सह नित्यं महात्मना ।
विहीनास्तेन च पुनः कथं द्रक्ष्याम तां पुरीं ॥ ११ ॥
इतीव बहुधा वाचो वाहूनुद्यम्य ते जनाः ।
विलपन्ति स्म दुःखार्त्ता विवत्सा इव धेनवः ॥ १२ ॥
ततो मार्गानुसारेण गत्वा किंचित् ततः क्षणं ।
मार्गनाशाद्विषादेन महता समभिप्लुताः ॥ १३ ॥
रथस्य मार्गनाशेन न्यवर्तन्त मनस्विनः ।
किमिदं किं करिष्यामो दैवेनोपहता इति ॥ १४ ॥
तदा यथागतेनैव मार्गेण क्लान्तचेतसः ।
अयोध्यामगमन् सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनां ॥ १५ ॥
आलोक्य नगरीं तां च क्षयव्याकुलमानसाः ।
आवर्तयन्त तेऽश्रूणि नयनैः शोकपीडितैः ॥ १६ ॥
सैव रामेण नगरी रहिता नातिशोभते ।
आपगा गरुडेनेव ह्रदिन्युद्धतपन्नगा ॥ १७ ॥
चन्द्रहीनमिवाकाशं तोयहीनमिवार्णवं ।
अपश्यन् निहतानन्दं नगरं ते विचेतसः ॥ १८ ॥

ते तानि वेश्मानि महाधनानि ।
दुःखेन दुःखोपहता विशन्ति ।
नैव प्रजग्मुः स्वजनं परं वा ।
निरीक्षमाणाः प्रवणप्रहर्षाः ॥ १९ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे पौरनिवर्तनं नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

CAPUT XLVIII.

MULIERUM URBANARUM QUERELA.

अनुगम्य निवृत्तानां रामं नगरवासिनां ।
उद्गतानीव सत्त्वानि बभूवुरमनस्विनां ॥ १ ॥
स्वं स्वं निलयमागम्य पुत्रदारैः समावृताः ।
अश्रूणि मुमुचुः सर्वे बाष्पेण पिहिताननाः ॥ २ ॥
न चाहृष्यन् न चामोदन् वणिजो न प्रसारयन् ।
न चाशोभन्त पण्यानि नापचन् गृहमेधिनः ॥ ३ ॥
लब्धं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन् विपुलं वा धनागमं ।
पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥ ४ ॥

गृहे गृहे रुदत्यश्च भर्तारं गृहमागतं ।
व्यगर्हयन्त दुःखार्त्ता वाग्भिस्तोत्त्रैरिव द्विपान् ॥ ५ ॥
किं नु तेषां गृहैः कार्यं किं दारैः किं धनेन वा ।
पुत्त्रैर्वा किं सुखैर्वापि ये न पश्यन्ति राघवं ॥ ६ ॥
एकः सत्पुरुषो लोके लक्ष्मणः सह सीतया ।
यो ऽनुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन् वने ॥ ७ ॥
आपगाः कृतपुण्यास्ताः पद्मिन्यश्च सरांसि च ।
येषु यास्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि ॥ ८ ॥
शोभयिष्यन्ति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकाननाः ।
आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः ॥ ९ ॥
काननं वापि शैलं वा यं रामो ऽनुगमिष्यति ।
प्रियातिथिमिव प्राप्तं नैनं शक्ष्यत्यनर्च्चितुं ॥ १० ॥
विचित्रकुसुमापीडा बहुमञ्जरिधारिणः ।
पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यन्ति राघवं ॥ ११ ॥
अकाले चापि मुख्यानि मूलानि च फलानि च ।
दर्शयिष्यन्ति सानूनि गिरीणां राममागतं ॥ १२ ॥
प्रस्रविष्यन्ति तोयानि विमलानि महीधराः ।
विदर्शयन्तो विविधान् भूयश्चित्रांश्च निर्झरान् ॥ १३ ॥
यत्र रामो ऽभयं तत्र नास्ति तत्र पराभवः ।
स हि नाथो ऽस्य जगतः स गतिः स परायणं ॥ १४ ॥

पुरा भवति नो दूरादनुगच्छाम राघवं ।
पादच्छाया सुखोदर्का तादृशस्य महात्मनः ॥ १५ ॥
वयं परिचरिष्यामः सीतां यूयं च राघवं ।
इति पौरस्त्रियो भर्तॄन् दुःखार्त्तास्तत् तदब्रुवन् ॥ १६ ॥
युष्माकं राघवोऽरण्ये योगक्षेमं विधास्यति ।
सीता नारीजनस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति ॥ १७ ॥
को न्वनेनाप्रतीतेन सोत्कण्ठितजनेन च ।
संप्रियेतामनोज्ञेन वासेन हृतचेतसा ॥ १८ ॥
कैकेय्या यदि चेद्राज्यं स्यादधर्म्यमनाथवत् ।
न हि नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः ॥ १९ ॥
यया पुत्रश्च भर्ता च त्यक्तावैश्वर्यकारणात् ।
कं सा परिहरेदन्यं कैकेयी कुलपांसनी ॥ २० ॥
कैकेय्या न वयं राज्ये भृतका हि वसेमहि ।
जीवन्त्या जातु जीवन्त्यः पुत्रैरपि शपामहे ॥ २१ ॥
उपद्रुतमिदं सर्वमनालम्बमनायकं ।
कैकेय्यास्तु कृते क्षिप्रं विनाशमुपयास्यति ॥ २२ ॥
न हि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति महीपतिः ।
मृते दशरथे व्यक्तं विलोपस्तदनन्तरं ॥ २३ ॥
ते विषं पिबतालोड्य क्षीणपुण्याः सुदुःखिताः ।
राघवं वानुगच्छध्वमश्रुतिं वापि गच्छत ॥ २४ ॥

मिथ्या प्रव्रजितो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः ।
भरते संनिबद्धाः स्म शौनिके पशवो यथा ॥ २५ ॥
इत्येवं विलपन्तीनां स्त्रीणां वेश्मसु राघवं ।
जगामास्तं दिनकरो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ २६ ॥
नष्टज्वलनसंपाता प्रशान्ताध्यायसत्कथा ।
तिमिरेणानुलिप्तेव तदा सा नगरी बभौ ॥ २७ ॥

तथा स्त्रियो रामनिमित्तमातुरा ।
यथा सुते भ्रातरि वा विवासिते ।
विलप्य दीना रुरुदुर्विचेतसः ।
सुतैर्हि तासामधिकोऽपि सोऽभवत् ॥ २८ ॥
प्रशान्तगीतोत्सवनृत्यवादना ।
विभ्रष्टहर्षा पिहितापणोदया ।
तदा ह्ययोध्या नगरी बभूव सा ।
महार्णवः संक्षयितोदको यथा ॥ २९ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे नागरस्त्रीविलापो नाम अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

CAPUT XLIX.

FLUMINUM TRAIECTUS.

रामोऽपि रात्रिशेषेण तेनैव महदन्तरं ।
जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १ ॥
तथैव गच्छतस्तस्य व्यपायाद्रजनी शिवा ।
उपास्य तु शिवां संध्यां विषयान्तं व्यगाहत ॥ २ ॥
ग्रामान् विकृष्टसीमान्तान् पुष्पितानि वनानि च ।
पश्यन्नतिययौ शीघ्रं शरैरिव हयोत्तमैः ॥ ३ ॥
शृण्वन् वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनां ।
राजानं धिग्दशरथं कामस्य वशमास्थितं ॥ ४ ॥
धिङ् नृशंसां च कैकेयीं पापां पापानुवर्तिनीं ।
तीक्ष्णां संभिन्नमर्यादां क्रूरकर्मानुसेविनीं ॥ ५ ॥
या पुत्रमीदृशं राज्ञः प्रवासयति धार्मिकं ।
वनवासे महाप्राज्ञं सानुक्रोशं जितेन्द्रियं ॥ ६ ॥
अहो दशरथो राजा निःस्नेहः स्वसुतं प्रति ।
प्रजानामनघं रामं परित्यक्तुमिहेच्छति ॥ ७ ॥
एता वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनां ।
शृण्वन्नतिययौ वीरः कोशलान् कोशलेश्वरः ॥ ८ ॥

ततो वेदश्रुतिं नाम शिववारिवहां नदीं ।
उत्तीर्याभिमुखः प्रायादगस्त्याध्युषितां दिशं ॥ ९ ॥
गत्वा तु सुचिरं कालं ततः शीतवहां नदीं ।
गोमतीं गोयुतानूपामतरत् सागरंगमां ॥ १० ॥
गोमतीं चाप्यतिक्रम्य राघवः शीघ्रगैर्हयैः ।
मयूरहंसाभिरुतां ततार स्यन्दिकां नदीं ॥ ११ ॥
स महीं मनुना राज्ञा दत्तामिक्ष्वाकवे पुरा ।
स्फीतां राष्ट्रावृतां रामो वैदेहीमन्वदर्शयत् ॥ १२ ॥
सूत इत्येव चाभाष्य सारथिं तमभीक्ष्णशः ।
मत्तहंसस्वरः श्रीमानुवाच पुरुषोत्तमः ॥ १३ ॥
कदाहं पुनरागम्य सरय्वाः पुष्पिते वने ।
मृगयां पर्यटिष्यामि मात्रा पित्रा च संगतः ॥ १४ ॥
अत्यर्थमभिकाङ्क्षामि मृगयां सरयूवने ।
रतिर्ह्येषातुला लोके राजर्षिगणसंमता ॥ १५ ॥
स तमध्वानमैक्ष्वाकः सूतं मधुरया गिरा ।
तं तमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् ॥ १६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे नदीतरणं नाम नवचत्वारिंशः सर्गः
॥ ४९ ॥

CAPUT L.

Commoratio sub ingude arbore.

विशालान् कोशलान् यात्वा रम्यान् लक्ष्मणपूर्वजः ।
अयोध्याभिमुखो धीमान् प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
आपृच्छे त्वां पुरि श्रेष्ठे काकुत्स्थपरिपालिते ।
दैवतानि च यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च ॥ २ ॥
निवृत्तवनवासस्त्वामनृणो जगतीपतेः ।
पुनर्द्रक्ष्यामि मात्रा च पित्रा च सह संगतः ॥ ३ ॥
ततो रुधिरताम्राक्षो भुजमुद्यम्य दक्षिणं ।
अश्रुपूर्णमुखो दीनोऽब्रवीज्जानपदं जनं ॥ ४ ॥
अनुक्रोशो दया चैव यथार्हं मयि वः कृतः ।
निवर्तध्वं महाभागा गम्यतामर्थसिद्धये ॥ ५ ॥
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणं ।
विलपन्तो नरा घोरं व्यतिष्ठन्त क्वचित् क्वचित् ॥ ६ ॥
तथा विलपतां तेषामतृप्तानां च राघवः ।
अचक्षुर्विषयं प्रायाद्यथार्कः क्षणदामुखे ॥ ७ ॥

ततो धान्यधनोपेतान् दानशीलजनान् शिवान् ।
अकुतश्चिद्भयान् रम्यांश्चैत्ययूपसमावृतान् ॥ ८ ॥
उद्यानाम्रवणोपेतान् संपन्नसलिलाशयान् ।
तुष्टपुष्टजनाकीर्णान् गोकुलाकुलमण्डितान् ॥ ९ ॥
रक्षणीयान् नरेन्द्राणां ब्रह्मघोषाभिनादितान् ।
रथेन पुरुषव्याघ्रः कोशलानत्यवर्तत ॥ १० ॥
तत्र त्रिपथगां दिव्यां शीततोयामशैवलां ।
ददर्श राघवो गङ्गां रम्यामृषिनिषेवितां ॥ ११ ॥
तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्य महारथः ।
सुमन्त्रमब्रवीत् सूतमिहैवाद्य वसामहे ॥ १२ ॥
अविदूरादयं नद्या बहुपुष्पप्रबालवान् ।
सुमहानिंगुदीवृक्षो वसामोऽत्रैव सारथे ॥ १३ ॥
प्रेक्षामि सरितां श्रेष्ठां संमान्यसलिलां शिवां ।
देवदानवगन्धर्वमृगपन्नगपक्षिणां ॥ १४ ॥
लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च बाढमित्येव राघवं ।
उक्त्वा तमिंगुदीवृक्षं तदोपययतुर्हयैः ॥ १५ ॥
रामोऽभियाय तं रम्यं वृक्षमिक्ष्वाकुनन्दनः ।
रथादवातरत् तस्मात् सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ १६ ॥
सुमन्त्रोऽप्यवतीर्याथ मोचयित्वा हयोत्तमान् ।
वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ १७ ॥

तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ।
निषादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥ १८ ॥
स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतं ।
वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागमत् ॥ १९ ॥
ततो निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादुपस्थितं ।
सह सौमित्रिणा रामः समगच्छद्गुहेन सः ॥ २० ॥
तमार्त्तः संपरिष्वज्य नत्वा तत्पादपङ्कजं ।
करौ निधाय शिरसा गुहो राघवमब्रवीत् ॥ २१ ॥
यथायोध्या तथेदं ते राम किं करवाणि ते ।
ईदृशं हि महाबाहो कः प्राप्स्यत्यतिथिं प्रियं ॥ २२ ॥
ततो गुणवदन्नाद्यमुपादाय पृथग्विधं ।
अर्घ्यं चोपनयच्छीघ्रं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २३ ॥
स्वागतं ते महाबाहो तवेयमखिला मही ।
वयं प्रेष्या भवान् भर्ता साधु राज्यं प्रशाधि नः ॥ २४ ॥
भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च लेह्यं चैतदुपस्थितं ।
शयनानि च मुख्यानि वाजिनां खादनं च यत् ॥ २५ ॥
गुहमेवं ब्रुवाणं तु राघवः प्रत्युवाच ह ।
अर्चिताश्चैव हृष्टाश्च भवता सर्वदा वयं ॥ २६ ॥
पद्भ्यामभिगतं चैनं स्नेहसंदर्शनेन च ।
भुजाभ्यां साधुवृत्ताभ्यां पीडयन् वाक्यमब्रवीत् ॥ २७ ॥

दिष्ट्या त्वां गुह पश्यामि ह्यरोगं सह बान्धवैः ।
अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च धनेषु च ॥ २८ ॥
यत् त्विदं भवता किंचित् प्रीत्या समुपकल्पितं ।
सर्वं तदनुजानामि न हि वर्ते प्रतिग्रहे ॥ २९ ॥
कुशचीराजिनधरं फलमूलाशनं च मां ।
विद्धि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगोचरं ॥ ३० ॥
अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित् ।
एतावतात्र भवता भविष्यामि सुपूजितः ॥ ३१ ॥
एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे ।
एतैः सुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यहं पूजितः ॥ ३२ ॥
अश्वानां प्रतिपानं च खादनं चैव सोऽन्वशात् ।
गुहस्तत्रैव पुरुषांस्त्वरितं दीयतामिति ॥ ३३ ॥
ततश्चीरोत्तरासङ्गः संध्यामन्वास्य पश्चिमां ।
जलमेवाददे रामो लक्ष्मणेनाहृतं स्वयं ॥ ३४ ॥
तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः ।
सभार्यस्य ततोऽभ्येत्य तस्थौ वृक्षमुपाश्रितः ॥ ३५ ॥
गुहोऽपि सह सूतेन सौमित्रिमनुभाष्य च ।
अन्वजागस्ततो राममप्रमत्तो धनुर्धरः ॥ ३६ ॥
तथा शयानस्य ततोऽस्य धीमतो ।
यशस्विनो दाशरथेर्महात्मनः ।

अदृष्टदुःखस्य सुखोचितस्य सा ।
तदा व्यतीयाय सुखेन शर्वरी ॥ ३७ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे इंगुदीवृत्तनिवासो नाम पञ्चाशः सर्गः
॥ ५० ॥

CAPUT LI.

SUMITRIDAE QUERELA.

तं जाग्रतमदम्भेन भ्रातुरर्थाय लक्ष्मणं ।
निरीक्ष्य गुहः संतप्तो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥
इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ।
प्रत्यश्वसिहि साधस्यां राजपुत्र निशामिमां ॥ २ ॥
उचितोऽयं जनः सर्वः क्लेशानां त्वं सुखोचितः ।
गुप्त्यर्थं जागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशां ॥ ३ ॥
न हि रामात् प्रियतमो ममास्ति भुवि कश्चन ।
ब्रवीम्येतदहं सत्यं वीर सत्येन ते शपे ॥ ४ ॥
अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन् सुमहद्यशः ।
धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थकामौ च पुष्कलौ ॥ ५ ॥

सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ।
रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वथा ज्ञातिभिः सह ॥ ६ ॥
न मेऽस्त्यविदितं किंचिद्वनेऽस्मिंश्चरतः सदा ।
चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत् प्रसहेमहि ॥ ७ ॥
लक्ष्मणस्तं तदोवाच रक्ष्यमाणास्त्वयानघ ।
नात्र भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ८ ॥
कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ।
शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ ९ ॥
यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ।
तं पश्य सुखसंसुप्तं तृणेषु सह सीतया ॥ १० ॥
यो मन्त्रतपसा लब्धो विविधैश्च पराक्रमैः ।
एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ ११ ॥
अस्मिन् प्रव्रजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ।
विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १२ ॥
विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः ।
निर्घोषोपरतं तात मन्ये राजनिवेशनं ॥ १३ ॥
कौशल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ।
नाशंसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरीमिमां ॥ १४ ॥
जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ।
तद्दुःखं यदि कौशल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १५ ॥

अनुरक्तजनाकीर्णा सुखा लोकप्रियावहा ।
राजव्यसनसंसृष्टा सा पुरी विनशिष्यति ॥ १६ ॥
अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथं ।
राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७ ॥
सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन् काले ह्युपस्थिते ।
प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति राघवं ॥ १८ ॥
अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्द्धं कुशलिनो वयं ।
निवृत्ते वनवासेऽस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि ॥ १९ ॥
परिदेवयमानस्य दुःखार्त्तस्य महात्मनः ।
तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत ॥ २० ॥
तथा हि तथ्यं ब्रुवति प्रजाहिते ।
नरेन्द्रसूनौ गुरुसौहृदाद्गुहः ।
मुमोच वाष्पं व्यसनाभिपीडितो ।
ज्वरातुरो नाग इव व्यथातुरः ॥ २१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे सौमित्रिविलापो नाम एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

CAPUT LII.

GANGIS TRANSVECTIO.

प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः ।
उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणं ॥ १ ॥
भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा ।
असौ सुकृष्णो विहगः कोकिलस्तात कूजति ॥ २ ॥
बर्हिणानां च निर्घोषः श्रूयते नदतां वने ।
तराम जाह्नवीं सौम्य शीघ्रगां सागरंगमां ॥ ३ ॥
स तु रामस्य वचनं निशम्य प्रतिगृह्य च ।
स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचिवमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥
अस्य वाहनसंयुक्तां कर्णग्राहवतीं शुभां ।
सुप्रतारां दृढां तीर्थे शीघ्रं नावमुपाहर ॥ ५ ॥
तं निशम्य गुहादेशं गुहामात्यगणो महान् ।
उपोह्य रुचिरां नावं गुहाय प्रत्यवेदयत् ॥ ६ ॥
ततः स प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो राघवमब्रवीत् ।
उपस्थितेयं नौर्देव भूयः किं करवाणि ते ॥ ७ ॥
तवामरसुतप्रख्य तर्तुं सागरगां नदीं ।
नौरियं पुरुषव्याघ्र शीघ्रमारोह सुव्रत ॥ ८ ॥

अथोवाच महातेजा रामो गुहमिदं वचः ।
कृतकामोऽस्मि भवता शीघ्रमारोप्यतामिति ॥ ९ ॥
ततः कलापान् संनह्य खड्गौ बद्ध्वा च धन्विनौ ।
जग्मतुर्येन तां गङ्गां सीतया सह राघवौ ॥ १० ॥
राममेव तु धर्मज्ञमुपागम्य विनीतवत् ।
किमहं करवाणीति सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ११ ॥
ततोऽब्रवीद्दाशरथिः सुमन्त्रं ।
स्पृशन् करेणोत्तमदक्षिणेन ।
सुमन्त्र शीघ्रं पुनरेव याहि ।
राज्ञः सकाशे भव चाप्रमत्तः ॥ १२ ॥
निवर्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धि कृतं मम ।
रथं विहाय पद्भ्यां तु गमिष्यामो महावनं ॥ १३ ॥
आत्मानं त्वभ्यनुज्ञातमवेक्ष्यार्त्तः स सारथिः ।
सुमन्त्रः पुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥
नातिक्रान्तमिदं लोके पुरुषेणेह केनचित् ।
तव सभ्रातृभार्यस्य वासः प्राकृतवद्वने ॥ १५ ॥
न मन्ये ब्रह्मचर्ये वा स्वधीते वा फलोदयः ।
मार्दवार्जवयोर्वापि त्वां चेद्व्यसनमागतं ॥ १६ ॥
सह राघव वैदेह्या भ्रात्रा चैव वने वसन् ।
त्वं गतिं प्राप्स्यसे वीर त्रींल्लोकान् निर्जयन्निव ॥ १७ ॥

वयं खलु हृता राम यत् त्वया ह्युपवञ्चिताः ।
कैकेय्या वशमेष्यामः पापाया दुःखभागिनः ॥ १८ ॥
इति ब्रुवन्नात्मसमं सुमन्त्रः सारथिस्तदा ।
दृष्ट्वा दूरगतं रामं दुःखार्त्तो रुरुदे चिरं ॥ १९ ॥
ततस्तु विगते बाष्पे सूतं स्पृष्टोदकं शुचि ।
रामः सुमधुरं वाक्यं पुनः पुनरुवाच ह ॥ २० ॥
इक्ष्वाकूणां त्वया तुल्यं सुहृदं नोपलक्षये ।
यथा दशरथो राजा मां न शोचेत् तथा कुरु ॥ २१ ॥
शोकोपहतचेताश्च वृद्धश्च जगतीपतिः ।
कामभारावसन्नश्च तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ २२ ॥
यद्यथाज्ञापयेत् किंचित् स महात्मा महीपतिः ।
कैकेय्याः प्रियकामार्थं कार्यं तदविकाङ्क्षया ॥ २३ ॥
एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासति नराधिपाः ।
यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ २४ ॥
तद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति ।
न च ताम्यति शोकेन सुमन्त्र कुरु तत् तथा ॥ २५ ॥
अदृष्टदुःखं राजानं वृद्धमार्यं जितेन्द्रियं ।
ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैव मम हेतोरिदं वचः ॥ २६ ॥
न चाहमनुशोचामि लक्ष्मणो न च मैथिली ।
अयोध्यायाश्च्युताश्चेति वने वत्स्यामहेति वा ॥ २७ ॥

चतुर्दशसु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनः प्रभो ।
लक्ष्मणं मां च सीतां च द्रक्ष्यसि क्षिप्रमागतान् ॥ २८ ॥
एवमुक्त्वा तु राजानं मातरं च सुमन्त्र मे ।
अन्याश्च देवीः सहिताः कैकेयीं च पुनः पुनः ॥ २९ ॥
आरोग्यं ब्रूहि कौशल्यामथ पदाभिवन्दनं ।
सीतायाः सूत मम च वचनाल्लक्ष्मणस्य च ॥ ३० ॥
ब्रूयाश्चापि महाराजं भरतं शीघ्रमानय ।
आगतश्चापि भरतः स्थाप्यो नृप मते पदे ॥ ३१ ॥
भरतं हि परिष्वज्य यौवराज्येऽभिषिच्य च ।
अस्मत्संतापजं दुःखं न त्वामभिभविष्यति ॥ ३२ ॥
भरतश्चापि वक्तव्यो यथा राजनि वर्तसे ।
तथा मातृषु वर्तेथाः सर्वास्वेवाविशेषतः ॥ ३३ ॥
तातस्य प्रियकामेन यौवराज्यमपेक्षता ।
लोकयोरुभयोः शक्यं नित्यदा सुखमेधितुं ॥ ३४ ॥
निवर्त्यमानो रामेण सुमन्त्रः प्रतिबोधितः ।
तत्सर्ववचनं श्रुत्वा स्नेहात् काकुत्स्थमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
यदहं नोपचारेण ब्रूयां स्नेहादविक्लवं ।
भक्तिमानिति तत् तावद्वाक्यं त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥
कथं नु त्वद्विहीनोऽहं प्रतियास्यामि तां पुरीं ।
तव तात वियोगेन पुत्रशोकातुरामिव ॥ ३७ ॥

दैन्यं हि नगरं गच्छेद्दृष्ट्वा शून्यमिमं रथं ।
मृतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहवे ॥ ३८ ॥
दूरे ऽपि निवसन्तं त्वां मानसेनाग्रतः स्थितं ।
चिन्तयन्त्यो ऽद्य नूनं हि निराहाराः कृताः प्रजाः ॥ ३९ ॥
आर्त्तनादो हि यः पौरैरुन्मुक्तस्त्वत्प्रवासने ।
सरथं मां निशम्यैकं कुर्युः शतगुणं ततः ॥ ४० ॥
अहं किं चापि वक्ष्यामि देवीं तव सुतो मया ।
नीतो ऽसौ मातुलकुलं संतापं मा कृथा इति ॥ ४१ ॥
असत्यमपि नैवाहं ब्रूयां वचनमीदृशं ।
कथमप्रियमेवाहं ब्रूयां सत्यमिदं वचः ॥ ४२ ॥
मम तावन्नियोगस्थास्त्वद्बन्धुजनवाहिनः ।
कथं रथं त्वया हीनं प्रवक्ष्यन्ति हयोत्तमाः ॥ ४३ ॥
तन्न शक्ष्याम्यहं गन्तुमयोध्यां त्वदृते ऽनघ ।
वनवासानुयानाय मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४४ ॥
यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि ।
सरथो ऽग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्तमात्र इह त्वया ॥ ४५ ॥
भविष्यन्ति वने यानि तपोविघ्नकराणि ते
रथेन प्रतिबाधिष्ये तानि सर्वाणि राघव ॥ ४६ ॥
त्वत्कृतेन मया प्राप्तं रथचर्याकृतं सुखं ।
आशंसे त्वत्कृतेनाहं वनवासकृतं सुखं ॥ ४७ ॥

इमे ऽपि च हया वीर यदि ते वनवासिनः ।
परिचर्यां करिष्यन्ति प्राप्स्यन्ति परमां गतिं ॥ ४८ ॥
तव शुश्रूषणां मूर्ध्ना करिष्यामि वने वसन् ।
अयोध्यां देवलोकं वा सर्वथा प्रजहाम्यहं ॥ ४९ ॥
न हि शक्या प्रवेष्टुं सा मयायोध्या त्वया विना ।
राजधानी महेन्द्रस्य यथा दुष्कृतकर्मणा ॥ ५० ॥
वनवासे क्षयं प्राप्ते ममैष हि मनोरथः ।
यदनेन रथेनैव त्वां वहेयं पुरीं पुनः ॥ ५१ ॥
चतुर्दश हि वर्षाणि सहितस्य त्वया वने
क्षणाभूतानि यास्यन्ति शतशस्तु ततो ऽन्यथा ॥ ५२ ॥
भृत्यवत्सल तिष्ठन्तं भर्तृपुत्रगते पथि ।
भक्तं भृत्यं स्थितं स्थित्यां न मां त्वं हातुमर्हसि ॥ ५३ ॥
एवं बहुविधं दीनं याचमानं पुनः पुनः ।
रामो भृत्यानुकम्पी तु सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥
जानामि परमां भक्तिं मयि ते भर्तृवत्सल ।
शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रेषयामि पुरीमितः ॥ ५५ ॥
नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा जननी मे यवीयसी ।
कैकेयी प्रत्ययं गच्छेदिति रामो वनं गतः ॥ ५६ ॥
परितुष्टा हि सा देवी वनवासं गते मयि ।
राजानं नातिशङ्केत मिथ्यावादीति धार्मिकं ॥ ५७ ॥

एष मे प्रथमः कल्पो यदम्बा मे यवीयसी ।
भरतारक्षितं स्फीतं पुत्रराज्यमवाप्नुयात् ॥ ५८ ॥
मम प्रियार्थं राज्ञश्च सुमन्त्र त्वं पुरीं व्रज ।
संदिष्टश्चासि यानर्थांस्तांस्तान् ब्रूयास्तथा तथा ॥ ५९ ॥
इत्युक्त्वा वचनं सूतं शान्त्वयित्वा पुनः पुनः ।
गुहं वचनमक्लीवं रामो हेतुमदब्रवीत् ॥ ६० ॥
नेदानीं गुह योग्यो ऽयं वासो मे सजने वने ।
अवश्यं ह्याश्रमे वासः कर्तव्यस्तद्गतो विधिः ॥ ६१ ॥
सो ऽहं गृहीत्वा नियमं तपस्विजनभूषणं ।
जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ॥ ६२ ॥
तत् क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत् ।
लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोज्जटाः ॥ ६३ ॥
तौ तदा चीरवसनौ जटामण्डलधारिणौ ।
अशोभेतामृषिसमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ६४ ॥
ततो वैखानसं मार्गमास्थाय सहलक्ष्मणः ।
व्रतमादिष्टवान् रामः सहायं गुहमब्रवीत् ॥ ६५ ॥
अप्रमत्तो बले कोषे दुर्गे जनपदे तथा ।
भवेथा गुह राज्यं हि दुरारक्ष्यतमं मतं ॥ ६६ ॥
ततस्तं समनुज्ञाप्य गुहमिक्ष्वाकुनन्दनः ।
जगाम तूर्णमव्यग्रः सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ६७ ॥

स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिक्ष्वाकुनन्दनः ।
तितीर्षुः शीघ्रगां गङ्गामिदं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ६८ ॥
आरोह त्वं नरव्याघ्र स्थितां नावमिमां शनैः ।
सीतां चारोपयान्वक्षं परिगृह्य मनस्विनीं ॥ ६९ ॥
स भ्रातुः शासनं श्रुत्वा सर्वमप्रतिकूलयन् ।
आरोप्य मैथिलीं नावमारुरोहात्मवांस्ततः ॥ ७० ॥
अथारुरोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मणपूर्वजः ।
ततो निषादाधिपतिर्गुहो ज्ञातीनचोदयत् ॥ ७१ ॥
राघवोऽपि महातेजा नावमारुह्य तां ततः ।
ब्रह्मवत् क्षत्रवच्चैव जजाप हितमात्मनः ॥ ७२ ॥
आचम्य च यथाशास्त्रं नदीं तां सह सीतया ।
प्राणमत् प्रीतिसंहृष्टो लक्ष्मणश्च महारथः ॥ ७३ ॥
अनुज्ञाय सुमन्त्रं च सबलं चैव तं गुहं ।
आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान् ॥ ७४ ॥
ततस्तैश्चोदिता नौका कर्णधारसमाहिता ।
बहूर्मिवेगाभिहता गङ्गासलिलमत्यगात् ॥ ७५ ॥
मध्यं तु समनुप्राप्य भागीरथ्या अनिन्दिता ।
वैदेही प्राञ्जलिर्भूत्वा तां नदीमिदमब्रवीत् ॥ ७६ ॥
पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः ।
निदेशं पालयत्वेनं गङ्गे त्वदभिरक्षितः ॥ ७७ ॥

चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने ।
भ्रात्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥ ७८ ॥
ततस्त्वां देवि शुभगे क्षेमेण पुनरागता ।
यक्ष्ये प्रमुदिता गङ्गे सर्वकामप्रदायिनि ॥ ७९ ॥
त्वं हि त्रिपथगे देवि ब्रह्मलोकं समक्षसे ।
भार्या चोदधिराजस्य लोकेऽस्मिन् संप्रदृश्यसे ॥ ८० ॥
सा त्वां देवि नमस्यामि प्रशंसामि च शोभने ।
प्राप्तराज्ये नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते ॥ ८१ ॥
गवां शतसहस्रं च वस्त्राण्यन्नं च पेशलं ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया ॥ ८२ ॥
सुराघटसहस्रेण मांसभूतोदनेन च ।
यक्ष्ये त्वां प्रयता देवि पुरीं पुनरुपागता ॥ ८३ ॥
यानि त्वत्तीरवासानि दैवतानि च सन्ति हि ।
तानि सर्वाणि यक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च ॥ ८४ ॥
पुनरेव महाबाहुर्मया भ्रात्रा च संगतः ।
अयोध्यां वनवासात् तु प्रविशत्वनघोऽनघे ॥ ८५ ॥
तथा संभाषमाणा सा सीता गङ्गामनिन्दिता ।
दक्षिणा दक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ॥ ८६ ॥
तीरं तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः ।
प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या च परंतपः ॥ ८७ ॥

अथाब्रवीन्महाबाहुः सुमित्रानन्दवर्धनं ।
भव संरक्षणार्थाय सजने विजनेऽपि वा ॥ ८८ ॥
अग्रतो गच्छ सौमित्रे सीता त्वामनुगच्छतु ।
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सीतां त्वां चानुपालयन् ॥ ८९ ॥
न हि तावदतिक्रान्ताऽसुकरा काचन क्रिया ।
अद्य दुःखं तु वैदेही वनवासस्य वेत्स्यति ॥ ९० ॥
प्रणाष्टजनसंबाधं क्षेत्रारामविवर्जितं ।
विषमं च प्रपातं च वनमद्य प्रवेक्ष्यति ॥ ९१ ॥
श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रतस्थे लक्ष्मणोऽग्रतः ।
अनन्तरं च सीताया राघवो रघुनन्दनः ॥ ९२ ॥
अवलोकयमानौ तु सुमन्त्रो यत्र तां दिशं ।
तौ जग्मतुर्धनुष्पाणी सीतया सह तद्वनं ॥ ९३ ॥
अदर्शनगतौ ज्ञात्वा भ्रातरौ पार्थिवात्मजौ ।
सूतः सह गुहेनाथ वनात् तस्मान्न्यवर्तत ॥ ९४ ॥
सुपुष्पिताग्रैस्तरुभिर्लताविटपसंकटं ।
नानाविहगसंघुष्टमगाहेतां ततो वनं ॥ ९५ ॥
सुदूरमथ गत्वा तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
अवरोहशताकीर्णं वटमासाद्य तस्थतुः ॥ ९६ ॥
तौ तत्र सुखमासीनौ नातिदूरे ह्यपश्यतां ।
सुदर्शनामिति ख्यातां पद्मिनीं पद्मसंकटां ॥ ९७ ॥

दर्शयामास काकुत्स्थो वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ।
पश्य लक्ष्मण पद्मिन्या यथेदं शोभितं सरः ॥ ९८ ॥
तत्र तौ पीतपानीयौ हत्वैकं पृषतं मृगं ।
ज्वलयित्वा हुतवहं पेचतुस्तौ नरर्षभौ ॥ ९९ ॥
तौ भक्षयित्वा तन्मांसं सीतया सह राघवौ ।
न्यग्रोधमेव वासार्थे कल्पयामासतुस्तदा ॥ १०० ॥

इत्ययोध्याकाण्डे गङ्गासंतरणं नाम द्विपञ्चाशः सर्गः
॥ ५२ ॥

CAPUT LIII.

ALMI RAMAE QUERELA.

स तं वृक्षं समासाद्य संध्यामन्वास्य पश्चिमां ।
रामो रमयतां श्रेष्ठ इति होवाच लक्ष्मणं ॥ १ ॥
अद्येयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदाद्बहिः ।
या सुमन्त्रेण रहिता तां नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २ ॥
जागर्तव्यमतन्द्रिभ्यामद्य प्रभृति रात्रिषु ।
योगक्षेमो हि सीताया वर्तते लक्ष्मणावयोः ॥ ३ ॥

रात्रिं कथंचिदेवेमां सौमित्रे वर्तयामहे ।
उपावर्तावहे भूमावास्तीर्य स्वयमर्जितैः ॥ ४ ॥
स तु संविश्य मेदिन्यां महार्हशयनोचितः ।
इमाः सौमित्रये रामो व्याजहार कथाः शुभाः ॥ ५ ॥
ध्रुवमद्य महाराजो दुःखं स्वपिति लक्ष्मण ।
कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति ॥ ६ ॥
सा हि देवी महाराजं कैकेयी राज्यकारणात् ।
अपि न च्यावयेत् प्राणान् दृष्ट्वा भरतमागतं ॥ ७ ॥
अनाथश्च हि वृद्धश्च मया चैव विनाकृतः ।
किं करिष्यति कामात्मा कैकेय्या वशमागतः ॥ ८ ॥
इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मतिविभ्रमं ।
काम एवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः ॥ ९ ॥
को ह्यविद्वानपि पुमान् प्रमादायाः कृते त्यजेत् ।
छन्दानुवर्तिनं पुत्रं तातो मामिव लक्ष्मण ॥ १० ॥
सुखी बत सभार्यश्च भरतः केकयीसुतः ।
मुदितान् कोशलानेको यो भक्ष्यत्यधिराजवत् ॥ ११ ॥
स हि राज्यस्य सर्वस्य सुखमेको भविष्यति ।
ताते तु वयसातीते मयि चारण्यमाश्रिते ॥ १२ ॥
अर्थधर्मौ परित्यज्य यः काममनुवर्तते ।
एवमापद्यते क्षिप्रं राजा दशरथो यथा ॥ १३ ॥

मन्ये दशरथान्ताय मम प्रव्राजनाय च ।
कैकेयी सौम्य संप्राप्ता राज्याय भरतस्य च ॥ १४ ॥
अपीदानीं तु कैकेयी सौभाग्यमदमोहिता ।
न प्रबाधेत मद्द्वेषात् कौशल्यां मद्विनाकृतां ॥ १५ ॥
मत्पक्षग्राहिणीं नित्यं सुमित्रां वा तपस्विनीं ।
अयोध्यामित एव त्वं काले प्रविश लक्ष्मण ॥ १६ ॥
अहमेको गमिष्यामि सीतया सह दण्डकान् ।
अनाथाया हि नाथस्त्वं कौशल्याया भविष्यसि ॥ १७ ॥
क्षुद्रकर्मा हि कैकेयी द्वेषादन्यायमाचरेत् ।
परिभवेद्धि राज्यस्थे भरते मम मातरं ॥ १८ ॥
नूनं ज्ञात्यन्तरे तात स्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः ।
जनन्या मम सौमित्रे तदद्यैतदुपस्थितं ॥ १९ ॥
मया हि चिरपुष्टेन दुःखसंवर्धितेन च ।
विप्रायुज्यत कौशल्या फलकाले धिगस्तु मां ॥ २० ॥
मास्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत् पुत्रमीदृशं ।
सौमित्रे योऽहमम्बाया दद्मि शोकमनन्तकं ॥ २१ ॥
मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण सारिका ।
यस्यास्तच्छ्रूयते वाक्यं शुक पादमरेर्दश ॥ २२ ॥
*यावदेकश्च स्वस्थश्च यावन्नास्य मुखे वयं ।
*तावदात्मविमोक्षार्थं शुक पादमरेर्दश ॥ २३ ॥

शोचन्त्याश्चाल्पभाग्याया न किंचिदुपकुर्वता ।
पुत्रेण किमपुत्राया मया कार्यमरिंदम ॥ २४ ॥
अल्पभाग्या हि मे माता कौशल्या रहिता मया ।
शेते परमदुःखार्त्ता पतिता शोकसागरे ॥ २५ ॥
एको ह्यहमयोध्यां च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ।
तरेयमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणं ॥ २६ ॥
अधर्मभयभीतश्च परलोकस्य चानघ ।
तेन लक्ष्मण नाद्याहमात्मानमभिषेचये ॥ २७ ॥
एतदन्यच्च करुणं विलप्य विजने बहु ।
अश्रुपूर्णमुखो दीनो निशि तूष्णीमुपाविशत् ॥ २८ ॥
विलापोपरतं रामं गतार्चिषमिवानलं ।
समुद्रमिव निर्वेगमाश्वासयति लक्ष्मणः ॥ २९ ॥
ध्रुवमद्य पुरी राजन्नयोध्यायुधिनां वर ।
निष्प्रभा त्वयि निष्क्रान्ते गतचन्द्रेव शर्वरी ॥ ३० ॥
नैतदौपयिकं राम यदिदं परितप्यसे ।
विषादयसि सीतां च मां चैव पुरुषर्षभ ॥ ३१ ॥
न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव ।
मुहूर्तमपि जीवेव जलान्मत्स्याविवोद्धतौ ॥ ३२ ॥
न हि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परंतप ।
द्रष्टुमिच्छेयमद्याहं स्वर्गं वापि त्वया विना ॥ ३३ ॥

ततस्तत्र सुखासीनौ नातिदूरे निरीक्ष्य तां ।
न्यग्रोधे सुकृतां शय्यां भेजाते धर्मवत्सलौ ॥ ३४ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे श्रीरामविलापो नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः
॥ ५३ ॥

CAPUT LIV.

COMMORATIO IN EREMO BHARADVAJI.

ते तु तस्मिन् महावृक्षे उषित्वा रजनीं शुभां ।
विमलेऽभ्युदिते सूर्ये तस्माद्देशात् प्रतस्थिरे ॥ १ ॥
यत्र भागीरथीं गङ्गां यमुनाभिप्रवर्तते ।
जग्मुस्तं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमहद्वनं ॥ २ ॥
ते भूमिभागान् विविधान् देशांश्चापि मनोहरान् ।
अदृष्टपूर्वान् संपश्यंस्तत्र तत्र यशस्विनः ॥ ३ ॥
यथा क्रमेण पश्यंश्च पुष्पितान् विविधान् द्रुमान् ।
निवृत्तमात्रे दिवसे रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४ ॥
प्रयागमभितः पश्य सौमित्रे धूममुच्छ्रितं ।
अग्नेर्भगवतः केतुं मन्ये संनिहितो मुनिः ॥ ५ ॥

शोचन्त्याश्चाल्पभाग्याया न किंचिदुपकुर्वता ।
पुत्रेण किमपुत्राया मया कार्यमरिंदम ॥ २४ ॥
अल्पभाग्या हि मे माता कौशल्या रहिता मया ।
शेते परमदुःखार्त्ता पतिता शोकसागरे ॥ २५ ॥
एको ह्यहमयोध्यां च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ।
तरेयमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणं ॥ २६ ॥
अधर्मभयभीतश्च परलोकस्य चानघ ।
तेन लक्ष्मण नाद्याहमात्मानमभिषेचये ॥ २७ ॥
एतदन्यच्च करुणं विलप्य विजने बहु ।
अश्रुपूर्णमुखो दीनो निशि तूष्णीमुपाविशत् ॥ २८ ॥
विलापोपरतं रामं गतार्चिषमिवानलं ।
समुद्रमिव निर्वेगमाश्वासयति लक्ष्मणः ॥ २९ ॥
ध्रुवमद्य पुरी राजन्नयोध्यायुधिनां वर ।
निष्प्रभा त्वयि निष्क्रान्ते गतचन्द्रेव शर्वरी ॥ ३० ॥
नैतदौपयिकं राम यदिदं परितप्यसे ।
विषादयसि सीतां च मां चैव पुरुषर्षभ ॥ ३१ ॥
न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव ।
मुहूर्तमपि जीवेव जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ ॥ ३२ ॥
न हि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परंतप ।
द्रष्टुमिच्छेयमद्याहं स्वर्गं वापि त्वया विना ॥ ३३ ॥

ततस्तत्र सुखासीनौ नातिदूरे निरीक्ष्य तां ।
न्यग्रोधे सुकृतां शय्यां भेजाते धर्मवत्सलौ ॥ ३४ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे श्रीरामविलापो नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः
॥ ५३ ॥

CAPUT LIV.

COMMORATIO IN EREMO BHARADVAJI.

ते तु तस्मिन् महावृक्षे उषित्वा रजनीं शुभां ।
विमलेऽभ्युदिते सूर्ये तस्माद्देशात् प्रतस्थिरे ॥ १ ॥
यत्र भागीरथीं गङ्गां यमुनाभिप्रवर्तते ।
जग्मुस्तं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमहद्वनं ॥ २ ॥
ते भूमिभागान् विविधान् देशांश्चापि मनोहरान् ।
अदृष्टपूर्वान् संपश्यंस्तत्र तत्र यशस्विनः ॥ ३ ॥
यथा क्षेमेण पश्यंश्च पुष्पितान् विविधान् द्रुमान् ।
निवृत्तमात्रे दिवसे रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४ ॥
प्रयागमभितः पश्य सौमित्रे धूममुच्छ्रितं ।
अग्नेर्भगवतः केतुं मन्ये संनिहितो मुनिः ॥ ५ ॥

नूनं प्राप्ताः स्म संभेदं गङ्गायमुनयोर्वयं ।
तथा हि श्रूयते शब्दो वारिणो वारिघर्षजः ॥ ६ ॥
दारूणि परिभिन्नानि वनजैरुपजीविभिः ।
भरद्वाजाश्रमे चैते दृश्यन्ते विविधा द्रुमाः ॥ ७ ॥
धन्विनौ तौ सुखं गत्वा लम्बमाने दिवाकरे ।
गङ्गायमुनयोः संधौ प्रापतुर्निलयं मुनेः ॥ ८ ॥
रामस्त्वाश्रममासाद्य त्रासयन् मृगपक्षिणः ।
गत्वा मुहूर्तमध्वानं भरद्वाजमुपागमत् ॥ ९ ॥
स प्रविश्य महात्मानमृषिं शिष्यगणैर्वृतं ।
शंसितव्रतमेकाग्रं तपसा लब्धचक्षुषं ॥ १० ॥
हुताग्निहोत्रं दृष्ट्वैव महाभागः कृताञ्जलिः ।
रामः सौमित्रिणा सार्द्धं सीतया चाभ्यवादयत् ॥ ११ ॥
न्यवेदयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः ।
पुत्रौ दशरथस्यावां भगवन् रामलक्ष्मणौ ॥ १२ ॥
भार्या ममेयं कल्याणी वैदेही जनकात्मजा ।
मां चानुयाता विजनं तपोवनमनिन्दिता ॥ १३ ॥
पित्रा प्रव्राज्यमानं मां सौमित्रिरनुजः प्रियः ।
अयमन्वगमद्भ्राता वनमेव धृतव्रतः ॥ १४ ॥
पित्रा नियुक्ता भगवन् प्रवेक्ष्यामस्तपोवनं ।
धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्र मूलफलाशनाः ॥ १५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ।
उपानयत धर्मात्मा गामर्घ्यमुदकं तथा ॥ १६ ॥
नानाविधानन्नरसान् वन्यमूलफलाश्रयान् ।
तेभ्यो ददौ तप्ततपा वासं चाप्यभ्यकल्पयत् ॥ १७ ॥
मृगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्च समन्ततः ।
राममागतमभ्यर्च्य सोऽभ्यनन्दत तं मुनिः ॥ १८ ॥
परिगृह्य तु तामर्चामुपविष्टं स राघवं ।
भरद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा ॥ १९ ॥
चिरस्य खलु काकुत्स्थ पश्यामि त्वामिहागतं ।
श्रुतं तव मया चैव विवासनमकारणं ॥ २० ॥
अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे ।
पुण्यश्च रमणीयश्च वसत्विह भवान् सुखं ॥ २१ ॥
एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजेन राघवः ।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं रामः सर्वहिते रतः ॥ २२ ॥
भगवन्नित आसन्नः पौरजानपदो जनः ।
सुदर्शमिह मां प्रेक्ष्य मन्येऽहमिममाश्रमं ॥ २३ ॥
आगमिष्यति वैदेहीं मां चापि प्रेक्षको जनः ।
अनेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये ॥ २४ ॥
एकान्ते पश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमं ।
रमेत यत्र वैदेही सुखार्हा जनकात्मजा ॥ २५ ॥

इति रामवचः श्रुत्वा भरद्वाजो महामुनिः ।
ध्यात्वा मुहूर्तमेकाग्रो रामं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
दशक्रोश इतस्तात गिरिर्यस्मिन् निवत्स्यसि ।
महर्षिसेवितः पुण्यः सर्वतः शुभदर्शनः ॥ २७ ॥
गोलांगुलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवितः ।
चित्रकूट इति ख्यातो गन्धमादनसंनिभः ॥ २८ ॥
यावता चित्रकूटस्य नरः शृङ्गाण्यवेक्षते ।
कल्याणानि समाधत्ते न पापे कुरुते मनः ॥ २९ ॥
ऋषयस्तत्र बहवो विहृत्य शरदां शतं ।
तपसा दिवमारूढाः कपालशिरसा सह ॥ ३० ॥
प्रविविक्तमहं मन्ये निवासं भवतः सुखं ।
इह वा वनवासाय वस राम मया सह ॥ ३१ ॥
इत्युक्त्वा सर्वकामैस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिं ।
सभार्यं च सह भ्रात्रा प्रतिजग्राह धर्मवित् ॥ ३२ ॥
तस्य प्रयागे रामस्य तं महर्षिमुपेयुषः ।
प्रपन्ना रजनी पुण्या चित्राः कथयतः कथाः ॥ ३३ ॥
सीतातृतीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखोचितः ।
भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसत् सुखं ॥ ३४ ॥
प्रभातायां तु शर्वर्यां भरद्वाजमुपागतः ।
उवाच नरशार्दूलो मुनिं ज्वलिततेजसं ॥ ३५ ॥

शर्वरीं भगवन्नद्य सत्यशील तवाश्रमे ।
उषिताः स्मेह वसतिमनुजानातु नो भवान् ॥ ३६ ॥
रात्र्यां तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदं ।
मधुमूलफलोपेतं चित्रकूटगिरिं व्रज ॥ ३७ ॥
वाससमीपयिकं मन्ये तव राम महाबल ।
गम्यतां भवता शैलश्चित्रकूटः स विश्रुतः ॥ ३८ ॥
तत्र कुञ्जरयूथानि मृगयूथानि चैव हि ।
विचरन्ति वनान्तेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव ॥ ३९ ॥
सरित्प्रस्रवणप्रस्थान् गुहाकन्दरनिर्झरान् ।
चरतः सीतया सार्द्धं नन्दिष्यति मनस्तव ॥ ४० ॥
प्रहृष्टकोयष्टिभकोकिलस्वनैर्-
विनोदयन्तं वसुधाधरं शिवं ।
मृगैश्च मत्तैर्बहुभिश्च कुञ्जरैः ।
सुरम्यमासाद्य समावसाश्रमं ॥ ४१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरद्वाजाश्रमनिवासो नाम चतुःपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५४ ॥

CAPUT LV.

Yamunae traiectus.

उषित्वा रजनीं तत्र राजपुत्रावरिंदमौ ।
महर्षिमभिवाद्याथ जग्मतुस्तं गिरिं प्रति ॥ १ ॥
तेषां स्वस्त्ययनं चैव महर्षिः स चकार ह ।
प्रस्थितांस्तानभिप्रेक्ष्य पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ २ ॥
ततः प्रचक्रमे वक्तुं वचनं स महामुनिः ।
भरद्वाजो महातेजा रामं सत्यपराक्रमं ॥ ३ ॥
गङ्गायमनुयोः संधिमासाद्य मनुजर्षभौ ।
कलिन्दीमनुगच्छेतं नदीं पश्चान्मुखाश्रितां ॥ ४ ॥
तस्यास्तीर्थं प्रचरितं प्रकामं प्रेक्ष्य राघव ।
तत्र यूयं प्लवं कृत्वा तरतांशुमतीं नदीं ॥ ५ ॥
तस्या नद्याः परे पारे नातिदूरे महाद्रुमः ।
सत्याभियाचनः श्रीमान् न्यग्रोधो हरितच्छदः ॥ ६ ॥
नानासत्त्वगणावासः श्याम इत्यभिविश्रुतः ।
तस्मिन् सीताञ्जलिं कृत्वा प्रयुञ्जीताशिषः शिवाः ॥ ७ ॥
क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं द्रक्ष्यथ काननं ।
शल्लकीबदरीमिश्रं राम वंशैश्च यामुनैः ॥ ८ ॥

स पन्थाश्चित्रकूटस्य यातः सुबहुशो मया ।
रम्यो मार्दवयुक्तश्च दावैश्चैव विवर्जितः ॥ ९ ॥
इति पन्थानमादिश्य महर्षिः स न्यवर्तत ।
रामेण लक्ष्मणेनापि सीतया चाभिवादितः ॥ १० ॥
उपावृत्ते मुनौ तस्मिन् रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
कृतपुण्याः स्म सौमित्रे मुनिर्यन्नोऽनुकम्पते ॥ ११ ॥
इति तौ पुरुषव्याघ्रौ मन्त्रयित्वा मनस्विनौ ।
सीतामेवाग्रतः कृत्वा कलिन्दीं जग्मतुर्नदीं ॥ १२ ॥
अथासाद्य तु कलिन्दीं शीघ्रस्रोतसमापगां ।
चिन्तामापेदिरे सद्यो नदीजलतितीर्षवः ॥ १३ ॥
तौ काष्ठसंघातमथो चक्रतुः सुमहाप्लवं ।
शुष्कैर्वंशैः समाकीर्णमुशीरैश्च समावृतं ॥ १४ ॥
ततो वैतसशाखाश्च जम्बुशाखाश्च वीर्यवान् ।
चकार लक्ष्मणश्छित्वा सीतायाः सुखमासनं ॥ १५ ॥
तत्र श्रियमिवाचिन्त्यां रामो दाशरथिः प्रियां ।
ईषत् संलज्जमानां तामध्यारोपयत प्लवं ॥ १६ ॥
पार्श्वे तत्र च वैदेह्या वसने भूषणानि च ।
प्लवे कठिनकाजं च रामश्चक्रे सहायुधैः ॥ १७ ॥
आरोप्य सीतां प्रथमं संघाटं परिगृह्य च ।
ततः प्रतेरतुर्यत्तौ वीरौ दशरथात्मजौ ॥ १८ ॥

कलिन्दीमध्यमायाता सीता त्वेनामवन्दत ।
स्वस्ति देवि तरामि त्वां पारयेन्मे पतिर्व्रतं ॥ १९ ॥
यक्ष्ये त्वां गोसहस्रेण सुराघटशतेन च ।
स्वस्ति प्रत्यागते रामे पुरीमिक्ष्वाकुपालितां ॥ २० ॥
कलिन्दीमथ सीता तु याचमाना कृताञ्जलिः ।
तीरमेवाभिसंप्राप्ता दक्षिणं वरदर्शिनी ॥ २१ ॥
ते तीर्णाः प्लवमुत्सृज्य प्रस्थाय यमुनावनात् ।
श्यामं न्यग्रोधमासेदुः शीतलं हरितच्छदं ॥ २२ ॥
न्यग्रोधं तमुपागम्य वैदेही विदमब्रवीत् ।
नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पारयेन्मे पतिर्व्रतं ॥ २३ ॥
कौशल्यां चैव पश्येम सुमित्रां च यशस्विनीं ।
इति सीताञ्जलिं कृत्वा पर्यगच्छद्वनस्पतिं ॥ २४ ॥
अवलोक्य ततः सीतामायाचन्तीमनिन्दितां ।
दयितां च विधेयां च रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २५ ॥
सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरतानुज ।
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सायुधो द्विपदां वर ॥ २६ ॥
यद्यत् फलं प्रार्थयते पुष्पं वा जनकात्मजा ।
तत् तत् प्रयच्छ वैदेह्या यत्रास्या रमते मनः ॥ २७ ॥
गच्छतोस्तु तयोर्मध्ये बभूव जनकात्मजा ।
मातंगयोर्मध्यगता शुभा नागवधूरिव ॥ २८ ॥

एकैकं पादपं गुल्मं लतां वा पुष्पशालिनीं ।
अदृष्टरूपां पश्यन्ती रामं पप्रच्छ साबला ॥ २९ ॥
रमणीयान् बहुविधान् पादपान् कुसुमोत्कटान् ।
सीतावचनसंरब्ध आनयामास लक्ष्मणः ॥ ३० ॥
विचित्रबालुकजलां हंससारसनादितां ।
रेमे जनकराजस्य सुता प्रेक्ष्य तदा नदीं ॥ ३१ ॥
क्रोशमात्रं ततो गत्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
बहून् मेध्यान् मृगान् हत्वा चेरतुर्यमुनावने ॥ ३२ ॥
विहृत्य ते बर्हिणपूगनादिते ।
शुभे वने वारणवानरायुते ।
समं नदीवप्रमुपेत्य सत्वरं ।
निवासमाजग्मुरदीनदर्शनाः ॥ ३३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे यमुनातरणं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः
॥ ५५ ॥

CAPUT LVI.

HABITATIO IN MONTE CHITRAKUTO.

अथ रात्र्यां व्यतीतायामवसुप्तमनन्तरं ।
प्रबोधयामास शनैर्लक्ष्मणं रघुपुंगवः ॥ १ ॥
सौमित्रे शृणु वन्यानां वल्गु व्याहरतां स्वनं ।
संप्रतिष्ठामहे कालः प्रस्थानस्य परंतप ॥ २ ॥
स सुप्तस्तु ततो भ्रात्रा समये प्रतिबोधितः ।
जहौ निद्रां च तन्द्रां च प्रसक्तं च परिश्रमं ॥ ३ ॥
तत उत्थाय ते सर्वे स्पृष्ट्वा नद्याः शिवं जलं ।
पन्थानमृषिणोद्दिष्टं चित्रकूटस्य तं ययुः ॥ ४ ॥
ततः संप्रस्थितः काले रामः सौमित्रिणा सह ।
सीतां कमलपत्राक्षीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
आदीप्तानिव वैदेहि सर्वतः पुष्पितान् नगान् ।
स्वैः पुष्पैः किंशुकान् पश्य मालिनः शिशिरात्यये ॥ ६ ॥
पश्य भल्लातकान् बिल्वान् नरैरनुपसेवितान् ।
फलपुष्पैरवनतान् नूनं शक्ष्याम जीवितुं ॥ ७ ॥
पश्य द्रोणप्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मण ।
मधूनि मधुकरीभिः संभृतानि नगे नगे ॥ ८ ॥

एष क्रोशति दात्यूहस्तं शिखी प्रतिकूजति ।
रमणीये वनोद्देशे पुष्पसंस्तरसंकटे ॥ ९ ॥
मातंगयूथानुसृतं पक्षिसंघानुनादितं ।
चित्रकूटमिमं पश्य प्रवृद्धशिखरं गिरिं ॥ १० ॥
समभूमितले रम्ये द्रुमैर्बहुभिरावृते ।
पुण्ये रंस्यामहे तावच्चित्रकूटस्य कानने ॥ ११ ॥
ततस्तौ पादचारेण गच्छन्तौ सह सीतया ।
रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटमनोहरं ॥ १२ ॥
. . . . ।
. . . . ॥ १३ ॥
*[मनोज्ञोऽयं गिरिः सौम्य नानाद्रुमलतायुतः ।
*बहुमूलफलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे ॥
*मुनयश्च महात्मानो वसन्त्यस्मिन् शिलोच्चये ।
*अयं वासो भवेत् तावदत्र सौम्य रमेमहि ॥
*इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ।
*अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादयन् ॥
*तान् महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्मवित् ।
*आस्यतामिति चोवाच स्वागतं तं निवेद्य वै ॥
**राघवं प्रियसंयुक्तमिदं वचनमब्रवीत् ।
**ज्ञातं मया रघुश्रेष्ठ त्वदागमनकारणं ॥

** अत्र वासमृषीणां च सकाशे रोचय प्रभो ।
** इति तेन समाज्ञप्तः प्रियमाणो महारथः ॥
** तथेति प्रतिज्ञग्राह ऋषिणोक्तं कृताञ्जलिः ।
** संनिवेश्य यथान्यायमात्मानमृषये प्रभुः ॥]
ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ।
लक्ष्मणानय दारूणि दृढानि च वराणि च ॥ १४ ॥
कुरुष्वावसथं सौम्य वासे मेऽभिरतं मनः ।
तस्य शैलस्य पादेऽस्मिन् विविक्ते सलिलावृते ॥ १५ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विविधान् द्रुमान् ।
आजहार ततश्चक्रे पर्णशालामरिंदमः ॥ १६ ॥
तां निष्ठितां बद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनां ।
शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥
ऐणेयं मांसमाहृत्य शालां यक्ष्यामहे वयं ।
कर्तव्यं वास्तुशमनं सौमित्रे चिरजीविभिः ॥ १८ ॥
मृगं हत्वानय क्षिप्रं लक्ष्मणेह शुभेक्षण ।
कर्तव्यः शास्त्रदृष्टो हि विधिर्धर्ममनुस्मर ॥ १९ ॥
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय लक्ष्मणः परवीरहा ।
चकार च यथोक्तं स तं रामः पुनरब्रवीत् ॥ २० ॥
ऐणेयं श्रपयस्वैतत् शालां यक्ष्यामहे वयं ।
त्वर सौम्य मुहूर्तोऽयं ध्रुवश्च दिवसो ह्ययं ॥ २१ ॥

स लक्ष्मणः कृष्णमृगं हृत्वा मेध्यं प्रतापवान् ।
अथ चिक्षेप सौमित्रिः समिद्धे जातवेदसि ॥ २२ ॥
तं तु पक्वं समाज्ञाय निष्टप्तं छिन्नशोणितं ।
लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीत् ॥ २३ ॥
अयं सर्वः समस्ताङ्गः श्रितः कृष्णमृगो मया ।
देवता देवसंकाश यजस्व कुशलो ह्यसि ॥ २४ ॥
रामः स्नात्वा तु नियतो गुणवान् यज्ञकोविदः ।
संग्रहेणाकरोत् सर्वान् मन्त्रान् सत्रावसानिकान् ॥ २५ ॥
दृष्ट्वा देवगणान् सर्वान् विवेशावसथं शुचिः ।
बभूव च मनोह्लादो रामस्यामिततेजसः ॥ २६ ॥
वैश्वदेवबलिं कृत्वा रौद्रं वैष्णवमेव च ।
वास्तुसंशमनीयानि मङ्गलानि प्रवर्तयन् ॥ २७ ॥
जपं च न्यायतः कृत्वा स्नात्वा नद्यां यथाविधि ।
पापसंशमनं रामश्चकार बलिमुत्तमं ॥ २८ ॥
वेदिस्थलविधानानि चैत्यान्यायतनानि च ।
आश्रमस्यानुरूपाणि स्थापयामास राघवः ॥ २९ ॥
वन्यैर्माल्यैः फलैर्मूलैः पक्वैर्मांसैर्यथाविधि ।
अद्भिर्जपैश्च वेदोक्तैर्दर्भैश्च ससमित्कुशैः ॥ ३० ॥
तौ तर्पयित्वा भूतानि राघवौ सह सीतया ।
तदा विविशतुः शालां सुशुभां शुभलक्षणां ॥ ३१ ॥

तां वृत्तपर्णाच्छदनां मनोज्ञां ।
यथाप्रदेशं सुकृतां निवातां ।
वासाय सर्वे विविशुः समेताः ।
सभां यथा देवगणाः सुधर्मां ॥ ३२ ॥
सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं ।
नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थां ।
ननन्द रामो मृगपक्षिजुष्टां ।
जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥ ३३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे चित्रकूटनिवासो नाम षट्पञ्चाशः सर्गः
॥ ५६ ॥

CAPUT LVII.

SUMANTRAE REDITUS.

कथयित्वा सुदुःखार्त्तः सुमन्त्रेण चिरं सह ।
रामे दक्षिणकूलस्थे जगाम स्वगृहं गुहः ॥ १ ॥
* भरद्वाजाभिगमनं प्रयागे च सभाजनं ।
* आ गिरेर्गमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षितं ॥ २ ॥
अनुज्ञातः सुमन्त्रोऽथ योजयित्वा हयोत्तमान् ।
अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः ॥ ३ ॥

स वनानि सुगन्धीनि सरितश्च सरांसि च ।
पश्यन्नतिययौ शीघ्रं ग्रामाणि नगराणि च ॥ ४ ॥
ततः सायाह्नसमये तृतीयेऽहनि सारथिः ।
अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दां ददर्श ह ॥ ५ ॥
स शून्यामिव निःशब्दां दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
सुमन्त्रश्चिन्तयामास शोकवेगसमाहतः ॥ ६ ॥
कच्चिन्न सगजा साश्वा सजना सजनाधिपा ।
रामसंतापदुःखेन दग्धा शोकाग्निना पुरी ॥ ७ ॥
इति चिन्तापरः सूतो वाजिभिः शीघ्रयायिभिः ।
नगरद्वारमासाद्य त्वरितः प्रविवेश ह ॥ ८ ॥
सुमन्त्रमभिगच्छन्तं शतशोऽथ सहस्रशः ।
क्व राम इति पृच्छन्तः सूतमभ्यद्रवन् नराः ॥ ९ ॥
तेषां शशंस गङ्गायामहमापृच्छ्य राघवं ।
अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मिकेण महात्मना ॥ १० ॥
ते तीर्णा इति विज्ञाय बाष्पपूर्णमुखा नराः ।
अहो धिगिति निःश्वस्य हा रामेति विचुक्रुशुः ॥ ११ ॥
शुश्राव च वचस्तेषां वृन्दं वृन्दं च तिष्ठतां ।
हताः स्म खलु ये नेह पश्याम इति राघवं ॥ १२ ॥
दानयज्ञविवाहेषु समाजेषु महत्सु च ।
न द्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा ॥ १३ ॥

किं समर्थं जनस्यास्य किं प्रियं किं सुखावहं ।
इति रामेण नगरं पित्रेव परिपालितं ॥ १४ ॥
वातायनगतानां च स्त्रीणामन्वन्तरापणं ।
राममेवाभितप्तानां शुश्राव परिदेवनं ॥ १५ ॥
स राजमार्गमध्येन सुमन्त्रः पिहिताननः ।
यत्र राजा दशरथस्तदेवोपययौ गृहं ॥ १६ ॥
सोऽवतीर्य रथाच्छीघ्रं राजवेश्म प्रविश्य च ।
कक्ष्याः सप्ताभिचक्राम महाजनसमाकुलाः ॥ १७ ॥
ततो दशरथस्त्रीणां प्रासादेभ्यस्ततस्ततः ।
रामशोकाभितप्तानां मन्दं शुश्राव जल्पितं ॥ १८ ॥
सह रामेण निर्यातो विना राममिहागतः ।
सूतः किं नाम कौशल्यां क्रोशन्तीं प्रतिवक्ष्यति ॥ १९ ॥
यथा च मन्ये दुर्जीविमेवं न सुकरं ध्रुवं ।
आच्छिद्य पुत्रे निर्याते कौशल्या यत्र जीवति ॥ २० ॥
सत्यरूपं तु तद्वाक्यं राजस्त्रीणां निशामयन् ।
प्रदीप्त इव शोकेन विवेश सहसा गृहं ॥ २१ ॥
स प्रविश्याष्टमां कक्ष्यां राजानं दीनमातुरं ।
पुत्रशोकपरिद्यूनमपश्यत् पाण्डुरे गृहे ॥ २२ ॥
अभिगम्य तमासीनं राजानमभिवाद्य च ।
सुमन्त्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् ॥ २३ ॥

स तूष्णीमेव तच्छ्रुत्वा राजा विद्रुतमानसः ।
मूर्छितो न्यपतद्भूमौ रामशोकाभिपीडितः ॥ २४ ॥
ततो ऽन्तःपुरमाविद्धं मूर्छिते पृथिवीपतौ ।
उत्क्षिप्य बाहू चुक्रोश नृपतौ पतिते क्षितौ ॥ २५ ॥
सुमित्रया तु सहिता कौशल्या पतितं पतिं ।
उत्थापयामास तदा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २६ ॥
इमं तस्य महाभाग दूतं दुष्करकारिणः ।
वनवासादनुप्राप्तं कस्मान्न प्रतिभाषसे ॥ २७ ॥
अद्येममनयं कृत्वा व्यपत्रपसि राघव ।
उत्तिष्ठ सुकृतं ते ऽस्तु शोके नः स्यात् सहायता ॥ २८ ॥
देव यस्या भयाद्रामं नानुपृच्छसि सारथिं ।
नेह तिष्ठति कैकेयी विस्रब्धं प्रतिभाष्यतां ॥ २९ ॥
सा तथोक्त्वा महाराजं कौशल्या शोकलालसा ।
धरण्यां निपपाताशु बाष्पविप्लुतभाषिणी ॥ ३० ॥
विलपन्तीं तथा दृष्ट्वा कौशल्यां पतितां भुवि ।
पतिं चावेक्ष्य ताः सर्वाः समन्ताद्रुरुदुः स्त्रियः ॥ ३१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे सुमन्त्रोपावर्तनं नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः
॥ ५७ ॥

CAPUT LVIII.

RAMAE MANDATA NUNTIATA.

प्रत्याश्वस्तो यदा राजा मोहात् प्रत्यागतस्मृतिः ।
अथाजुहाव तं सूतं रामवृत्तान्तकारणात् ॥ १ ॥
तदा सूतो महाराजं कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
वृद्धं परमसंतप्तं नवग्रहमिव द्विपं ॥ २ ॥
राजा तु रजसा सूतं ध्वस्ताङ्गं समुपस्थितं ।
अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच परमार्त्तवत् ॥ ३ ॥
क्व नु वत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलमुपाश्रितः ।
सोऽत्यन्तसुखितः सूत किमशिष्यति राघवः ॥ ४ ॥
दुःखस्यानुचितो दुःखं सुमन्त्र शयनोचितः ।
भूमिपालात्मजो भूमौ शेते कथमनाथवत् ॥ ५ ॥
यं यान्तमनुयान्ति स्म पदातिरथकुञ्जराः ।
स वत्स्यति कथं रामो विजनं वनमाश्रितः ॥ ६ ॥
सुकुमार्या तपस्विन्या सुमन्त्र सह सीतया ।
राजपुत्रौ कथं पादैरवरुह्य रथाद्गतौ ॥ ७ ॥
सिद्धार्थः खलु सूत त्वं येन दृष्टौ ममात्मजौ ।
वनं तत् प्रविशन्तौ तावश्विनाविव मन्दरं ॥ ८ ॥

किमुवाच वचो रामः किमुवाच च लक्ष्मणः ।
सुमन्त्र वनमासाद्य किमुवाच च मैथिली ॥ ९ ॥
आसितं शयितं भुक्तं सूत रामस्य कीर्तय ।
जीविष्याम्यहमेतेन ययातिरिव साधुषु ॥ १० ॥
इति सूतो नरेन्द्रेण चोदितः सज्जमानया ।
उवाच वाचा राजानं स वाष्पपरिबद्धया ॥ ११ ॥
अब्रवीन्मे महाराज धर्ममेवानुपालयन् ।
अञ्जलिं राघवः कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च ॥ १२ ॥
सूत मद्वचनात् तस्य तातस्य विदितात्मनः ।
शिरसा वन्दनीयस्य वन्द्यौ पादौ महात्मनः ॥ १३ ॥
माता च मम कौशल्या कुशलं चाभिवादनं ।
अप्रमादं च वक्तव्या ब्रूयाश्चैनामिदं वचः ॥ १४ ॥
धर्मनित्या यथाकालमग्न्यागारपरा भव ।
देवि देवस्य पादौ च देववत् परिपालय ॥ १५ ॥
अभिमानं च मानं च त्यक्त्वा वर्तस्व मातृषु ।
अनु राजानमार्यां च कैकेयीमम्ब कारय ॥ १६ ॥
कुमारे भरते वृत्तिर्वर्तितव्या च राजवत् ।
अथ ज्येष्ठा हि राजानो राजधर्ममनुस्मर ॥ १७ ॥
भरतः कुशलं वाच्यो वाच्यो मद्वचनेन च ।
सर्वास्वेव यथान्यायं वृत्तिं वर्तस्व मातृषु ॥ १८ ॥

वक्तव्यश्च महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दनः ।
पितरं यौवराज्यस्थो राज्यस्थमनुपालय ॥ १९ ॥
अतिक्रान्तवया राजा मास्मैनमवरोरुधः ।
कौमारराज्ये जीवस्व तस्यैवाज्ञा प्रवर्ततां ॥ २० ॥
अब्रवीच्चापि मां भूयो भृशमश्रूणि वर्तयन् ।
मातेव मम माता ते द्रष्टव्या पुत्रगर्धिनी ॥ २१ ॥
लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुद्धो निःश्वसन् वाक्यमब्रवीत् ।
केनायमपराधेन राजपुत्रो विवासितः ॥ २२ ॥
राज्ञा तु खलु कैकेय्या लघु चाश्रित्य शासनं ।
कृतं कार्यमकार्यं वा वयं येनाभिपीडिताः ॥ २३ ॥
यदि प्रव्राजितो रामो लोभकारणकारितं ।
वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतं ॥ २४ ॥
इदं तावद्यथाकाममीश्वरस्य कृते कृतं ।
रामस्य तु परित्यागे न हेतुमुपलक्षये ॥ २५ ॥
असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवात् ।
जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवासनं ॥ २६ ॥
अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये ।
भ्राता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ॥ २७ ॥
सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रतं ।
सर्वलोकोऽनुरज्येत कथं त्वनेन कर्मणा ॥ २८ ॥

सर्वप्रजाभिरामं हि रामं प्रव्राज्य धार्मिकं ।
सर्वलोकविरोधेन कथं राजा भविष्यति ॥ २९ ॥
जानकी तु महाराज निःश्वसन्ती तपस्विनी ।
भूतोपहतचित्तेव विष्ठिता विस्मृता स्थिता ॥ ३० ॥
अदृष्टपूर्वव्यसना राजपुत्री यशस्विनी ।
तेन दुःखेन रुदती नैव मां किंचिदब्रवीत् ॥ ३१ ॥
उद्वीक्षमाणा भर्तारं मुखेन परिशुष्यता ।
मुमोच सहसा बाष्पं प्रयान्तमुपवीक्ष्य सा ॥ ३२ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे रामसंदेशाख्यानं नाम अष्टपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५८ ॥

CAPUT LIX.

DASARATHAE QUERELA.

इति ब्रुवन्तं संदेशं सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमं ।
ब्रूह्यशेषं पुनरिति राजा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुमन्त्रो वाक्यविक्लवः ।
कथयामास भूयोऽपि रामवृत्तान्तविस्तरं ॥ २ ॥

जटाः कृत्वा महाराज चीरवल्कलधारिणौ ।
गङ्गामुत्तीर्य तौ वीरौ प्रयागाभिमुखौ गतौ ॥ ३ ॥
अग्रतो लक्ष्मणो यातः पालयन् रघुनन्दन ।
तांस्तथा गच्छतो दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्म्यवशस्तदा ॥ ४ ॥
मम त्वश्वा निवृत्तस्य न प्रावर्तन्त वर्त्मनि ।
उष्णमश्रु विमुञ्चन्तो रामे संप्रस्थिते वनं ॥ ५ ॥
उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामथ कृत्वाहमञ्जलिं ।
प्रस्थितो रथमास्थाय तद्दुःखमपि धारयन् ॥ ६ ॥
गुहेन सह कृत्स्नं तु तत्रैव दिवसं स्थितः ।
आशया यदि मां रामः पुनः शब्दापयेदिति ॥ ७ ॥
विषये ते महाराज रामव्यसनकर्शिताः ।
अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पांकुरकोरकाः ॥ ८ ॥
उपतप्तोदका नद्यः पल्वलानि सरांसि च ।
परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥ ९ ॥
न च सर्पन्ति सत्वानि व्याला न प्रसरन्ति च ।
रामशोकाभिभूतं तन्निष्कूजमिव काननं ॥ १० ॥
जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च ।
नातिभान्त्यल्पगन्धीनि फलानि च यथा पुरा ॥ ११ ॥
अत्रोद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहगानि च ।
न चाभिरामानारामान् पश्यामि पुरुषर्षभ ॥ १२ ॥

प्रविशन्तमयोध्यायां न कश्चिदभिनन्दति ।
नरा राममपश्यन्तो निःश्वसन्ति मुहुर्मुहुः ॥ १३ ॥
देव राजरथं दृष्ट्वा विना राममिहागतं ।
दूरादश्रुमुखः सर्वो राजमार्गगतो जनः ॥ १४ ॥
हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्य रथमागतं ।
हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्शिताः ॥ १५ ॥
आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ।
अन्योन्यमभिवीक्षन्ते व्यक्तमार्त्ततराः स्त्रियः ॥ १६ ॥
नामित्राणां न मित्राणामुदासीनजनस्य च ।
अहमार्त्ततया कंचिद्विशेषं नोपलक्षये ॥ १७ ॥
निरानन्दा महाराज रामप्रव्राजनातुरा ।
कौशल्या पुत्रहीनेव अयोध्या प्रतिभाति मां ॥ १८ ॥
सूतस्य वचनं श्रुत्वा राजा परमदीनवत् ।
वाष्पोपहतया वाचा तं सूतमिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥
कैकेय्या विनियुक्तेन पापाभिजनभावया ।
मया न मन्त्रकुशलैर्वृद्धैः सह सुमन्त्रितं ॥ २० ॥
न सुहृद्भिर्न चामात्यैर्मन्त्रयित्वा न नैगमैः ।
मयायमर्थः संमोहात् स्त्रीहेतोः सहसा कृतः ॥ २१ ॥
भवितव्यतया नूनमिदं वा व्यसनं महत् ।
कुलस्यास्य विनाशाय प्राप्तं सूत यदृच्छया ॥ २२ ॥

सूत यद्यस्ति ते किंचिन्मयापि सुकृतं कृतं ।
त्वं प्रापयाशु मां रामं प्राणाः संत्वरयन्ति मां ॥ २३ ॥
यद्यद्यापि ममैवाज्ञा निवर्तय तु राघवं ।
न शक्ष्यामि विना रामं मुहूर्तमपि जीवितुं ॥ २४ ॥
अथ वापि महावाहुर्गतो दूरं भविष्यति ।
मामेव रथमारोप्य शीघ्रं रामाय दर्शय ॥ २५ ॥
सिंहस्कन्धो महेष्वासः क्वासौ लक्ष्मणपूर्वजः ।
यदि जीवामि साध्वेनं पश्येयं सह सीतया ॥ २६ ॥
हा राम रामानुज हा हा वैदेहि तपस्विनि ।
न मां जानीत दुःखेन म्रियमाणमनाथवत् ॥ २७ ॥
* स तेन राजा दुःखेन भृशमर्पितचेतनः ।
* अवगाढः सुदुष्पारं शोकसागरमब्रवीत् ॥ २८ ॥
* रामशोकमहावेगः सीताविरहपारगः ।
* श्वसितोर्मिमहावर्तो वाष्पफेनजलाविलः ॥ २९ ॥
* वाहुविक्षेपमीनोऽसौ विक्रन्दितमहास्वनः ।
* प्रकीर्णकेशशैवालः कैकेयीवडवामुखः ॥ ३० ॥
* रामाश्रुवेगप्रभवः कुब्जावाक्यमहाग्रहः ।
* वरवेलो नृशंसाया रामप्रव्राजनायुतः ॥ ३१ ॥
* यस्मिन् वत निमग्नोऽहं कौशल्ये राघवं विना ।
* दुस्तरो जीवता देवि मयायं शोकसागरः ॥ ३२ ॥

अशोभनं यो ऽक्रमिहाद्य राघवं ।
दिदृक्षमाणो न लभे सलक्ष्मणं ।
इतीव राजा विलपन् महायशाः ।
पपात तूर्णं शयने सुमूर्छितः ॥ ३३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे दशरथविलापो नाम एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

CAPUT LX.

CAUSALYAE CONSOLATIO.

ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुनः पुनः ।
धरण्यां गतसत्त्वेव कौशल्या सूतमब्रवीत् ॥ १ ॥
नय मां यत्र काकुत्स्थः सीता यत्र च लक्ष्मणः ।
तान् विना क्षणमप्यद्य जीवितुं नोत्सहे ह्यहं ॥ २ ॥
निवर्तय रथं शीघ्रं दण्डकान् नय मामपि ।
अथ तान् नानुगच्छामि गमिष्यामि यमक्षयं ॥ ३ ॥

वाष्पवेगोपहृतया स वाचा सज्जमानया ।
इदमाश्वासयन् देवीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥
त्यज शोकं च मोहं च संभ्रमं दुःखजं तथा ।
व्यवधूय हि संतापं वने वत्स्यति राघवः ॥ ५ ॥
लक्ष्मणश्चापि रामस्य पादौ परिचरन् वने ।
आराधयति धर्मज्ञः परलोकं जितेन्द्रियः ॥ ६ ॥
विजनेऽपि वने सीता वासं प्राप्य गृहेष्विव ।
विश्रम्भं लभतेऽभीता रामे विन्यस्तमानसा ॥ ७ ॥
नास्या दैन्यकृतं किंचित् सुसूक्ष्ममपि लक्ष्यते ।
उचितेव प्रवासानां वैदेही प्रतिभाति मे ॥ ८ ॥
नगरोपवनं गत्वा यथा स्म रमते पुरा ।
तथैव रमते सीता निर्जनेषु वनेष्वपि ॥ ९ ॥
बालेव रमते सीता बालचन्द्रनिभानना ।
रामारामे ह्यदीनात्मा विजनेऽपि वने सती ॥ १० ॥
तद्गतं हृदयं यस्यास्तदधीनं च जीवितं ।
अयोध्या हि भवेत् तस्या रामहीना तथा वनं ॥ ११ ॥
परिपृच्छति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च ।
गतिं दृष्ट्वा नदीनां च पादपान् विविधानपि ॥ १२ ॥
रामं वा लक्ष्मणं वापि पृष्ट्वा जानाति जानकी ।
अयोध्याक्रोशमात्रे तु विहारमिव संश्रिता ॥ १३ ॥

इदमेव स्मराम्यस्याः सकृत्सैवोपजल्पितं ।
कैकेयीसंश्रितं जल्पं नेदानीं प्रतिभाति मां ॥ १४ ॥
ध्वंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमादात् पर्युपस्थितं ।
ह्लादनं वचनं सूतो देव्या मधुरमब्रवीत् ॥ १५ ॥
अध्वना वातवेगेन संभ्रमेणातपेन च ।
न विगच्छति वैदेह्याश्चन्द्रांशुसदृशी प्रभा ॥ १६ ॥
सदृशं शतपत्रस्य पूर्णचन्द्रसमद्युति ।
वदनं तद्वदान्याया वैदेह्या न विकम्पते ॥ १७ ॥
अलक्तरसरक्ताभावलक्तरसवर्जितौ ।
अद्यापि चरणौ तस्याः पद्मकोशसमप्रभौ ॥ १८ ॥
नूपुरोद्घुष्टहेलेव खेलं गच्छति भामिनी ।
इदानीमपि वैदेही तद्रागान्न्यस्तभूषणा ॥ १९ ॥
गजं वा वीक्ष्य सिंहं वा व्याघ्रं वा वनमाश्रिता ।
नाहारयति संत्रासं बाहू रामस्य संश्रिता ॥ २० ॥
न शोच्यास्ते न चात्मा ते शोच्यो नापि नराधिपः ।
इदं हि चरितं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतं ॥ २१ ॥
विधूय शोकं परिहृष्टमानसा ।
महर्षियाते पथि सुव्यवस्थिताः ।
वने रता वन्यफलाशनाः पितुः ।
शुभां प्रतिज्ञां परिपालयन्ति ते ॥ २२ ॥

तथा हि सूतेन सुयुक्तवादिना ।
निवार्यमाणा सुतशोककर्शिता ।
न चैव देवी विरराम कूजितात् ।
प्रियेति पुत्रेति च राघवेति च ॥ २३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कौशल्यासमाश्वासो नाम षष्टितमः सर्गः
॥ ६० ॥

CAPUT LXI.

CAUSALYAE QUERELA.

वनं गते धर्मरते रामे रमयतां वरे ।
कौशल्या रुदती स्वार्त्ता भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
यद्यपि त्रिषु लोकेषु प्रथितं ते महद्यशः ।
सानुक्रोशो वदान्यश्च प्रियवादी च राघवः ॥ २ ॥
कथं नरवरश्रेष्ठ पुत्रौ तौ सह सीतया ।
दुःखितौ सुखसंवृद्धौ वने दुःखं सहिष्यतः ॥ ३ ॥
सा नूनं तरुणी श्यामा सुकुमारी सुखोचिता ।
कथमुष्णं च शीतं च वैदेही विषहिष्यति ॥ ४ ॥

भुक्ताशनं विशालाक्षी सूपदंशान्वितं शुभं ।
वन्यं नैवारमाहारं कथं सीतोपभोक्ष्यति ॥ ५ ॥
गीतवादित्रनिर्घोषं श्रुत्वा शुभसमन्विता ।
कथं क्रव्यादसिंहानां शब्दं श्रोष्यत्यशोभनं ॥ ६ ॥
महेन्द्रध्वजसंकाशः क्व नु शेते महाभुजः ।
भुजं परिघसंकाशमुपधाय महानुजः ॥ ७ ॥
पद्मवर्णं सुकेशान्तं पद्मनिःश्वाससुत्तमं ।
कदा द्रक्ष्यामि रामस्य वदनं पुष्करेक्षणं ॥ ८ ॥
वज्रसारमयं नूनं हृदयं मे न संशयः ।
अपश्यन्त्या न तं यद्वै फलतीदं सहस्रधा ॥ ९ ॥
यत् त्वया करुणं कर्म व्यपोह्य मम बान्धवाः ।
निरस्ताः परिधावन्ति सुखार्हाः कृपणा वने ॥ १० ॥
यदि पञ्चदशे वर्षे राघवे पुनरेष्यति ।
जह्याद्राज्यं च कोशं च भरतो नोपलक्ष्यते ॥ ११ ॥
भोजयन्ति किल श्राद्धे केचित् स्वानेव बान्धवान् ।
ततः पश्चात् समीक्षन्ते कृतकार्या द्विजर्षभान् ॥ १२ ॥
तत्र ये गुणवन्तश्च विद्वांसश्च द्विजातयः ।
न पश्चात् तेऽभिमन्यन्ते सुधामपि सुरोपमाः ॥ १३ ॥
ब्राह्मणेष्वपि तृप्तेषु भुक्तशेषं द्विजोत्तमाः ।
नाभ्युपेतुमलं प्राज्ञाः शृङ्गच्छेदमिवर्षभाः ॥ १४ ॥

एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशांपते ।
भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमन्यते ॥ १५ ॥
न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति ।
एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते ॥ १६ ॥
हविराज्यं पुरोडाशाः कुशा यूपाश्च खादिराः ।
नैतानि यातयामानि कल्प्यन्ते पुनरध्वरे ॥ १७ ॥
तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव ।
नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरं ॥ १८ ॥
नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति ।
बलवानिव शार्दूलो बलधेरभिमर्शनं ॥ १९ ॥
नैतस्य सहिता लोका भयं कुर्युर्महामृधे ।
अधर्मं त्विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत् ॥ २० ॥
नन्वसौ काञ्चनैः बाणैर्महावीर्यो महाभुजः ।
युगान्त इव भूतानि सगरानपि निर्दहेत् ॥ २१ ॥
स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः ।
स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥ २२ ॥
* द्विजातिचलितो धर्मः शास्त्रदृष्टः सनातनः ।
* यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते ॥ २३ ॥
गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः ।
तृतीया ज्ञातयो राजन् चतुर्थी नैव विद्यते ॥ २४ ॥

तत्र त्वं मम नैवासि रामश्च वनमाश्रितः ।
(ज्ञातिभिश्च वियुक्ताहं) सर्वथा हि हृता त्वया ॥ २५ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कौशल्याविलापो नाम एकषष्टितमः
सर्गः ॥ ६१ ॥

CAPUT LXII.

DASARATHAE PLACATIO.

एवं तु क्रुद्धया राज्ञा राममात्रा सशोकया ।
श्रावितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः ॥ १ ॥
चिन्तयित्वा स च नृपो मोहव्याकुलितेन्द्रियः ।
अथ दीर्घेण कालेन संज्ञामाप परंतपः ॥ २ ॥
स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।
कौशल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा ततश्चिन्तामुपागमत् ॥ ३ ॥
तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात् कर्म दुष्कृतं ।
यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ॥ ४ ॥
अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः ।
द्वाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामभितप्यते ॥ ५ ॥

एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशांपते ।
भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमन्यते ॥ १५ ॥
न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति ।
एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते ॥ १६ ॥
हविराज्यं पुरोडाशाः कुशा यूपाश्च खादिराः ।
नैतानि यातयामानि कल्पयन्ते पुनरध्वरे ॥ १७ ॥
तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव ।
नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरं ॥ १८ ॥
नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति ।
बलवानिव शार्दूलो बलधेरभिमर्शनं ॥ १९ ॥
नैतस्य सहिता लोका भयं कुर्युर्महामृधे ।
अधर्मं विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत् ॥ २० ॥
नन्वसौ काञ्चनैः बाणैर्महावीर्यो महाभुजः ।
युगान्त इव भूतानि सगरानपि निर्दहेत् ॥ २१ ॥
स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः ।
स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥ २२ ॥
* द्विजातिचलितो धर्मः शास्त्रदृष्टः सनातनः ।
* यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते ॥ २३ ॥
गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः ।
तृतीया ज्ञातयो राजन् चतुर्थी नैव विद्यते ॥ २४ ॥

तत्र त्वं मम नैवासि रामश्च वनमाश्रितः ।
(ज्ञातिभिश्च वियुक्ताहं) सर्वथा हि कृता त्वया ॥ २५ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कौशल्याविलापो नाम एकषष्टितमः
सर्गः ॥ ६१ ॥

CAPUT LXII.

DASARATHAE PLACATIO.

एवं तु क्रुद्धया राज्ञा राममात्रा सशोकया ।
श्रावितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः ॥ १ ॥
चिन्तयित्वा स च नृपो मोहव्याकुलितेन्द्रियः ।
अथ दीर्घेण कालेन संज्ञामाप परंतपः ॥ २ ॥
स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।
कौशल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा ततश्चिन्तामुपागमत् ॥ ३ ॥
तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात् कर्म दुष्कृतं ।
यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ॥ ४ ॥
अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः ।
द्वाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामभितप्यते ॥ ५ ॥

एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशांपते ।
भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमन्यते ॥ १५ ॥
न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति ।
एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते ॥ १६ ॥
हविराज्यं पुरोडाशाः कुशा यूपाश्च खादिराः ।
नैतानि यातयामानि कल्पयन्ते पुनरध्वरे ॥ १७ ॥
तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव ।
नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरं ॥ १८ ॥
नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति ।
बलवानिव शार्दूलो बलधेरभिमर्शनं ॥ १९ ॥
नैतस्य सहिता लोका भयं कुर्युर्महामृधे ।
अधर्मं विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत् ॥ २० ॥
नन्वसौ काञ्चनैः बाणैर्महावीर्यो महाभुजः ।
युगान्त इव भूतानि सगरानपि निर्दहेत् ॥ २१ ॥
स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः ।
स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥ २२ ॥
* द्विजातिचलितो धर्मः शास्त्रदृष्टः सनातनः ।
* यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते ॥ २३ ॥
गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः ।
तृतीया ज्ञातयो राजन् चतुर्थी नैव विद्यते ॥ २४ ॥

तत्र त्वं मम नैवासि रामश्च वनमाश्रितः ।
(ज्ञातिभिश्च वियुक्ताहं) सर्वथा हि हता त्वया ॥ २५ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कौशल्याविलापो नाम एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

CAPUT LXII.

DASARATHAE PLACATIO.

एवं तु क्रुद्धया राज्ञा राममात्रा सशोकया ।
श्रावितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः ॥ १ ॥
चिन्तयित्वा स च नृपो मोहव्याकुलितेन्द्रियः ।
अथ दीर्घेण कालेन संज्ञामाप परंतपः ॥ २ ॥
स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।
कौशल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा ततश्चिन्तामुपागमत् ॥ ३ ॥
तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात् कर्म दुष्कृतं ।
यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ॥ ४ ॥
अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः ।
द्वाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामभितप्यते ॥ ५ ॥

एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशांपते ।
भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमन्यते ॥ १५ ॥
न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति ।
एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते ॥ १६ ॥
हविराज्यं पुरोडाशाः कुशा यूपाश्च खादिराः ।
नैतानि यातयामानि कल्पयन्ते पुनरध्वरे ॥ १७ ॥
तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव ।
नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरं ॥ १८ ॥
नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति ।
बलवानिव शार्दूलो बलधेरभिमर्शनं ॥ १९ ॥
नैतस्य सहिता लोका भयं कुर्युर्महामृधे ।
अधर्मं विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत् ॥ २० ॥
नन्वसौ काञ्चनैः बाणैर्महावीर्यो महाभुजः ।
युगान्त इव भूतानि सगरानपि निर्दहेत् ॥ २१ ॥
स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः ।
स्वयमेव हृतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥ २२ ॥
* द्विजातिचलितो धर्मः शास्त्रदृष्टः सनातनः ।
* यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते ॥ २३ ॥
गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः ।
तृतीया ज्ञातयो राजन् चतुर्थी नैव विद्यते ॥ २४ ॥

तत्र त्वं मम नैवास्ति रामश्च वनमाश्रितः ।
(ज्ञातिभिश्च वियुक्ताहं) सर्वथा हि कृता त्वया ॥ २५ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कौशल्याविलापो नाम एकषष्टितमः
सर्गः ॥ ६१ ॥

CAPUT LXII.

Dasarathae placatio.

एवं तु क्रुद्धया राज्ञा राममात्रा सशोकया ।
श्रावितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः ॥ १ ॥
चिन्तयित्वा स च नृपो मोहव्याकुलितेन्द्रियः ।
अथ दीर्घेण कालेन संज्ञामाप परंतपः ॥ २ ॥
स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।
कौशल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा ततश्चिन्तामुपागमत् ॥ ३ ॥
तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात् कर्म दुष्कृतं ।
यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ॥ ४ ॥
अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः ।
द्वाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामभितप्यते ॥ ५ ॥

एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशांपते ।
भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमन्यते ॥ १५ ॥
न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति ।
एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते ॥ १६ ॥
हविराज्यं पुरोडाशाः कुशा यूपाश्च खादिराः ।
नैतानि यातयामानि कल्पयन्ते पुनरध्वरे ॥ १७ ॥
तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव ।
नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरं ॥ १८ ॥
नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति ।
बलवानिव शार्दूलो बलधेरभिमर्शनं ॥ १९ ॥
नैतस्य सहिता लोका भयं कुर्युर्महामृधे ।
अधर्मं विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत् ॥ २० ॥
नन्वसौ काञ्चनैः बाणैर्महावीर्यो महाभुजः ।
युगान्त इव भूतानि सगरानपि निर्दहेत् ॥ २१ ॥
स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः ।
स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥ २२ ॥
* द्विजातिचलितो धर्मः शास्त्रदृष्टः सनातनः ।
* यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते ॥ २३ ॥
गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः ।
तृतीया ज्ञातयो राजन् चतुर्थी नैव विद्यते ॥ २४ ॥

तत्र त्वं मम नैवासि रामश्च वनमाश्रितः ।
(ज्ञातिभिश्च वियुक्ताहं) सर्वथा हि हता त्वया ॥ २५ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कौशल्याविलापो नाम एकषष्टितमः
सर्गः ॥ ६१ ॥

CAPUT LXII.

DASARATHAE PLACATIO.

एवं तु क्रुद्धया राज्ञा राममात्रा सशोकया ।
श्रावितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः ॥ १ ॥
चिन्तयित्वा स च नृपो मोहव्याकुलितेन्द्रियः ।
अथ दीर्घेण कालेन संज्ञामाप परंतपः ॥ २ ॥
स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।
कौशल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा ततश्चिन्तामुपागमत् ॥ ३ ॥
तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात् कर्म दुष्कृतं ।
यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ॥ ४ ॥
अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः ।
द्वाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामभितप्यते ॥ ५ ॥

दह्यमानस्तु शोकाभ्यां कौशल्यामाह भूमिपः ।
वेपमानोऽञ्जलिं कृत्वा प्रसादार्थमवाङ्मुखः ॥ ६ ॥
प्रसादये त्वां कौशल्ये रचितोऽयं मयाञ्जलिः ।
वत्सला चानृशंसा च त्वं हि नित्यं परेष्वपि ॥ ७ ॥
भर्ता तु खलु नारीणां गुणवान् निर्गुणोऽपि वा ।
धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देवि दैवतं ॥ ८ ॥
सा त्वं धर्मपरा नित्यं दृष्टलोकपरावरा ।
नार्हसे विप्रियं वक्तुं दुःखितापि सुदुःखितं ॥ ९ ॥
तद्वाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषितं ।
कौशल्या व्यसृजद्बाष्पं प्रणालीव नवोदकं ॥ १० ॥
सा मूर्ध्नि बद्ध्वा रुदती राज्ञः पद्ममिवाञ्जलिं ।
संभ्रमादब्रवीत् त्रस्ता त्वरमाणाक्षरं वचः ॥ ११ ॥
प्रसीद शिरसा याचे भूमौ निपतितास्मि ते ।
याचितास्मि हता देव क्षन्तव्याहं न हि त्वया ॥ १२ ॥
नैषा हि सा स्त्री भवति श्लाघनीयेन धीमता ।
उभयोर्लोकयोर्लोके पत्या या संप्रसाद्यते ॥ १३ ॥
जानामि धर्मं धर्मज्ञ त्वां जाने सत्यवादिनं ।
पुत्रशोकार्त्तया तत् तु मया किमपि भाषितं ॥ १४ ॥
शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतं ।
शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः ॥ १५ ॥

शक्य आपतितः सोढुं प्रहारो रिपुहस्ततः ।
सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोऽपि न शक्यते ॥ १६ ॥
वनवासाय रामस्य पञ्चरात्रोऽद्य गण्यते ।
यः शोकहतहर्षायाः पञ्चवर्षोपमो मम ॥ १७ ॥
तं हि चिन्तयमानायाः शोकोऽयं हृदि वर्धते ।
नदीनामिव वेगेन समुद्रसलिलं महत् ॥ १८ ॥
एवं हि कथयन्त्यास्तु कौशल्यायाः शुभं वचः ।
मन्दरश्मिरभूत् सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १९ ॥
अथ प्रह्लादितो वाक्यैर्देव्या कौशल्यया नृपः ।
शोकेन च समाक्रान्तो निद्राया वशमेयिवान् ॥ २० ॥

इत्ययोध्याकाण्डे दशरथप्रसादनं नाम द्विषष्टितमः सर्गः
॥ ६२ ॥

CAPUT LXIII.

EREMITAE FILIUS INTERFECTUS.

प्रतिबुद्धो मुहूर्त्तेन शोकोपहृतचेतनः ।
अथ राजा दशरथः स चिन्तामभ्यपद्यत ॥ १ ॥
रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासाद्वासवोपमं ।
आविवेशोपसर्गस्तं तमः सूर्य्यमिवासुरं ॥ २ ॥
स राजा रजनीं षष्ठीं रामे प्रव्राजिते वनं ।
अर्द्धरात्रे दशरथः संस्मरन् दुष्कृतं कृतं ॥ ३ ॥
कौशल्यां पुत्रशोकार्त्तामिदं वचनमब्रवीत् ।
यदि जागर्षि कौशल्ये शृणु मेऽवहिता वचः ॥ ४ ॥
यदाचरति कल्याणि शुभं वा यदि वाशुभं ।
तदेव लभते भद्रे कर्त्ता कर्मजमात्मनः ॥ ५ ॥
गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलं ।
दोषं वा यो न जानाति स बाल इति ह्युच्यते ॥ ६ ॥
कश्चिदाम्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च निषिञ्चति ।
पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः स शोचति फलागमे ॥ ७ ॥
अविज्ञाय फलं यो हि कर्म त्वेवानुधावति ।
स शोचेत् फलवेलायां यथा किंशुकसेवकः ॥ ८ ॥

सोऽहमाम्रवणं छित्वा पलाशांश्च न्यषेचयं ।
रामं फलागमे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः ॥ ९ ॥
लब्धशब्देन कौशल्ये कुमारेण धनुष्मता ।
कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतं ॥ १० ॥
तदिदं मेऽनुसंप्राप्तं देवि दुःखं स्वयंकृतं ।
संमोहादिह बालेन यथा स्याद्भक्षितं विषं ॥ ११ ॥
यथान्यः पुरुषः कश्चित् पलाशैर्मोहितो भवेत् ।
एवं मयाप्यविज्ञातं शब्दवेध्यमिदं फलं ॥ १२ ॥
देव्यनूढा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहं ।
ततः प्रावृडनुप्राप्ता मम कामविवर्धिनी ॥ १३ ॥
अपास्य हि रसान् भौमान् तप्त्वा च जगदंशुभिः ।
परेताचरितां भीमां रविराविशते दिशं ॥ १४ ॥
उष्णमन्तर्दधे सद्यः स्निग्धा ददृशिरे घनाः ।
ततो जहृषिरे सर्वे भेकसारङ्गबर्हिणः ॥ १५ ॥
क्लिन्नपक्षोत्तराः स्नाताः कृच्छ्रादिव पतत्रिणः ।
वृष्टिवातावधूताग्रान् पादपानभिपेदिरे ॥ १६ ॥
पतितेनाम्भसा छन्नः पतमानेन चासकृत् ।
आबभौ मत्तसारङ्गस्तोयराशिरिवाचलः ॥ १७ ॥
पाण्डुरारुणवर्णानि श्रोतांसि विमलान्यपि ।
सुस्रुवुर्गिरिधातुभ्यः सभस्मानि भुजंगवत् ॥ १८ ॥

तस्मिन्नतिसुखे काले धनुष्मानिषुमान् रथी ।
व्यायामकृतसंकल्पः सरयूमन्वयां नदीं ॥ १९ ॥
निपाने महिषं रात्रौ गजं वाभ्यागतं नदीं ।
अन्यद्वा श्वापदं किंचिज्जिघांसुरजितेन्द्रियः ॥ २० ॥
अथान्धकारे त्वश्रौषं जले कुम्भस्य पूर्यतः ।
अचक्षुर्विषये घोषं वारणस्येव नर्दतः ॥ २१ ॥
ततोऽहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोपमं ।
शब्दं प्रति गजप्रेप्सुरभिलक्ष्यमपातयं ॥ २२ ॥
तत्र वागुषसि व्यक्ता प्रादुरासीद्वनौकसः ।
हा हेति पततस्तोये वाणाद्व्यथितमर्मणः ॥ २३ ॥
तस्मिन् निपतिते वाणे वागभूत् तत्र मानुषी ।
कथमस्मद्विधे शस्त्रं निपतेत् तु तपस्विनि ॥ २४ ॥
प्रविविक्तां नदीं रात्रावुदहारोऽहमागतः ।
इषुणाभिहतः केन कस्य वापकृतं मया ॥ २५ ॥
ऋषेर्हि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः ।
कथं नु शस्त्रेण बधो मद्विधस्य विधीयते ॥ २६ ॥
जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः ।
को बधेन ममार्थी स्यात् किं वास्यापकृतं मया ॥ २७ ॥
एवं निष्फलमारब्धं केवलानर्थसंहितं ।
न कश्चित् साधु मन्येत यथैव गुरुतल्पगं ॥ २८ ॥

नेमं तथानुशोचामि जीवितक्षयमात्मनः ।
मातरं पितरं चोभावनुशोचामि मद्वधे ॥ २९ ॥
तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया ।
मयि पञ्चत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्तयिष्यति ॥ ३० ॥
वृद्धौ च मातापितरावहं चैकेषुणा कृतः ।
केन स्म निहताः सर्वे सुबलेनाकृतात्मना ॥ ३१ ॥
तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुकाङ्क्षिणः ।
कराभ्यां सशरं चापं व्यथितस्यापतद्भुवि ॥ ३२ ॥
तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्मनाः ।
अपश्यमिषुणा तीरे सरय्वास्तापसं हतं ॥ ३३ ॥
अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलसोदकं ।
पांशुशोणितदिग्धाङ्गं शयानं शल्यपीडितं ॥ ३४ ॥
स मामुद्वीक्ष्य नेत्राभ्यां त्रस्तमस्वस्थचेतनं ।
इत्युवाच वचः क्रूरं दिधक्षन्निव तेजसा ॥ ३५ ॥
किं तवापकृतं राजन् वने निवसता मया ।
जिहीर्षुरम्भो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया ॥ ३६ ॥
एकेन खलु बाणेन मर्माण्यभिहते मयि ।
द्वावन्धौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे ॥ ३७ ॥
तौ नूनं दुर्बलावन्धौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ ।
चिरमाशाकृतां कष्टां तृष्णां संधारयिष्यतः ॥ ३८ ॥

न नूनं तपसो वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा ।
पिता यन्मां न जानीते शयानं पतितं भुवि ॥ ३९ ॥
जानन्नपि च किं कुर्यादशक्तश्चापरिक्रमः ।
भिद्यमानमिवाशक्तस्त्रातुमन्यो नगो नगं ॥ ४० ॥
पितुस्त्वमेव मे गत्वा शीघ्रमाचक्ष्व राघव ।
न त्वामनुदहेत् क्रुद्धो वनमग्निरिवैधितः ॥ ४१ ॥
इयमेकपदी राजन् यतो मे पितुराश्रमः ।
तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वां स कुपितः शपेत् ॥ ४२ ॥
विशल्यं कुरु मां राजन् मर्म मे निशितः शरः ।
रुणद्धि मृदु सोत्सेधं तीरमम्बुरयो यथा ॥ ४३ ॥
सशल्यः क्लिश्यते प्राणैर्विशल्यो विनशिष्यति ।
इति मामाविशच्चिन्ता तस्य शल्यापकर्षणे ॥ ४४ ॥
दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकातुरस्य च ।
लक्षयामास हृदये चिन्तां मुनिसुतस्तदा ॥ ४५ ॥
ताम्यमानः स मां कृच्छ्रादुवाच परमार्त्तवत् ।
सीदमानो विवृत्ताङ्गश्चेष्टमानो गतः क्षयं ॥ ४६ ॥
संस्तभ्य शोकं धैर्येण स्थिरचित्तो भवाम्यहं ।
ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयतां ॥ ४७ ॥
न द्विजातिरहं राजन् मा भूत् ते मनसो व्यथा ।
शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप ॥ ४८ ॥

इतीव वदतः कृच्छ्राद्बाणाभिहतमर्मणः ।
विघूर्णतो विचेष्टस्य वेपमानस्य भूतले ॥ ४९ ॥
तस्य त्वाताम्यमानस्य तं बाणमहमुद्धरं ।
स मामुद्वीक्ष्य संत्रस्तो जहौ प्राणांस्तपोधनः ॥ ५० ॥

इत्ययोध्याकाण्डे मुनिपुत्रबधो नाम त्रिषष्टितमः सर्गः
॥ ६३ ॥

CAPUT LXIV.

Dasarathae obitus.

बधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः ।
प्रलपन्नेव धर्मात्मा कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
तदज्ञानान्महत् पापं कृत्वाहं व्याकुलेन्द्रियः ।
एकस्त्वचिन्तयं बुद्ध्या कथं नु सुकृतं भवेत् ॥ २ ॥
ततस्तं घटमादाय पूर्णं परमवारिणा ।
आश्रमं तमहं प्राप यथाख्यातपथं गतः ॥ ३ ॥
तत्राहं दुर्बलावन्धौ वृद्धावपरिणायकौ ।
अपश्यं तस्य पितरौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ ४ ॥

तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपरिश्रमौ ।
तामाशां मत्कृते हीनावुपासीनावनाथवत् ॥ ५ ॥
पादशब्दं तु मे श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत ।
किं चिरायसि मे पुत्र पानीयं क्षिप्रमानय ॥ ६ ॥
यन्न दत्तमिदं तात सलिले क्रीडता त्वया ।
उत्कण्ठिता ते मातेयं प्रविश क्षिप्रमाश्रमं ॥ ७ ॥
यद्व्यलीकं कृतं पुत्र मात्रा ते यदि वा मया ।
न तन्मनसि कर्तव्यं त्वया तात तपस्विना ॥ ८ ॥
त्वं गतिस्त्वगतीनां च चक्षुस्त्वं हीनचक्षुषां ।
समासक्तास्त्वयि प्राणाः कथं त्वं नाभिभाषसे ॥ ९ ॥
मुनिमव्यक्तया वाचा तमहं सज्जमानया ।
हीनव्यञ्जनया प्रेक्ष्य भीतचित्त इवाब्रुवं ॥ १० ॥
मनसः कर्मचेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्बलं ।
आचचक्षे त्वहं तस्मै पुत्रव्यसनजं भयं ॥ ११ ॥
क्षत्रियोऽहं दशरथो नाहं पुत्रो महात्मनः ।
सज्जनावमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजं ॥ १२ ॥
भगवंश्चापहस्तोऽहं सरयूतीरमागतः ।
जिघांसुः श्वापदं किंचिन्निपाने वागतं गजं ॥ १३ ॥
ततः श्रुतो मया शब्दो जले कुम्भस्य पूर्यतः ।
द्विपोऽयमिति मत्वा हि बाणेनाभिहतो मया ॥ १४ ॥

गत्वा नद्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणा हृदि ।
विनिर्भिन्नं गतप्राणं शयानं भुवि तापसं ॥ १५ ॥
ततस्तस्यैव वचनादुपेत्य परितप्यतः ।
स मया सहसा बाण उद्धृतो मर्मतस्तदा ॥ १६ ॥
स चोद्धृतेन बाणेन तत्रैव स्वर्गमास्थितः ।
भगवन्तावुभौ शोचन् वृद्धाविति विलप्य च ॥ १७ ॥
अज्ञानाद्भवतः पुत्रः सहसाभिहतो मया ।
शेषमेवंगते यत् स्यात् तत् प्रसीदतु मे मुनिः ॥ १८ ॥
स तच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं मयोक्तमघशंसिना ।
नाशकत् तीव्रमायासमकर्तुं भगवानृषिः ॥ १९ ॥
स बाष्पपूर्णवदनो निःश्वसन् शोकमूर्छितः ।
मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितं ॥ २० ॥
यद्येतदशुभं कर्म न स्म मेऽकथयः स्वयं ।
फलेन्मूर्धा स्म ते राजन् सद्यः शतसहस्रधा ॥ २१ ॥
क्षत्रियेण बधो राजन् वानप्रस्थे विशेषतः ।
ज्ञानपूर्वकृतः स्थानाच्च्यावयेदपि वज्रिणं ॥ २२ ॥
* सप्तधा तु फलेन्मूर्धा मुनौ तपसि तिष्ठति ।
* ज्ञानाद्विसृजतः शस्त्रं तादृशे ब्रह्मचारिणि ॥ २३ ॥
अज्ञानाद्धि कृतं यस्मादिदं तेनैव जीवसि ।
अपि ह्यद्य कुलं न स्याद्राघवाणां कुतो भवान् ॥ २४ ॥

नय नौ नृप तं देशमिति मां चाभ्यभाषत ।
अथ तं द्रष्टुमिच्छावः पुत्रं पश्चिमदर्शनं ॥ २५ ॥
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रकीर्णाजिनवाससं ।
शयानं भुवि निःसंज्ञं धर्मराजवशं गतं ॥ २६ ॥
अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ ।
अस्पर्शयं हतं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ॥ २७ ॥
तं पुत्रमात्मनः स्पृष्ट्वा तमासाद्य तपस्विनं ।
निपेततुः शरीरेऽस्य पिता चैनमुवाच ह ॥ २८ ॥
नाभिवादयसे माद्य न च मामभिभाषसे ।
किं च शेषे तु भूमौ त्वं वत्स किं कुपितो ह्यसि ॥ २९ ॥
नन्वहं तेऽप्रियः पुत्र मातरं पश्य धार्मिक ।
किं नु नालिङ्गसे पुत्र सुकुमारवचो वद ॥ ३० ॥
कस्य वापररात्रेऽहं श्रोष्यामि हृदयंगमं ।
अधीयानस्य मधुरं शास्त्रं वान्यद्विशेषतः ॥ ३१ ॥
को मां संध्यामुपास्यैव स्नात्वा हुतहुताशनः ।
श्लाघयिष्यत्युपासीनः पुत्रशोकभयार्दितं ॥ ३२ ॥
कन्दमूलफलं हृत्वा को मां प्रियमिवातिथिं ।
भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकं ॥ ३३ ॥
इमामन्धां च वृद्धां च मातरं ते तपस्विनीं ।
कथं वत्स भरिष्यामि कृपणां पुत्रगर्धिनीं ॥ ३४ ॥

तिष्ठ मा मा गमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति ।
श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ॥ ३५ ॥
उभावपि च शोकार्त्तावनाथौ कृपणौ वने ।
क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्वया हीनौ यमक्षयं ॥ ३६ ॥
ततो वैवस्वतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारतीं ।
क्षमतां धर्मराजो मे बिभृयात् पितरावयं ॥ ३७ ॥
दातुमर्हति धर्मात्मा लोकपालो महायशाः ।
ईदृशस्य ममाक्षय्यामेकामभयदक्षिणां ॥ ३८ ॥
अपापोऽसि यथा पुत्र निहतः पापकर्मणा ।
तेन सत्येन गच्छाशु ये लोकाः शस्त्रयोधिनां ॥ ३९ ॥
यां हि शूरा गतिं यान्ति संग्रामेष्वनिवर्तिनः ।
हतास्त्वभिमुखाः पुत्र गतिं तां परमां व्रज ॥ ४० ॥
यां गतिं सगरः शैव्यो दिलीपो जनमेजयः ।
नहुषो धुन्धुमारश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्रक ॥ ४१ ॥
या गतिः सर्वसाधूनां स्वाध्यायात् तपसश्च या ।
भूमिदस्याहिताग्नेश्च एकपत्नीव्रतस्य च ॥ ४२ ॥
गोसहस्रप्रदातॄणां गुरुसेवाभृतामपि ।
देहन्यासकृतां या च तां गतिं गच्छ पुत्रक ॥ ४३ ॥
न हि त्वस्मिन् कुले जातो गच्छत्यकुशलां गतिं ।
स तु यास्यति येन त्वं निहतो मम बान्धवः ॥ ४४ ॥

एवं स कृपणं तत्र पर्यदेवयतासकृत् ।
ततोऽस्मै कर्तुमुदकं प्रवृत्तः सह भार्यया ॥ ४५ ॥
स तु दिव्येन रूपेण मुनिपुत्रः स्वकर्मभिः ।
(ततं शरीरमुत्सृज्य) पितरौ वाक्यमब्रवीत् ॥ ४६ ॥
स्थानमस्मि महत् प्राप्तो भवतोः परिचारणात् ।
भवन्तावपि च क्षिप्रं मम मूलमुपैष्यतः ॥ ४७ ॥
एवमुक्त्वा तु दिव्येन विमानेन वपुष्मता ।
स्वर्गमध्यरुहत् क्षिप्रं शक्रेण सह धर्मवित् ॥ ४८ ॥
स कृत्वाथोदकं तूर्णं तापसः सह भार्यया ।
मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितं ॥ ४९ ॥
अद्यैव जहि मां राजन् मरणे नास्ति मे व्यथा ।
यः शरेणैकपुत्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकं ॥ ५० ॥
त्वया तु यदविज्ञानान्निहतो मे स बालकः ।
तेन त्वामपि शप्स्येऽहं सुदुःखमतिदारुणं ॥ ५१ ॥
पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम सांप्रतं ।
एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन् कालं करिष्यसि ॥ ५२ ॥
अज्ञानात् तु हतो यस्मात् क्षत्रियेण त्वया मुनिः ।
तस्मात् त्वां नाविशत्वाशु ब्रह्महत्या नराधिप ॥ ५३ ॥
त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेव गमिष्यति ।
जीवितान्तकरो घोरो दातारमिव दक्षिणा ॥ ५४ ॥

एवं शापं मयि न्यस्य विलप्य करुणं बहु ।
चितामारोप्य देहं तन्मिथुनं स्वर्गमभ्ययात् ॥ ५५ ॥
तदेतच्चिन्तयानेन स्मृतं पापं मया स्वयं ।
तदा बाल्यात् कृतं देवि शब्दवेध्यानुशिक्षिणा ॥ ५६ ॥
तस्यायं कर्मणो देवि विपाकः समुपस्थितः ।
अपथ्यैः सह संभुक्ते व्याधिरन्नरसे यथा ॥ ५७ ॥
तस्मान्मामागतं भद्रे तस्योदारस्य तद्वचः ।
यदहं पुत्रशोकेन संत्यक्ष्यामि जीवितं ॥ ५८ ॥
इत्युक्त्वा स रुदंस्त्रस्तो भार्यामाह तु भूमिपः ।
चक्षुर्भ्यां त्वां न पश्यामि कौशल्ये साधु मां स्पृश ॥ ५९ ॥
यदि मां संस्पृशेद्रामः सकृदन्वारभेत वा ।
धनं वा यौवराज्यं वा जीवेयमिति मे मतिः ॥ ६० ॥
न तन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतं ।
सदृशं तत् तु तस्यैव यदनेन कृतं मयि ॥ ६१ ॥
दुर्वृत्तमपि कः पुत्रं त्यजेद्भुवि विचक्षणः ।
कश्च प्रव्राज्यमानो वा नासूयेत् पितरं सुतः ॥ ६२ ॥
चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते ।
दूता वैवस्वतस्यैते कौशल्ये त्वरयन्ति मां ॥ ६३ ॥
अतस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये ।
न हि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमं ॥ ६४ ॥

तस्यादर्शनजः शोकः सुतस्याप्रतिकर्मणाः ।
उच्छोषयति वै प्राणान् वारिस्तोकमिवातपः ॥ ६५ ॥
न ते मनुष्या देवास्ते ये चारु शुभकुण्डलं ।
मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पञ्चदशे पुनः ॥ ६६ ॥
कौशल्ये चित्तमोहेन हृदयं सीदतीव मे ।
वेदये न च संयुक्तान् शब्दस्पर्शरसानहं ॥ ६७ ॥
चित्तनाशाद्विपद्यन्ते सर्वाण्येवेन्द्रियाणि मे ।
क्षीणस्नेहस्य दीपस्य संसक्ता रश्मयो यथा ॥ ६८ ॥
अयमात्मभवः शोको मामनाथमचेतनं ।
संसाधयति वेगेन यथा कूलं नदीरयः ॥ ६९ ॥
हा राघव महाबाहो हा ममायासनाशन ।
हा पितृप्रिय मे नाथ हा ममासि गतः सुत ॥ ७० ॥
हा कौशल्ये न पश्यामि हा सुमित्रे तपस्विनि ।
हा नृशंसे ममामित्रे कैकेयि कुलपांसनि ॥ ७१ ॥
इति मातुश्च रामस्य सुमित्रायाश्च संनिधौ ।
राजा दशरथः शोचन् जीवितान्तमुपागमत् ॥ ७२ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे दशरथप्राणत्यागो नाम चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

CAPUT LXV.

GYNAECEI EIULATUS.

अथ रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेऽहनि ।
वन्दिनः पर्युपातिष्ठंस्तत् पार्थिवनिवेशनं ॥ १ ॥
सूताः परमसंस्कारा मागधाश्चोत्तमश्रुताः ।
गायकाः स्तुतिशीलाश्च निनदन्तः पृथक् पृथक् ॥ २ ॥
राजानं स्तुवतां तेषामुत्तमाभिहिताशिषां ।
प्रासादाभोगविस्तीर्णः स्तुतिशब्दोऽभ्यवर्तत ॥ ३ ॥
ततस्तु स्तुवतां तेषां सूतानां पाणिवादकाः ।
अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादान्यवादयन् ॥ ४ ॥
तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धाश्च सस्वनुः ।
शाखास्थाः पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ॥ ५ ॥
व्याहृताः पुण्यशब्दाश्च वीणानां चापि निस्वनाः ।
आशीर्गेयं च गाथानां पूरयामास वेश्म तत् ॥ ६ ॥
ततः शुचिसमाचाराः पर्युपस्थानकोविदाः ।
स्त्रीवर्षधरभूयिष्ठा उपतस्थुर्यथा पुरा ॥ ७ ॥

हरिचन्दनसंपृक्तमुदकं काञ्चनैर्घटैः ।
आनिन्युः स्नातशिक्षाज्ञा यथाकालं यथाविधि ॥ ८ ॥
मङ्गलालम्भनीयानि प्राशनीयान्युपस्करान् ।
उपानिन्युस्तथा पुण्याः कुमारीबहुलाः स्त्रियः ॥ ९ ॥
सर्वलक्षणसंपन्नं सर्वं विधिवदर्चितं ।
सर्वं सुगुणलक्ष्मीवत् तदभूदाभिहारिकं ॥ १० ॥
तत् तु सूर्योदयं यावत् सर्वं परिसमुत्सुकं ।
तस्थावनुपसंप्राप्तं किंस्विदित्युपशङ्कितं ॥ ११ ॥
अथ याः कोशलेन्द्रस्य शयनं प्रत्यनन्तराः ।
ताः स्त्रियस्तु समागम्य भर्तारं प्रत्यबोधयन् ॥ १२ ॥
न ह्यस्य शयनं स्पृष्ट्वा किंचिदप्युपलेभिरे ।
ताः स्त्रियः स्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टासंचलनादिषु ॥ १३ ॥
ता वेपथुपरीताश्च राज्ञः प्राणेषु शङ्किताः ।
प्रतिश्रोतस्तृणाग्राणां सदृशं संचकाशिरे ॥ १४ ॥
अथ संदेहयानानां दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवं ।
यत् तदाशङ्कितं पापं तस्य जज्ञे विनिश्चयः ॥ १५ ॥
कौशल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकपराजिते ।
प्रसुप्ते न प्रबुध्येते यथा कालसमन्विते ॥ १६ ॥
निष्प्रभा च विवर्णा च सन्ना शोकेन संनता ।
न व्यराजत कौशल्या तारेव तिमिरावृता ॥ १७ ॥

कौशल्यानन्तरं राज्ञः सुमित्रा तदनन्तरं ।
न स्म विभ्राजते देवी शोकाश्रुलुलितानना ॥ १८ ॥
ते च दृष्ट्वा तदा सुप्ते उभे देव्यौ च तं नृपं ।
सुप्तमेवोद्गतप्राणमन्तःपुरममन्यत ॥ १९ ॥
ततः प्रचुक्रुशुर्दीनाः सस्वरं ता वराङ्गनाः ।
करेणव इवारण्ये स्थानप्रच्युतयूथपाः ॥ २० ॥
तासामाक्रन्दशब्देन सहसोद्गतलोचनाः ।
कौशल्या च सुमित्रा च त्यक्तनिद्रे बभूवतुः ॥ २१ ॥
कौशल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवं ।
हा भर्तेति परिक्रुश्य पेपतुर्धरणीतले ॥ २२ ॥
सा कोशलेन्द्रदुहिता चेष्टमाना महीतले ।
न भ्राजते रजोध्वस्ता तारेव गगनच्युता ॥ २३ ॥
नृपे शान्तगुणे जाते कौशल्यां पतितां भुवि ।
अपश्यंस्ताः स्त्रियः सर्वा हतां नागबधूमिव ॥ २४ ॥
ततः सर्वा नरेन्द्रस्य कैकेयीप्रमुखाः स्त्रियः ।
रुदन्त्यः शोकसंतप्ता निपेतुर्गतचेतनाः ॥ २५ ॥
ताभिः स बलवान् नादः क्रोशन्तीभिरनुद्रुतः ।
येन स्फीतीकृतो भूयस्तद्गृहं समनादयत् ॥ २६ ॥
तत् परित्रस्तसंभ्रान्तं पर्युत्सुकजनाकुलं ।
सर्वतस्तुमुलाक्रन्दं परितापार्त्तबान्धवं ॥ २७ ॥

सद्यो निपतितानन्दं दीनविक्लवदर्शनं ।
बभूव नरदेवस्य सद्म दिष्टान्तमेयुषः ॥ २८ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे अन्तःपुरक्रन्दनं नाम पञ्चषष्टितमः सर्गः
॥ ६५ ॥

CAPUT LXVI.

FUNUS DASARATHAE SEPOSITUM.

तमग्निमिव संशान्तमम्बुहीनमिवार्णवं ।
गतप्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य भूमिपं ॥ १ ॥
कौशल्या बाष्पपूर्णाक्षी विविधं शोककर्शिता ।
उपगृह्य शिरो राज्ञः कैकेयीं प्रत्यभाषत ॥ २ ॥
सकामा भव कैकेयि भुंक्ष्व राज्यमकण्टकं ।
त्यक्त्वा राजानमेकाग्रा नृशंसे दुष्टचारिणि ॥ ३ ॥
विहाय मां गतो रामो भर्ता च स्वर्गतो मम ।
विपथे सार्थहीनेव नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥
भर्तारं तु परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः ।
इच्छेज्जीवितुमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ॥ ५ ॥
न लुब्धो बुध्यते दोषान् किंपाकमिव भक्षयन् ।
कुब्जानिमित्तं कैकेय्या राघवाणां कुलं हतं ॥ ६ ॥

अनियोग्ये नियुक्तेन राज्ञा रामं विवासितं ।
सभार्यं जनकः श्रुत्वा परितप्स्यत्यहं यथा ॥ ७ ॥
वृद्धश्चैवाल्पपुत्रश्च वैदेहीमनुचिन्तयन् ।
सोऽपि शोकसमाविष्टो नूनं त्यक्ष्यति जीवितं ॥ ८ ॥
विदेहराजस्य सुता तथा दीना तपस्विनी ।
दुःखस्यानुचिता दुःखं वने पर्युद्विजिष्यति ॥ ९ ॥
नदतां भीमघोषाणां निशासु मृगपक्षिणां ।
निशम्य नादं संत्रस्ता राघवं संश्रयिष्यति ॥ १० ॥
स मामनाथां विधवां नाद्य जानाति धार्मिकः ।
रामः कमलपत्राक्षो जीवनाशमितो गतः ॥ ११ ॥
साहमद्यैव दिष्टान्तं गमिष्यामि पतिव्रता ।
इदं शरीरमालिंग्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनं ॥ १२ ॥
तां ततः संपरिष्वज्य विलपन्तीं तपस्विनीं ।
व्यपनिन्युः सुदुःखार्त्तां कौशल्यां व्यवहारिकाः ॥ १३ ॥
तैलद्रोण्यां तदामात्याः संवेश्य जगतीपतिं ।
राज्ञः सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनन्तरं ॥ १४ ॥
न तु संकलनं राज्ञो विना पुत्रेण मन्त्रिणः ।
सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्ते ततो रक्षन्ति भूमिपं ॥ १५ ॥
तैलद्रोण्यां तु सचिवैः शायितं तं नराधिपं ।
हा मृतोऽयमिति ज्ञात्वा स्त्रियस्ताः पर्यदेवयन् ॥ १६ ॥

बाहूनुच्छ्रित्य कृपणा नेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः ।
उरः शिरश्च जानूनि जघ्नुः करतलैर्मुहुः ॥ १७ ॥
हा महाराज रामेण सततं प्रियवादिना ।
विहीनाः सत्यसंधेन किमर्थं विजहासि नः ॥ १८ ॥
कैकेय्या दुष्टभावाया राघवेण विवर्जिताः ।
कथं सपत्न्या वत्स्यामः समीपे विधवा वयं ॥ १९ ॥
यया तु राजा रामश्च लक्ष्मणश्च महाबलः ।
सीतया सह संत्यक्ताः सा कमन्यं न हास्यति ॥ २० ॥
ता बाष्पेण च संवीताः शोकेन विपुलेन च ।
व्यचेष्टन्त निरानन्दा राघवस्य वरस्त्रियः ॥ २१ ॥
निशा नक्षत्रहीनेव स्त्रीव भर्तृविवर्जिता ।
पुरी नाराजतायोध्या हीना राज्ञा महात्मना ॥ २२ ॥
गते तु शोकात् त्रिदिवं नराधिपे ।
महीतलस्थासु नृपाङ्गनासु च ।
निवृत्तचारः सहसा गतो रविः ।
प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता ॥ २३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे दशरथसंक्रमणं नाम षट्षष्टितमः सर्गः
॥ ६६ ॥

CAPUT LXVII.

REGUM LAUDATIO.

व्यतीतायां तु शर्वर्यामादित्यस्योदये ततः ।
समेत्य राज्यकर्तारः सभामीयुर्द्विजातयः ॥ १ ॥
मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः ।
कात्यायनो गौतमश्च जाबालिश्च महायशाः ॥ २ ॥
एते द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाचमुदीरयन् ।
वशिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितं ॥ ३ ॥
अतीता शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतोपमा ।
अस्मिन् पञ्चत्वमापन्ने पुत्रशोकेन पार्थिवे ॥ ४ ॥
स्वर्गस्थश्च महाराजो रामश्चारण्यमाश्रितः ।
लक्ष्मणश्चापि तेजस्वी रामेणैव गतः सह ॥ ५ ॥
उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परंतपौ ।
पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने ॥ ६ ॥
इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयतां ।
अराजकं हि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात् ॥ ७ ॥
नाराजके जनपदे विद्युन्माली महास्वनः ।
अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥ ८ ॥

नाराजके जनपदे वीजमुष्टिः प्रकीर्यते ।
नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्तते वशे ॥ ९ ॥
नाराजके जनपदे कारयन्ति सभां नराः ।
उद्यानानि च रम्याणि हृष्टाः पुण्यगृहाणि च ॥ १० ॥
नाराजके जनपदे यज्ञशीला द्विजातयः ।
सत्राण्युपासते दान्ता ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ ११ ॥
नाराजके जनपदे प्रभूतनटनर्तकाः ।
उत्सवाश्च समाजाश्च वर्तन्ते जनहर्षणाः ॥ १२ ॥
नाराजके जनपदे सिद्धार्था व्यवहारिणः ।
कथाभिरभिरज्यन्ते कथाशीलाः कथाप्रियैः ॥ १३ ॥
नाराजके जनपदे उद्यानानि समागताः ।
सायाह्ने क्रीडितुं यान्ति कुमार्यो हेमभूषिताः ॥ १४ ॥
नाराजके जनपदे वाहनैः शीघ्रगामिभिः ।
नरा निर्यान्त्यरण्यानि नारीभिः सह कामिनः ॥ १५ ॥
नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।
शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥ १६ ॥
नाराजके जनपदे बद्धघण्टाविषाणिनः ।
अटन्ति राजमार्गेषु कुञ्जराः षष्टिहायनाः ॥ १७ ॥
नाराजके जनपदे शरान् संततमस्यतां ।
श्रूयते तलनिर्घोष इष्वस्त्राणामुपासने ॥ १८ ॥

नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः ।
गच्छन्ति क्षेममध्वानं बहुपण्यसमाचिताः ॥ १९ ॥
नाराजके जनपदे चरत्येकरसो वशी ।
भावयन्नात्मनात्मानं यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ २० ॥
नाराजके जनपदे योगक्षेमं प्रवर्तते ।
न चाप्यराजके सेना शत्रून् विषहते युधि ॥ २१ ॥
नाराजके जनपदे नराः शास्त्रविशारदाः ।
संवदन्तः प्रतिष्ठन्ते वनेषूपवनेषु च ॥ २२ ॥
नाराजके जनपदे माल्यमोदकदक्षिणाः ।
देवताभ्यर्चनार्थाय कल्प्यन्ते नियतैर्जनैः ॥ २३ ॥
नाराजके जनपदे चन्दनागुरुभूषिताः ।
राजपुत्रा विराजन्ते वसन्त इव शाखिनः ॥ २४ ॥
यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यतृणं वनं ।
अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकं ॥ २५ ॥
ध्वजो रथस्य प्रज्ञानं धूमो ज्ञानं विभावसोः ।
तेषां यो नो ध्वजो राजा स देवत्वमितो गतः ॥ २६ ॥
नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।
मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परं ॥ २७ ॥
ये तु संभिन्नमर्यादा नास्तिकाश्छिन्नसंशयाः ।
तेऽपि भावाय कल्पन्ते राजदण्डनिपीडिताः ॥ २८ ॥

यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्त्तते ।
तथा नरेन्द्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ॥ २९ ॥
राजा सत्यं च धर्मश्च राजकुलवतां कुलं ।
राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणां ॥ ३० ॥
अन्धं तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किंचन ।
राजा चेन्न भवेल्लोके विभजन् साधसाधुनी ॥ ३१ ॥
जीवत्यपि महाराजे तवैव वचनं वयं ।
नातिक्रमामहे सर्वे वेलां प्राप्येव सागरः ॥ ३२ ॥
स नः समीक्ष्य द्विजवर्य वृत्तं ।
नृपं विना राष्ट्रमरण्यभूतं ।
कुमारमिक्ष्वाकुसुतं तथान्यं ।
त्वमेव राजानमिहाभिषिञ्च ॥ ३३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे राजप्रशंसा नाम सप्तषष्टितमः सर्गः
॥ ६७ ॥

CAPUT LXVIII.

NUNTIORUM ITER.

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वशिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
मित्रामात्यजनान् सर्वान् ब्राह्मणांस्तानिदं वचः ॥ १ ॥
यदसौ मातुलकुले पुरे राजगृहे सुखी ।
भरतो वसति भ्रात्रा शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ २ ॥
तत् शीघ्रं जवना दूता गच्छन्तु त्वरितैर्हयैः ।
आनेतुं भ्रातरौ वीरौ किं समीक्षामहे वयं ॥ ३ ॥
गच्छन्त्विति ततः सर्वे वशिष्ठं वाक्यमब्रुवन् ।
तेषां तु वचनं श्रुत्वा वशिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥
एहि सिद्धार्थ विजय जयन्ताशोकनन्दन ।
श्रूयतामितिकर्तव्यं सर्वानेव ब्रवीमि वः ॥ ५ ॥
पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं शीघ्रजवैर्हयैः ।
त्यक्तशोकैरिदं वाच्यः शासनाद्भरतो मम ॥ ६ ॥
पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः ।
त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ७ ॥
मा चास्मै प्रोषितं रामं मा चास्मै पितरं मृतं ।
भवन्तः शंसिषुर्गत्वा राघवाणामितः क्षयं ॥ ८ ॥

कौशेयानि च वस्त्राणि भूषणानि वराणि च ।
क्षिप्रमादाय राज्ञश्च भरतस्य च गच्छत ॥ ९ ॥
दत्तपथ्याशना दूता जग्मुः स्वं स्वं निवेशनं ।
केकयांस्ते गमिष्यन्तो हयानारुह्य संमतान् ॥ १० ॥
ततः प्रास्थानिकं कृत्वा कार्यशेषमनन्तरं ।
वशिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता दूताः संत्वरितं ययुः ॥ ११ ॥
न्यन्तेनापरतालस्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति ।
निषेवमाणास्ते जग्मुर्नदीं मध्येन मालिनीं ॥ १२ ॥
ते हास्तिनपुरे गङ्गां तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखा ययुः ।
पाञ्चालदेशमासाद्य मध्येन कुरुजाङ्गलं ॥ १३ ॥
सरांसि च सुफुल्लानि नदीश्च विमलोदकाः ।
निरीक्षमाणा जग्मुस्ते दूताः कार्यवशाद्द्रुतं ॥ १४ ॥
ते प्रसन्नोदकां दिव्यां नानाविहगसेवितां ।
उपातिजग्मुर्वेगेन शरदण्डां जलाकुलां ॥ १५ ॥
निकूलवृक्षमासाद्य दिव्यं सत्योपयाचनं ।
अभिगम्याभिवाद्यं तं कुलिङ्गां प्राविशन् पुरीं ॥ १६ ॥
अभिकालं ततः प्राप्य ततो योधिवनाच्च्युताः ।
पितृपैतामहीं पुण्यां तेरुरिक्षुमतीं नदीं ॥ १७ ॥
अवेक्ष्याञ्जलिपानांश्च ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।
ययुर्मध्येन बाह्लीकान् सुदामानं च पर्वतं ॥ १८ ॥

विष्णोः पदं प्रेक्षमाणा विपाशां चापि शाल्मलीं ।
नदीर्वापीस्तटाकानि पल्वलानि सरांसि च ॥ १९ ॥
पश्यन्तो विविधांश्चापि सिंहव्याघ्रमृगद्विपान् ।
ययुः पथातिमहता शासनं भर्तुरीप्सवः ॥ २० ॥
ते श्रान्तवाहना दूता विकृष्टेन सता पथा ।
गिरिव्रजं पुरवरं शीघ्रमासेदुरञ्जसा ॥ २१ ॥
भर्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं ।
भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थं ।
अहेडमानास्त्वरया स्म दूता ।
रात्र्यां तु ते तत् पुरमेव याताः ॥ २२ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे दूतप्रस्थानं नाम अष्टषष्टितमः सर्गः
॥ ६८ ॥

CAPUT LXIX.

SOMNIUM A BHARATA VISUM.

यामेव रात्रिं ते दूताः प्रविशन्ति स्म तां पुरीं ।
भरतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टोऽयमप्रियः ॥ १ ॥
अनिष्टावेदिनं स्वप्नं दृष्ट्वा च भरतस्तदा ।
संस्मरन् पितरं वृद्धं सुभृशं पर्यतप्यत ॥ २ ॥
तप्यमानं तमाज्ञाय वयस्याः प्रियवादिनः ।
आयासं विनयिष्यन्तः सभायां चक्रिरे कथाः ॥ ३ ॥
वादयन्ति तदा शान्तिं लासयन्त्यपरे तथा ।
नाटकान्यपरे प्राहुर्हास्यानि विविधानि च ॥ ४ ॥
स तैर्महात्मा भरतः सखिभिः प्रियवादिभिः ।
गोष्ठीहास्यानि कुर्वद्भिर्न प्राहृष्यत राघवः ॥ ५ ॥
तमब्रवीत् प्रियसखो भरतं सखिभिर्वृतं ।
सुहृद्भिः पर्युपासीनः किं सखे नानुमोदसे ॥ ६ ॥
एवं ब्रुवाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह ।
शृणु त्वं यन्निमित्तं मे दैन्यमेतदुपागतं ॥ ७ ॥
स्वप्ने पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्धजं ।
पतन्तमद्रिशिखरात् कलुषे गोमये ह्रदे ॥ ८ ॥

प्लवमानश्च मे दृष्टः स तस्मिन् गोमये ह्रदे ।
पिबन्नञ्जलिना तैलं हसन्निव मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥
ततस्तिलोदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः ।
तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्गस्तैलमेवावगाहत ॥ १० ॥
स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रं च पतितं भुवि ।
उपरुद्धां च जगतीं तमसेव समावृतां ॥ ११ ॥
अवदीर्णां च पृथिवीं शुष्कांश्च विविधान् द्रुमान् ।
अहं पश्यामि विध्वस्तान् सधूमांश्चैव पर्वतान् ॥ १२ ॥
औपवाह्यस्य नागस्य विषाणं शकलीकृतं ।
सहसा चापि संशान्ता ज्वलिता जातवेदसः ॥ १३ ॥
पीठे कार्ष्णायसे चैनं निषण्णं कृष्णवाससं ।
प्रहरन्ति स्म राजानं प्रमदाः कृष्णपिङ्गलाः ॥ १४ ॥
त्वरमाणश्च धर्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः ।
रथेन खरयुक्तेन प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १५ ॥
प्रहसन्तीव राजानं प्रमदा रक्तवासिनी ।
प्रकर्षन्ती मया दृष्टा राक्षसी विकृतानना ॥ १६ ॥
एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं भयावहं ।
अहं रामोऽथवा राजा लक्ष्मणो वा मरिष्यति ॥ १७ ॥
नरो यानेन यः स्वप्ने खरयुक्तेन याति हि ।
अचिरात् तस्य धूमाग्रं चितायां संप्रदृश्यते ॥ १८ ॥

एतन्निमित्तं दीनोऽहं न वचः प्रतिपूजये ।
शुष्यतीव च मे कण्ठो न स्वस्थमिव मे मनः ॥ १९ ॥
भ्रष्टश्च स्वरयोगो मे छाया चोपहृता मम ।
जुगुप्सामीव चात्मानं न च पश्यामि कारणं ॥ २० ॥
इमां हि दुःस्वप्नगतिं निशम्य तां ।
अनेकरूपामवितर्किताम् पुरा ।
भयं महन्मद्धृदयान्न याति वै ।
विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनं ॥ २१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतस्वप्नदर्शनं नाम एकोनसप्ततितमः
सर्गः ॥ ६९ ॥

CAPUT LXX.

BHARATAE PROFECTIO.

भरते ब्रुवति स्वप्नं दूतास्ते क्लान्तवाहनाः ।
प्रविश्यासह्यपरिखं रम्यं राजगृहं पुरं ॥ १ ॥
समागम्य च राज्ञा ते राजपुत्रेण चार्चिताः ।
राज्ञः पादौ गृहीत्वा च तमूचुर्भरतं वचः ॥ २ ॥
पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः ।
त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ३ ॥

इमानि च महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि च ।
प्रतिगृह्य विशालाक्ष मातुलस्य च दापय ॥ ४ ॥
अत्र विंशतिः कोव्यस्तु नृपतेर्मातुलस्य ते ।
दश कोव्यश्च संपूर्णास्तवेमा नृवरात्मज ॥ ५ ॥
प्रतिगृह्य तु तत् सर्वमनुरक्तः सुहृज्जने ।
दूतानुवाच भरतः कामैः संप्रतिपूज्य तान् ॥ ६ ॥
कच्चित् स कुशली राजा पिता दशरथो मम ।
कच्चिदरोग्यता रामे लक्ष्मणे वा महात्मनि ॥ ७ ॥
कच्चिदम्बा कुशलिनी कौशल्या धर्मचारिणी ।
माता रामस्य धर्मज्ञा भर्तृव्रतपरायणा ॥ ८ ॥
कच्चित् सुमित्रा धर्मज्ञा जननी लक्ष्मणस्य या ।
शत्रुघ्नस्यापि वीरस्य सारोगा चापि मध्यमा ॥ ९ ॥
आत्मकामा सदाचण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी ।
अरोगा चापि कैकेयी माता मे किमुवाच ह ॥ १० ॥
एवमुक्तास्तु ते दूता भरतेन महात्मना ।
ऊचुः संप्रश्रितं वाक्यमिदं तं भरतं तदा ॥ ११ ॥
कुशलास्ते नरव्याघ्र येषां कुशलमिच्छसि ।
श्रीश्च त्वां वृणुते पद्मा युज्यतां चापि ते रथः ॥ १२ ॥
इत्युक्तो भरतो दूतैः प्रत्युवाच वचस्तदा ।
एवं भवतु गच्छामि मुहूर्तं परिपाल्यतां ॥ १३ ॥

एवमुक्ता तु तान् दूतान् भरतः पार्थिवात्मजः ।
दूतैः संचोदितो वाक्यं मातामहमुवाच ह ॥ १४ ॥
राजन् पितुर्गमिष्यामि सकाशं दूतचोदितः ।
पुनरप्यहमेष्यामि यदा मे त्वं स्मरिष्यसि ॥ १५ ॥
भरतेनैवमुक्तस्तु नृपो मातामहस्तदा ।
तमुवाच शुभं वाक्यं शिरस्याघ्राय राघवं ॥ १६ ॥
गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया ।
मातरं कुशलं ब्रूयाः पितरं च परंतप ॥ १७ ॥
पुरोहितं च कुशलं ये चान्ये द्विजसत्तमाः ।
तौ च तात महेष्वासौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १८ ॥
तस्मै हस्त्युत्तमांश्चित्रान् कम्बलानजिनानि च ।
सत्कृत्य केकयो राजा भरताय ददौ धनं ॥ १९ ॥
रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे षोडशाश्वशतानि च ।
सत्कृत्य कैकयीपुत्रं केकयो धनमादिशत् ॥ २० ॥
तथामात्यानभिप्रेतान् विश्वास्यांश्च गुणान्वितान् ।
ददावश्वपतिः शीघ्रं भरतायानुयायिनः ॥ २१ ॥
ऐरावतानैन्द्रशिरान् नागान् वै प्रियदर्शनान् ।
खरान् शीघ्रान् सुसंयुक्तान् मातुलोऽस्मै धनं ददौ ॥
अन्तःपुरेऽतिसंवृद्धान् व्याघ्रवीर्यबलान्वितान् ।
दंष्ट्रायुधान् महाकायान् शुनश्चोपायनं ददौ ॥ २३ ॥

स दत्तं केकयेन्द्रेण धनं तन्नाभ्यनन्दत ।
भरतः केकयीपुत्रो गमनत्वरया तदा ॥ २४ ॥
बभूव ह्यस्य हृदये चिन्ता सुमहती तदा ।
त्वरया चापि दूतानां स्वप्नस्यापि च दर्शनात् ॥ २५ ॥
स स्ववेश्माभ्यतिक्रम्य नरनागाश्वसंकुलं ।
प्रपेदे सुमहच्छ्रीमान् राजमार्गमनुत्तमं ॥ २६ ॥
अभ्यतीत्य ततोऽपश्यदन्तःपुरमनुत्तमं ।
ततस्तद्भरतः श्रीमानाविवेशानिवारितः ॥ २७ ॥
स मातामहमापृच्छ्य मातुलं च युधाजितं ।
रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २८ ॥
रथान् मण्डलचक्रांश्च योजयित्वा परं शतं ।
उष्ट्रगोऽश्वखरैर्भृत्या भरतं यान्तमन्वयुः ॥ २९ ॥
बलेन गुप्तो भरतो महात्मा ।
सहार्यकस्यात्मसमैरमात्यैः ।
आदाय शत्रुघ्नमपेतशत्रुं ।
गृहाद्ययौ सिद्ध इवेन्द्रलोकात् ॥ ३० ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतप्रयाणं नाम सप्ततितमः सर्गः
॥ ७० ॥

CAPUT LXXI.

BHARATAE REDITUS.

स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय राघवः ।
ततः सुदामां द्युतिमान् संतीर्यावेक्ष्य तां नदीं ॥ १ ॥
ह्लादिनीं दूरपारां च प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीं ।
शतद्रूमतरच्छ्रीमान् नदीमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ २ ॥
ऐलधाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरपर्यटान् ।
शिलामाकुर्वतीं तीर्त्वा आग्नेयं शल्यकर्तनं ॥ ३ ॥
सत्यसंधः शुचिर्भूत्वा प्रेक्षमाणः शिलावहां ।
अत्ययात् स महाशैलान् वनं चैत्ररथं प्रति ॥ ४ ॥
सरस्वतीं च गङ्गां च युग्मेन प्रतिपद्य च ।
उत्तरं वीरमत्स्यानां भारुण्डं प्राविशद्वनं ॥ ५ ॥
वेगिनीं च कलिन्दाख्यां ह्लादिनीं पर्वतावृतां ।
यमुनां प्राप्य संतीर्णो बलमाश्वासयत् तदा ॥ ६ ॥
शीतीकृत्वा तु गात्राणि क्लान्तानाश्वास्य वाजिनः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायादादाय चोदकं ॥ ७ ॥
राजपुत्रो महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितं ।
भद्रो भद्रेण यानेन मारुतः खमिवात्ययात् ॥ ८ ॥

भागीरथीं दुष्प्रतरां सोऽंशुधाने महानदीं ।
उपायाद्राघवस्तूर्णं प्राग्वटे विश्रुते पुरे ॥ ९ ॥
स गङ्गां प्राग्वटे तीर्त्वा समायात् कुटिकोष्टिकां ।
सबलस्तां स तीर्त्वाथ समायाद्धर्मवर्धनं ॥ १० ॥
तोरणं दक्षिणार्द्धेन जम्बुप्रस्थमुपागमत् ।
वरूथं च ययौ रम्यं ग्रामं दशरथात्मजः ॥ ११ ॥
तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययौ ।
उद्यानमुज्जिहानायाः प्रियका यत्र पादपाः ॥ १२ ॥
स तांस्तु प्रियकान् प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः ।
अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ ॥ १३ ॥
वासं कृत्वा सर्वतीर्थे तीर्त्वा चोत्तानिकां नदीं ।
अन्या नदीश्च विविधाः पार्वतीयैस्तुरंगमैः ॥ १४ ॥
हस्तिपृष्ठकमासाद्य कुटिकामत्यवर्तत ।
ततार च नरव्याघ्रो लौहित्ये स कपीवतीं ॥ १५ ॥
एकशाले स्थाणुमतीं विनते गोमतीं नदीं ।
कलिङ्गनगरे चापि प्राप्य सालवनं तदा ॥ १६ ॥
वनं स समतीत्याशु शर्वर्यामरुणोदये ।
अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां स ददर्श ह ॥ १७ ॥
तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः सप्तरात्रोषितः पथि ।
अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा रथे सारथिमब्रवीत् ॥ १८ ॥

एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी ।
अयोध्या दृश्यते दूरात् सारथे पाण्डुमृत्तिका ॥ १९ ॥
अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुलो महान् ।
समन्तान्नरनारीणां तमद्य न शृणोम्यहं ॥ २० ॥
न ह्यत्र यानैर्दृश्यन्ते न गजैर्न च वाजिभिः ।
निर्यान्तो वाभियान्तो वा नरमुख्या यथा पुरा ॥ २१ ॥
उद्यानानि पुरा भान्ति मत्तप्रमुदितानि च ।
जनानां रतिसंयोगेष्वत्यन्तगुणावन्ति च ॥ २२ ॥
तान्येतान्यद्य पश्यामि निरानन्दानि सर्वशः ।
स्रस्तपर्णैरनुपथं विक्रोशद्भिरिव द्रुमैः ॥ २३ ॥
नाद्यापि श्रूयते शब्दो मत्तानां मृगपक्षिणां ।
सुरक्तां मधुरां वाणीं कलं व्याहरतां मुहुः ॥ २४ ॥
चन्दनागुरुसंपृक्तो धूपसंमूर्छितोऽतुलः ।
प्रवाति पवनः श्रीमान् किंनु नाद्य यथा पुरा ॥ २५ ॥
भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसंघट्टितः पुनः ।
किमद्य शब्दो विरतः सदादीनगतिः पुरा ॥ २६ ॥
अनिष्टानि च पापानि पश्यामि विविधानि च ।
निमित्तान्यमनोज्ञानि तेन सीदति मे मनः ॥ २७ ॥
सर्वथा कुशलं सूत दुर्लभं मम बन्धुषु ।
तथा ह्यसति संमोहे हृदयं मेऽवसीदति ॥ २८ ॥

विषण्णः श्रान्तहृदयस्त्रस्तः संलुलितेन्द्रियः ।
भरतः प्रविवेशाशु पुरीमिक्ष्वाकुपालितां ॥ २९ ॥
द्वारेण वैजयन्तेन प्राविशच्छ्रान्तवाहनः ।
द्वाःस्थैरुत्थाय विजयमुक्तस्तैः सहितो ययौ ॥ ३० ॥
स त्वनेकाग्रहृदयो द्वाःस्थं प्रत्यर्च्य तं जनं ।
सूतमश्वपतेः क्लान्तमब्रवीत् तत्र राघवः ॥ ३१ ॥
किमहं त्वरयानीतः कारणेन विनानघ ।
अशुभाशङ्कि हृदयं शीलं च पततीव मे ॥ ३२ ॥
श्रुता नो यादृशाः पूर्वं नृपतीनां विनाशने ।
आकारांस्तानहं सर्वानिह पश्यामि सारथे ॥ ३३ ॥
संमार्जनविहीनानि परुषाण्युपलक्षये ।
असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वशः ॥ ३४ ॥
बलिकर्मविहीनानि धूपसंमोदनेन च ।
अनासितकुटुम्बानि कुटुम्बिभवनानि वै ॥ ३५ ॥
अपेतमाल्यशोभानि असंमृष्टाजिराणि च ।
देवागाराणि शून्यानि न भान्तीह यथा पुरा ॥ ३६ ॥
देवतार्चाः प्रविद्धाश्च यज्ञगोष्ठ्यस्तथैव च ।
माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य पण्यानि वै तथा ॥ ३७ ॥
मलिनं चाश्रुपूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशं ।
सस्त्रीपुंसं च पश्यामि जनमुत्कण्ठितं पुरे ॥ ३८ ॥

इत्येवमुक्त्वा भरतः सूतं तं दीनमानसः ।
तान्यनिष्टान्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजगृहं ययौ ॥ ३१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतप्रत्यागमो नाम एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

CAPUT LXXII.

PERCUNCTATIO A BHARATA INSTITUTA.

अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये ।
जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये ॥ १ ॥
अनुप्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतं ।
उत्पपात तदा हृष्टा त्यक्त्वा सौवर्णमासनं ॥ २ ॥
स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविवर्जितं ।
भरतः प्रतिजग्राह जनन्याश्चरणौ शुभौ ॥ ३ ॥
तं मूर्ध्नि समुपाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनं ।
अङ्के भरतमारोप्य प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥
अद्य ते कतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ।
अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं रथेनापततस्तव ॥ ५ ॥
आर्यकस्ते तु कुशली युधाजिन्मातुलस्तथा ।
प्रवासाच्च सुखं पुत्र सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

एवं पृष्टस्तु कैकेय्या प्रियं पार्थिवनन्दनः ।
आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ॥ ७ ॥
अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ।
अम्बायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलश्च मे ॥ ८ ॥
यन्मे धनं च रत्नं च ददौ राजा परंतपः ।
परिश्रान्तं पथ्यभवत् ततोऽहं पूर्वमागतः ॥ ९ ॥
राजवाक्यकरैर्दूतैस्त्वर्यमाणोऽहमागतः ।
यदहं प्रष्टुमिच्छामि तदम्ब वक्तुमर्हसि ॥ १० ॥
शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्यङ्को हेमभूषितः ।
न चायमिक्ष्वाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिभाति मे ॥ ११ ॥
राजा भवति भूयिष्ठमिहाम्बाया निवेशने ।
तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥ १२ ॥
पितुर्ग्रहीष्ये पादौ च तं ममाख्याहि पृच्छतः ।
अहोस्विदम्ब ज्येष्ठायाः कौशल्याया निवेशने ॥ १३ ॥
तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवद्घोरमप्रियं ।
अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ॥ १४ ॥
या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ॥ १५ ॥
तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवान् शुचिः ।
पपात सहसा भूमौ पितृशोकबलार्दितः ॥ १६ ॥

हा हतोऽस्मीति कृपणां दीनां वाचमुदीरयन् ।
निपपात महाबाहुर्बाहू विक्षिप्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥
ततः शोकेन संविग्नः पितुर्मरणाद्दुःखितः ।
विललाप महातेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥
एतत् सुरुचिरं भाति पितुर्मे शयनं पुरा ।
शशिनेवामलं रात्रौ गगणं तोयदात्यये ॥ १९ ॥
तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता ।
व्योमेव शशिना हीनं शुष्काप इव सागरः ॥ २० ॥
. . . . ।
. . . . ॥ २१ ॥
वाष्पमुत्सृज्य कण्ठेन स्वात्मना परिपीडितः ।
प्रछाद्य वदनं श्रीमद्वस्त्रेण जयतां वरः ॥ २२ ॥
तमार्त्तं देवसंकाशं समीक्ष्य पतितं भुवि ।
उत्थापयन्ती कैकेयी पुत्रं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजपुत्र महायशः ।
त्वद्विधा न हि शोचन्ति सन्तः सदसि संमताः ॥ २४ ॥
पालयित्वा महीं सम्यगिष्ट्वा दत्वा च ते पिता ।
दिष्टान्तं समनुप्राप्तस्तं न शोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥
स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ विपरिवृत्य च ।
जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृतः ॥ २६ ॥

अभिषेद्यति रामं नु राजा यज्ञं नु यद्यते ।
इत्यहं कृतसंकल्पो हृष्टो यात्रामयासिषं ॥ २७ ॥
तदिदं ह्यन्यथा भूतं व्यवदीर्णं मनो मम ।
पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतं ॥ २८ ॥
अम्ब केनात्यगाद्राजा व्याधिना मय्यनागते ।
धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता संस्कृतः स्वयं ॥ २९ ॥
न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्तिमान् ।
उपजिघ्रेद्धि मां मूर्ध्नि तातः संनम्य सत्वरं ॥ ३० ॥
क्व स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः ।
येन मां रजसा ध्वस्तमभीक्ष्णं परिमार्जति ॥ ३१ ॥
यो मे भ्राता पिता बन्धुर्यस्य दासोऽस्मि संमतः ।
तस्य मां शीघ्रमाख्याहि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ३२ ॥
पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः ।
तस्य पादौ ग्रहीष्यामि स हीदानीं गतिर्मम ॥ ३३ ॥
धर्मविद्धर्मशीलश्च महाभागो दृढव्रतः ।
आर्ये किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥
पश्चिमं साधु संदेशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः ।
इति पृष्टा यथातत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
रामेति राजा विलपन् हा सीते लक्ष्मणेति च ।
स महात्मा परं लोकं गतो गतिमतां वरः ॥ ३६ ॥

सिद्धार्थास्तु नरा राममागतं सीतया सह ।
लक्ष्मणं च महाबाहुं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतं ॥ ३७ ॥
इतीमां पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव ।
कालधर्मपरिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः ॥ ३८ ॥
तच्छ्रुत्वा विषसादैव द्वितीयाप्रियशंसनात् ।
विषण्णवदनो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरं ॥ ३९ ॥
क्व न्विदानीं स धर्मात्मा कौशल्यानन्दवर्धनः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च समागतः ॥ ४० ॥
तथा पृष्टा यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ।
मातास्य युगपद्वाक्यमप्रियं प्रियशंसया ॥ ४१ ॥
स हि राजसुतः पुत्र चीरवासा महावनं ।
दण्डकान् सह वैदेह्या लक्ष्मणानुचरो गतः ॥ ४२ ॥
तच्छ्रुत्वा भरतस्त्रस्तो भ्रातुश्चरितशङ्कया ।
स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात् प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४३ ॥
कच्चिन्न ब्राह्मणधनं हृतं रामेण कस्यचित् ।
कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥ ४४ ॥
कच्चिन्न परदारान् वा राजपुत्रोऽभिमन्यते ।
कस्माच्च दण्डकारण्ये भ्रूणहेव विवासितः ॥ ४५ ॥
अथास्य चपला माता तत् स्वकर्म यथातथं ।
तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥

न ब्राह्मणधनं किंचिद्धृतं रामेण कस्यचित् ।
न रामः परदारांश्च चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥ ४७ ॥
मया तु पुत्र श्रुत्वैव रामस्येहाभिषेचनं ।
याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनं ॥ ४८ ॥
स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत् तथाकरोत् ।
रामस्तु सहसौमित्रिः प्रोषितः सह सीतया ॥ ४९ ॥
तमपश्यन् प्रियं पुत्रं महीपालो महायशाः ।
पुत्रशोकपरिद्यूनः पञ्चत्वमुपपेदिवान् ॥ ५० ॥
त्वया त्विदानीं धर्मज्ञ राजत्वमवलम्ब्यतां ।
त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवंविधं कृतं ॥ ५१ ॥
मा शोकं मा च संतापं धैर्यमाश्रय पुत्रक ।
त्वदधीना च नगरी राज्यं चैतदनामयं ॥ ५२ ॥
तत् पुत्र शीघ्रं विधिना विधिज्ञैर्-।
वशिष्ठमुख्यैः सहितो द्विजेन्द्रैः ।
संकल्प्य राजानमदीनसत्त्वं ।
आत्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ॥ ५३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतप्रश्नो नाम द्विसप्ततितमः सर्गः
॥ ७२ ॥

CAPUT LXXIII.

PROBRA IN CAECEIDEM IACTA.

श्रुत्वा च पितरं वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ ।
भरतो दुःखसंतप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
किंनु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ।
विहीनस्यात्र पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च ॥ २ ॥
दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवादधाः ।
राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसं ॥ ३ ॥
कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता ।
अङ्गारमुपगूह्य स्म पिता मे नावबुद्धवान् ॥ ४ ॥
मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनि ।
सुखं परिहृतं मोहात् कुलेऽस्मिन् कुलपांसिनि ॥ ५ ॥
त्वां प्राप्य हि पिता मेऽद्य सत्यसंधो महायशाः ।
तीव्रदुःखाभिसंतप्तो वृत्तो दशरथो नृपः ॥ ६ ॥
कौशल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकाभिपीडिते ।
दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम ॥ ७ ॥

ननु त्वार्यो ऽपि धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमां ।
वर्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्तते ॥ ८ ॥
तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौशल्या दीर्घदर्शिनी ।
त्वयि धर्मं समास्थाय भगिन्यामिव वर्तते ॥ ९ ॥
तस्याः पुत्रं महात्मानं चीरवल्कलवाससं ।
प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न शोचसे ॥ १० ॥
लुब्धाया विदितो मन्ये न ते ऽहं राघवं यथा ।
तथा ह्यनर्थो राज्यार्थं त्वया नीतो महानयं ॥ ११ ॥
अहं हि पुरुषव्याघ्रावपश्यन् रामलक्ष्मणौ ।
केन शक्तिप्रभावेण राज्यं रक्षितुमुत्सहे ॥ १२ ॥
तं हि नित्यं महाराजो बलवन्तं महौजसं ।
उपाश्रितो ऽभूद्धर्मात्मा मेरुर्मेरुवनं यथा ॥ १३ ॥
सो ऽहं कथमिमं भारं महाधुर्यसमुद्यतं ।
दम्यो धुरमिवासाद्य सहेयं केन वौजसा ॥ १४ ॥
अथवा मे भवेच्छक्तिर्योगैर्बुद्धिबलेन च ।
सकामां न करिष्यामि त्वामहं पुत्रगर्धिनीं ॥ १५ ॥
न मे विकाङ्क्षा जायेत त्यक्तुं त्वां पापनिश्चयां ।
यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्यान्मातृवत् सदा ॥ १६ ॥
उत्पन्ना तु कथं बुद्धिस्तवेयं पापदर्शिनि ।
साधुचारित्रविभ्रष्टे पूर्वेषां नो विगर्हिता ॥ १७ ॥

अस्मिन् कुले हि पूर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ।
राज्ञामेतत् समन्तात् स्यादिक्ष्वाकूणां विशेषतः ॥ १८ ॥
तेषां धर्मैकरत्नानां कुलचारित्रशोभिनां ।
अद्य चारित्रशौण्डीर्यं त्वां प्राप्य विनिवर्त्तते ॥ १९ ॥
तवापि सुमहाभागे जनेन्द्राः कुलपूर्वगाः ।
बुद्धिमोहः कथमयं संभूतस्त्वयि गर्हितः ॥ २० ॥
न तु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये ।
यया व्यसनमारब्धं जीवितान्तकरं मम ॥ २१ ॥
एष त्विदानीमेवाहमप्रियार्थं तवानघं ।
निवर्तयिष्यामि वनाद्भ्रातरं स्वजनप्रियं ॥ २२ ॥
निवर्तयित्वा रामं च तस्याहं दीप्ततेजसः ।
दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनान्तरात्मना ॥ २३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कैकेयीगर्हणं नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः
॥ ७३ ॥

CAPUT LXXIV.

BHARATAE QUERELA.

तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा ।
रोषेण महताविष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १ ॥
राज्याद्भ्रंशस्व कैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि ।
परित्यक्ता हि धर्मेण मां मृतं रुदती भव ॥ २ ॥
किंनु तेऽदूषयद्राजा रामो वा भृशधार्मिकः ।
ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ॥ ३ ॥
भ्रूणहत्यामसि प्राप्ता कुलस्यास्य विनाशनात् ।
कैकेयि नरकं गच्छ मा च भर्तुः सलोकतां ॥ ४ ॥
यत् त्वया हीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा ।
सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयं ॥ ५ ॥
त्वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः ।
अयशो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः ॥ ६ ॥
मातृरूपे ममामित्रे नृशंसे राज्यकामुके ।
न तेऽहमभिभाष्योऽस्मि दुर्वृत्ते पतिघातिनि ॥ ७ ॥
न त्वमश्वपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः ।
राक्षसी तत्र जातासि कुलप्रध्वंसिनी पितुः ॥ ८ ॥

शुद्धस्वभावां सद्वृत्तां कौशल्यां पुत्रलालसां ।
विवत्सां वत्सलां कृत्वा काँल्लोकांस्त्वं गमिष्यसि ॥
किं नावबुध्यसे क्रूरे नियतं बन्धुसंश्रयं ।
ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौशल्यायात्मसंभवं ॥ १० ॥
अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चापि जायते ।
तस्मात् प्रियतरो मातुः प्रिया एव तु बान्धवाः ॥ ११ ॥
अन्यदा किल धर्मज्ञा सुरभिः सुरसंमता ।
वहमानौ ददर्शोर्व्यां पुत्रौ विगतचेतसौ ॥ १२ ॥
तावर्द्धदिवसं श्रान्तौ दृष्ट्वा पुत्रौ महीतले ।
रुरोद पुत्रशोकेन बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ १३ ॥
अधस्ताद्व्रजतस्तस्याः सुरराज्ञो महात्मनः ।
बिन्दवः पतिता गात्रे सूक्ष्माः सुरभिगन्धिनः ॥ १४ ॥
निरीक्षमाणस्तां शक्रो ददर्श सुरभिं स्थितां ।
आकाशे विष्ठितां दीनां रुदन्तीं भृशदुःखितां ॥ १५ ॥
तां दृष्ट्वा शोकसंतप्तां वज्रपाणिर्यशस्विनीं ।
इन्द्रः प्राञ्जलिरुद्विग्नः सुरराजोऽब्रवीद्वचः ॥ १६ ॥
भयं किंचिन्न चास्मासु कुतश्चिद्विद्यते महत् ।
कुतोनिमित्तः शोकस्ते ब्रूहि सर्वहितैषिणि ॥ १७ ॥
एवमुक्ता तु सुरभिः सुरराजेन धीमता ।
प्रत्युवाच ततो धीरा वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १८ ॥

शान्तं पापं न वः किंचित् कुतश्चिदमराधिप ।
अहं तु मग्नौ शोचामि स्वपुत्रौ विषमे स्थितौ ॥ १९ ॥
इतो दृष्ट्वा कृशौ दीनौ सूर्यरश्मिप्रतापितौ ।
बध्यमानौ बलीवर्दौ कर्षकेण दुरात्मना ॥ २० ॥
मम कायात् प्रसूतौ हि दुःखितौ भारपीडितौ ।
यौ दृष्ट्वा परितप्ये ऽहं नास्ति पुत्रसमः प्रियः ॥ २१ ॥
यस्याः पुत्रसहस्रैस्तु कृत्स्नं व्याप्तमिदं जगत् ।
तां दृष्ट्वा रुदतीं शक्रो न सुतान्मन्यते परं ॥ २२ ॥
* इन्द्रो ह्यश्रुनिपातं तं स्वगात्रे पुण्यगन्धिनं ।
* सुरभिं मन्यते दृष्ट्वा भूयसीं तामिहेश्वरः ॥ २३ ॥
यस्याः पुत्रसहस्राणि सापि शोचति कामधुक् ।
किंपुनर्या विना रामं कौशल्या वर्तयिष्यति ॥ २४ ॥
एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सा यत् त्वया कृता ।
तस्मात् त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे ॥ २५ ॥
अहं त्वपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमां ।
वर्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः ॥ २६ ॥
आनाय्य च महाबाहुं कोशलेन्द्रं महाद्युतिं ।
स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेवितं ॥ २७ ॥
न ह्यहं पापसंकल्पे पापे पापं त्वया कृतं ।
शक्तो धारयितुं पौरैरश्रुकण्ठैर्निरीक्षितः ॥ २८ ॥

सा त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा विश दण्डकान् ।
रज्जुं बद्ध्वाथ वा कण्ठे न हि तेऽन्यत् परायणं ॥ २९ ॥
अहमप्यवनीं प्राप्ते रामे सत्यपराक्रमे ।
कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः ॥ ३० ॥
इति नाग इवारण्ये तोमरांकुशतोदितः ।
पपात भुवि संक्रुद्धो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ३१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतविलापो नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः
॥ ७४ ॥

CAPUT LXXV.

BHARATAS CRIMEN EIURANS.

दीर्घकालात् समुत्थाय संज्ञां लब्ध्वा च वीर्यवान् ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां दीनामुद्वीक्ष्य मातरं ॥ १ ॥
सोऽमात्यमध्ये भरतो जननीमभ्यकुत्सयत् ।
राज्यं न कामये जातु मन्त्रये नापि मातरं ॥ २ ॥
अभिषेकं न जानामि योऽभूद्राज्ञा समीक्षितः ।
विप्रकृष्टे ह्यहं देशे शत्रुघ्नसहितोऽवसं ॥ ३ ॥

वनवासं न जानामि रामस्याहं महात्मनः ।
विवासनं च सौमित्रेः सीतायाश्च यथाभवत् ॥ ४ ॥
तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ।
कौशल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्रामिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
आगतः क्रूरकर्मण्याः कैकेय्या भरतः सुतः ।
तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनं ॥ ६ ॥
एवमुक्त्वा सुमित्रां सा विवर्णा मलिनाम्बरा ।
प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ॥ ७ ॥
स तु रामानुजश्चापि शत्रुघ्नसहितस्तदा ।
प्रतस्थे भरतो येन कौशल्याया निवेशनं ॥ ८ ॥
ततः शत्रुघ्नभरतौ कौशल्यां प्रेक्ष्य दुःखितां ।
पर्यस्वजेतां दुःखार्त्तां पतितां नष्टचेतनां ॥ ९ ॥
रुदन्तौ रुदती दुःखात् समेत्यार्या मनस्विनी ।
भरतं प्रत्युवाचेदं कौशल्या भृशदुःखिता ॥ १० ॥
इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकं ।
संप्राप्तं बत कैकेय्याः शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥ ११ ॥
प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्रं मेऽनपकारिणं ।
कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी ॥ १२ ॥
क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति ।
हिरण्यनाभो यत्रास्ते सुतो मे सुमहायशाः ॥ १३ ॥

अथवा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखं ।
अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्थास्ये यत्र राघवः ॥ १४ ॥
इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितं ।
हस्त्यश्वरथसंपूर्णं राज्यं निष्पातितं तया ॥ १५ ॥
इत्यादिबहुभिर्वाक्यैः क्रूरैः संभर्त्सितोऽनघः ।
विव्यथे भरतोऽतीव व्रणातुदेव सूचिना ॥ १६ ॥
पपात चरणौ तस्यास्तदा संभ्रान्तचेतनः ।
विलप्य बहुधासंज्ञो लब्धसंज्ञोऽभवत् पुनः ॥ १७ ॥
एवं विलपमानां तां प्राञ्जलिर्भरतः स्थितः ।
कौशल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृतां ॥ १८ ॥
आर्ये कस्मादजानन्तं गर्हसे मामकिल्बिषं ।
विपुलां तु मम प्रीतिं स्थिरां जानासि राघवे ॥ १९ ॥
कृतशास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूत् तस्य कदाचन ।
सत्यसंधः सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २० ॥
प्रैष्यं पापीयसां यातु सूर्यं च प्रतिमेहतु ।
हन्तु पादेन गां सुप्तां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २१ ॥
परिपालयमानाय राज्ञे भूतानि पुत्रवत् ।
तस्मै स द्रुह्यतां पापो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २२ ॥
बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षितुः प्रजाः ।
अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २३ ॥

संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रे वै यज्ञदक्षिणां ।
तां चापलपतां पापं यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ २४ ॥
हस्त्यश्वरथसंबाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले ।
मास्म कार्षीत् सतां धर्मं यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ २५ ॥
उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता ।
स नाशयतु दुष्टात्मा यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ २६ ॥
विश्वासात् कथितं किंचित् परिवादं मिथः क्वचित् ।
विवृणोतु स दुष्टात्मा यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ २७ ॥
अप्राप्य सदृशान् दारानपत्यः प्रमीयतां ।
अनवाप्य क्रियां धर्म्यां यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ २८ ॥
संग्रामे समुपोढे तु शत्रुपक्षे भयंकरे ।
पलायमानो बध्येत यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ २९ ॥
कपालपाणिः पृथिवीमटतां चीरसंवृतः ।
भिक्षमाणो यथोन्मत्तो यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ३० ॥
उभे संध्ये शयानस्य यत् पापं परिकल्प्यते ।
तच्च पापं भवेत् तस्य यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ३१ ॥
यदग्निदापके पापं यत् पापं गुरुतल्पगे ।
मित्रद्रोहे च यत् पापं तत् पापं प्रतिपद्यतां ॥ ३२ ॥
देवतानां पितॄणां च मातापित्रोस्तथैव च ।
मास्म कार्षीत् स शुश्रूषां यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ३३ ॥

सतां लोकात् सतां कीर्त्याः सज्जुष्टात् कर्मणस्तथा ।
भ्रश्यतु क्षिप्रमद्यैव यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ३४ ॥
आशामाशंसमानानां दीनानामूर्द्ध्वचक्षुषां ।
अर्थिनां वितथां कुर्याद्यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ३५ ॥
ऋतुस्नातां सतीं भार्यामृतुकालानुरोधिनीं ।
अतिवर्तेत दुष्टात्मा यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ३६ ॥
धर्मदारान् परित्यज्य परदारान् निषेवतां ।
त्यक्तधर्मरतिर्मूढो यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ३७ ॥
पानीयदूषके पापं तथैव विषदायके ।
यत् तदेकः स लभतां यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ३८ ॥
एवमाश्वासयन्नेव कौशल्यां पार्थिवात्मजः ।
विहीनां पतिपुत्राभ्यां दुःखार्त्तो निपपात ह ॥ ३९ ॥
तथा तु शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनं ।
भरतं शोकसंतप्ता कौशल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ ४० ॥
मम दुःखमिदं पुत्र भूयः समुपजायते ।
शपथैः शपमानो हि प्राणानुपरुणत्सि मे ॥ ४१ ॥
दिष्ट्या न चलितो धर्मादात्मा ते सहलक्ष्मणः ।
वत्स सत्यप्रतिज्ञो हि सतां लोकानवाप्स्यसि ॥ ४२ ॥
इत्युक्त्वा चाङ्कमानीय भरतं भ्रातृवत्सलं ।
परिष्वज्य महाबाहुं रुरोद भृशदुःखिता ॥ ४३ ॥

एवं विलपमानस्य दुःखार्त्तस्य पुनः पुनः ।
मोहाच्च शोकसंरम्भाद्बभूव लुलितं मनः ॥ ४४ ॥
लालप्यमानस्य विचेतनस्य ।
प्रणष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ ।
मुहुर्मुहुर्निःश्वसतश्च घर्मं ।
सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ॥ ४५ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतशपथो नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः
॥ ७५ ॥

CAPUT LXXVI.

DASARATHAE FUNUS.

तमेवं शोकसंतप्तं भरतं कैकयीसुतं ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो वशिष्ठः श्रेष्ठवागृषिः ॥ १ ॥
अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र महायशः ।
प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमं ॥ २ ॥
वशिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धारणां गतः ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥ ३ ॥

उद्धृत्य तैलसंक्लेदात् स तु भूमौ निवेश्य तं ।
आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपं ॥ ४ ॥
संवेश्य शयने चाग्र्ये नानारत्नपरिष्कृते ।
ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५ ॥
किं ते व्यवसितं राजन् प्रोषिते मय्यनागते ।
विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलं ॥ ६ ॥
क्व यास्यसि महाराज हित्वेमं दुःखितं जनं ।
हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७ ॥
योगक्षेमं तु तेऽव्यग्रं कोऽस्मिन् कल्पयिता पुरे ।
त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ॥ ८ ॥
विधवा पृथिवी राजन् त्वया हीना न राजते ।
हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति मां ॥ ९ ॥
एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसं ।
अब्रवीद्वचनं भूयो वशिष्ठो भगवानृषिः ॥ १० ॥
प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विशांपतेः ।
तान्यव्य तु महाबाहो क्रियन्तामविचारितं ॥ ११ ॥
तथेति भरतो वाक्यं वशिष्ठस्याभिपूज्य तत् ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यांस्त्वरयामास सर्वशः ॥ १२ ॥
ये त्वग्नयो नरेन्द्रस्य अग्न्यागाराद्बहिष्कृताः ।
ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव तेऽहूयन्त यथाविधि ॥ १३ ॥

शिविकायामथारोप्य राजानं गतचेतसं ।
बाष्पकण्ठा विमनसस्तमूहुः परिचारकाः ॥ १४ ॥
हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च ।
प्रकिरन्तो जना मार्गे नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५ ॥
चन्दनागुरुनिर्यासान् सरलं पद्मकं तथा ।
देवदारूणि चाहृत्य क्षेपयन्ति तथापरे ॥ १६ ॥
गन्धान् उच्चावचांश्चान्यांस्तत्र गत्वाथ भूमिपं ।
ततः संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ १७ ॥
तदा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्येदमृत्विजः ।
जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥ १८ ॥
शिविकाभिश्च यानैश्च यथार्हं तस्य योषितः ।
नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तथा ॥ १९ ॥
प्रसव्यं चापि तं चक्रुरृत्विजोऽग्निचितं नृपं ।
स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौशल्याप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥
क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे ।
आर्त्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः ॥ २१ ॥
ततो रुदन्त्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः ।
यानिभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्वराङ्गनाः ॥ २२ ॥

कृत्वोदकं ते भरतेन सार्द्धं ।

नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च ।

पुरं प्रविश्याश्रुपरीतनेत्रा ।
भूमौ दशाहं व्यनयन्त दुःखं ॥ २३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे दशरथसंस्कारो नाम षट्सप्ततितमः
सर्गः ॥ ७६ ॥

CAPUT LXXVII.

DASARATHAE OSSA LECTA.

ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः ।
द्वादशेऽहनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥ १ ॥
ब्राह्मणेभ्यो ददौ रत्नं धनमन्नं च पुष्कलं ।
वास्तिकं बहु शुक्लं च गाश्चापि शतशस्तथा ॥ २ ॥
दासीदासं च यानं च वेश्मानि सुमहान्ति च ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तत्रौर्ध्वदेहिकं ॥ ३ ॥
ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ त्रयोदशे ।
विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्छितः ॥ ४ ॥
शब्दापिहितकण्ठश्च शोधनार्थमुपागतः ।
चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः ॥ ५ ॥

तात यस्मिन् निसृष्टोऽहं त्वया भ्रातरि राघवे ।
तस्मिन् वनं प्रव्रजिते शून्ये त्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥ ६ ॥
यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्राजितो वनं ।
तामम्बां तात कौशल्यां त्यक्त्वा त्वं क्व गतो नृप ॥ ७ ॥
दृष्ट्वा भस्मारुणं तच्च दग्धास्थिस्थानमण्डलं ।
पितुः शरीरनिर्वाणं निष्टनन् विषसाद ह ॥ ८ ॥
स तु दृष्ट्वा रुदन् दीनः पपात धरणीतले ।
उत्थाप्यमानः शक्रस्य यन्त्रध्वज इव च्युतः ॥ ९ ॥
अभिपेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचिव्रतं ।
अन्तकाले निपतितं ययातिमृषयो यथा ॥ १० ॥
शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतं ।
विसंज्ञो न्यपतद्भूमौ भूमिपालमनुस्मरन् ॥ ११ ॥
उन्मत्त इव निश्चेता विललाप सुदुःखितः ।
स्मृत्वा पितुर्गुणाङ्गानि तानि तानि तदा तदा ॥ १२ ॥
मन्थराप्रभवस्तीव्रः कैकेयीग्राहसंकुलः ।
वरदानमयोऽक्षोभ्योऽमज्जयच्छोकसागरः ॥ १३ ॥
सुकुमारं च बालं च सततं लालितं त्वया ।
क्व तात भरतं हित्वा विलपन्तं गमिष्यसि ॥ १४ ॥
ननु भोज्येषु पानेषु वस्त्रेष्वाभरणेषु च ।
प्रवारयसि नः सर्वांस्तन्नः कोऽन्य करिष्यति ॥ १५ ॥

CAPUT LXXI.

BHARATAE REDITUS.

स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय राघवः ।
ततः सुदामां द्युतिमान् संतीर्यावेक्ष्य तां नदीं ॥ १ ॥
ह्रादिनीं दूरपारां च प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीं ।
शतद्रूमतरच्छ्रीमान् नदीमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ २ ॥
ऐलधाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरपर्पटान् ।
शिलामाकुर्वतीं तीर्त्वा आग्नेयं शल्यकर्तनं ॥ ३ ॥
सत्यसंधः शुचिर्भूत्वा प्रेक्षमाणः शिलावहां ।
अत्ययात् स महाशैलान् वनं चैत्ररथं प्रति ॥ ४ ॥
सरस्वतीं च गङ्गां च युग्मेन प्रतिपद्य च ।
उत्तरं वीरमत्स्यानां भारुण्डं प्राविशद्वनं ॥ ५ ॥
वेगिनीं च कलिन्दाख्यां ह्रादिनीं पर्वतावृतां ।
यमुनां प्राप्य संतीर्णो बलमाश्वासयत् तदा ॥ ६ ॥
शीतीकृत्वा तु गात्राणि क्लान्तानाश्वास्य वाजिनः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायादादाय चोदकं ॥ ७ ॥
राजपुत्रो महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितं ।
भद्रो भद्रेण यानेन मारुतः खमिवात्ययात् ॥ ८ ॥

भागीरथीं दुष्प्रतरां सोऽंशुधाने महानदीं ।
उपायाद्राघवस्तूर्णं प्राग्वटे विश्रुते पुरे ॥ ९ ॥
स गङ्गां प्राग्वटे तीर्त्वा समायात् कुटिकोष्टिकां ।
सबलस्तां स तीर्त्वाथ समायाद्धर्मवर्धनं ॥ १० ॥
तोरणं दक्षिणार्द्धेन जम्बुप्रस्थमुपागमत् ।
वरूथं च ययौ रम्यं ग्रामं दशरथात्मजः ॥ ११ ॥
तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययौ ।
उद्यानमुज्जिहानायाः प्रियका यत्र पादपाः ॥ १२ ॥
स तांस्तु प्रियकान् प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः ।
अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ ॥ १३ ॥
वासं कृत्वा सर्वतीर्थे तीर्त्वा चोत्तानिकां नदीं ।
अन्या नदीश्च विविधाः पार्वतीयैस्तुरंगमैः ॥ १४ ॥
हस्तिपृष्ठकमासाद्य कुटिकामत्यवर्तत ।
ततार च नरव्याघ्रो लौहित्ये स कपीवतीं ॥ १५ ॥
एकशाले स्थाणुमतीं विनते गोमतीं नदीं ।
कलिङ्गनगरे चापि प्राप्य सालवनं तदा ॥ १६ ॥
वनं स समतीत्याशु शर्वर्यामरुणोदये ।
अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां स ददर्श ह ॥ १७ ॥
तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः सप्तरात्रोषितः पथि ।
अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा रथे सारथिमब्रवीत् ॥ १८ ॥

एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी ।
अयोध्या दृश्यते दूरात् सारथे पाण्डुमृत्तिका ॥ १९ ॥
अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुलो महान् ।
समन्तान्नरनारीणां तमद्य न शृणोम्यहं ॥ २० ॥
न ह्यत्र यानैर्दृश्यन्ते न गजैर्न च वाजिभिः ।
निर्यान्तो वाभियान्तो वा नरमुख्या यथा पुरा ॥ २१ ॥
उद्यानानि पुरा भान्ति मत्तप्रमुदितानि च ।
जनानां रतिसंयोगेष्वत्यन्तगुणवन्ति च ॥ २२ ॥
तान्येतान्यद्य पश्यामि निरानन्दानि सर्वशः ।
स्रस्तपर्णैरनुपथं विक्रोशद्भिरिव द्रुमैः ॥ २३ ॥
नाद्यापि श्रूयते शब्दो मत्तानां मृगपक्षिणां ।
सुरक्तां मधुरां वाणीं कलं व्याहरतां मुहुः ॥ २४ ॥
चन्दनागुरुसंपृक्तो धूपसंमूर्छितोऽतुलः ।
प्रवाति पवनः श्रीमान् किंनु नाद्य यथा पुरा ॥ २५ ॥
भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसंघटितः पुनः ।
किमद्य शब्दो विरतः सदादीनगतिः पुरा ॥ २६ ॥
अनिष्टानि च पापानि पश्यामि विविधानि च ।
निमित्तान्यमनोज्ञानि तेन सीदति मे मनः ॥ २७ ॥
सर्वथा कुशलं सूत दुर्लभं मम बन्धुषु ।
तथा ह्यसति संमोहे हृदयं मेऽवसीदति ॥ २८ ॥

विषण्णः श्रान्तहृदयस्त्रस्तः संलुलितेन्द्रियः ।
भरतः प्रविवेशाशु पुरीमिक्ष्वाकुपालितां ॥ २९ ॥
द्वारेण वैजयन्तेन प्राविशच्छ्रान्तवाहनः ।
द्वाःस्थैरुत्थाय विजयमुक्तस्तैः सहितो ययौ ॥ ३० ॥
स त्वनेकाग्रहृदयो द्वाःस्थं प्रत्यर्च्य तं जनं ।
सूतमश्वपतेः क्लान्तमब्रवीत् तत्र राघवः ॥ ३१ ॥
किमहं त्वरयानीतः कारणेन विनानघ ।
अशुभाशङ्कि हृदयं शीलं च पततीव मे ॥ ३२ ॥
श्रुता नो यादृशाः पूर्वं नृपतीनां विनाशने ।
आकारांस्तानहं सर्वानिह पश्यामि सारथे ॥ ३३ ॥
संमार्जनविहीनानि परुषाण्युपलक्षये ।
असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वशः ॥ ३४ ॥
बलिकर्मविहीनानि धूपसंमोदनेन च ।
अनासितकुटुम्बानि कुटुम्बिभवनानि वै ॥ ३५ ॥
अपेतमाल्यशोभानि असंमृष्टाजिराणि च ।
देवागाराणि शून्यानि न भान्तीह यथा पुरा ॥ ३६ ॥
देवतार्चाः प्रविद्धाश्च यज्ञगोष्ठ्यस्तथैव च ।
माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य पण्यानि वै तथा ॥ ३७ ॥
मलिनं चाश्रुपूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशं ।
सस्त्रीपुंसं च पश्यामि जनमुत्कण्ठितं पुरे ॥ ३८ ॥

इत्येवमुक्त्वा भरतः सूतं तं दीनमानसः ।
तान्यनिष्टान्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजगृहं ययौ ॥ ३१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतप्रत्यागमो नाम एकसप्ततितमः
सर्गः ॥ ७१ ॥

CAPUT LXXII.

PERCUNCTATIO A BHARATA INSTITUTA.

अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये ।
जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये ॥ १ ॥
अनुप्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतं ।
उत्पपात तदा हृष्टा त्यक्त्वा सौवर्णमासनं ॥ २ ॥
स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविवर्जितं ।
भरतः प्रतिजग्राह जनन्याश्चरणौ शुभौ ॥ ३ ॥
तं मूर्ध्नि समुपाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनं ।
अङ्के भरतमारोप्य प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥
अद्य ते कतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ।
अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं रथेनापततस्तव ॥ ५ ॥
आर्यकस्ते तु कुशली युधाजिन्मातुलस्तथा ।
प्रवासाच्च सुखं पुत्र सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

एवं पृष्टस्तु कैकेय्या प्रियं पार्थिवनन्दनः ।
आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ॥ ७ ॥
अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ।
अम्बायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलश्च मे ॥ ८ ॥
यन्मे धनं च रत्नं च ददौ राजा परंतपः ।
परिश्रान्तं पथ्यभवत् ततोऽहं पूर्वमागतः ॥ ९ ॥
राजवाक्यकरैर्दूतैस्त्वर्यमाणोऽहमागतः ।
यदहं प्रष्टुमिच्छामि तदम्ब वक्तुमर्हसि ॥ १० ॥
शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्यङ्को हेमभूषितः ।
न चायमिक्ष्वाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिभाति मे ॥ ११ ॥
राजा भवति भूयिष्ठमिहाम्बाया निवेशने ।
तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥ १२ ॥
पितुर्ग्रहीष्ये पादौ च तं ममाख्याहि पृच्छतः ।
अहोस्विदम्ब ज्येष्ठायाः कौशल्याया निवेशने ॥ १३ ॥
तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवद्घोरमप्रियं ।
अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ॥ १४ ॥
या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ॥ १५ ॥
तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवान् शुचिः ।
पपात सहसा भूमौ पितृशोकबलार्दितः ॥ १६ ॥

हा हतोऽस्मीति कृपणां दीनां वाचमुदीरयन् ।
निपपात महाबाहुर्बाहू विक्षिप्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥
ततः शोकेन संविग्नः पितुर्मरणदुःखितः ।
विललाप महातेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥
एतत् सुरुचिरं भाति पितुर्मे शयनं पुरा ।
शशिनेवामलं रात्रौ गगणं तोयदात्यये ॥ १९ ॥
तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता ।
व्योमेव शशिना हीनं शुष्काप इव सागरः ॥ २० ॥
. . . . ।
. . . . ॥ २१ ॥
वाष्पमुत्सृज्य कण्ठेन स्वात्मना परिपीडितः ।
प्रछाद्य वदनं श्रीमद्वस्त्रेण जयतां वरः ॥ २२ ॥
तमार्त्तं देवसंकाशं समीक्ष्य पतितं भुवि ।
उत्थापयन्ती कैकेयी पुत्रं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजपुत्र महायशः ।
त्वद्विधा न हि शोचन्ति सन्तः सदसि संमताः ॥ २४ ॥
पालयित्वा महीं सम्यगिष्ट्वा दत्वा च ते पिता ।
दिष्टान्तं समनुप्राप्तस्तं न शोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥
स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ विपरिवृत्य च ।
जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृतः ॥ २६ ॥

अभिषेक्ष्यति रामं नु राजा यज्ञं नु यक्ष्यते ।
इत्यहं कृतसंकल्पो हृष्टो यात्रामयासिषं ॥ २७ ॥
तदिदं ह्यन्यथा भूतं व्यवदीर्णं मनो मम ।
पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतं ॥ २८ ॥
अम्ब केनात्यगाद्राजा व्याधिना मय्यनागते ।
धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता संस्कृतः स्वयं ॥ २९ ॥
न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्तिमान् ।
उपजिघ्रेद्धि मां मूर्ध्नि तातः संनम्य सत्वरं ॥ ३० ॥
क्व स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः ।
येन मां रजसा ध्वस्तमभीक्ष्णं परिमार्जति ॥ ३१ ॥
यो मे भ्राता पिता बन्धुर्यस्य दासोऽस्मि संमतः ।
तस्य मां शीघ्रमाख्याहि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ३२ ॥
पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः ।
तस्य पादौ ग्रहीष्यामि स हीदानीं गतिर्मम ॥ ३३ ॥
धर्मविद्धर्मशीलश्च महाभागो दृढव्रतः ।
आर्ये किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥
पश्चिमं साधु संदेशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः ।
इति पृष्टा यथातत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
रामेति राजा विलपन् हा सीते लक्ष्मणेति च ।
स महात्मा परं लोकं गतो गतिमतां वरः ॥ ३६ ॥

सिद्धार्थास्तु नरा राममागतं सीतया सह ।
लक्ष्मणं च महाबाहुं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतं ॥ ३७ ॥
इतीमां पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव ।
कालधर्मपरिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः ॥ ३८ ॥
तच्छ्रुत्वा विषसादैव द्वितीयाप्रियशंसनात् ।
विषण्णवदनो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरं ॥ ३९ ॥
क्व न्विदानीं स धर्मात्मा कौशल्यानन्दवर्धनः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च समागतः ॥ ४० ॥
तथा पृष्टा यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ।
मातास्य युगपद्वाक्यमप्रियं प्रियशंसया ॥ ४१ ॥
स हि राजसुतः पुत्र चीरवासा महावनं ।
दण्डकान् सह वैदेह्या लक्ष्मणानुचरो गतः ॥ ४२ ॥
तच्छ्रुत्वा भरतस्त्रस्तो भ्रातुश्चरितशङ्कया ।
स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात् प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४३ ॥
कच्चिन्न ब्राह्मणधनं हृतं रामेण कस्यचित् ।
कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥ ४४ ॥
कच्चिन्न परदारान् वा राजपुत्रोऽभिमन्यते ।
कस्माच्च दण्डकारण्ये भ्रूणहेव विवासितः ॥ ४५ ॥
अथास्य चपला माता तत् स्वकर्म यथातथं ।
तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥

न ब्राह्मणाधनं किंचिद्धृतं रामेण कस्यचित् ।
न रामः परदारांश्च चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥ ४७ ॥
मया तु पुत्र श्रुत्वैव रामस्यैवाभिषेचनं ।
याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनं ॥ ४८ ॥
स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत् तथाकरोत् ।
रामस्तु सहसौमित्रिः प्रोषितः सह सीतया ॥ ४९ ॥
तमपश्यन् प्रियं पुत्रं महीपालो महायशाः ।
पुत्रशोकपरिद्यूनः पञ्चत्वमुपपेदिवान् ॥ ५० ॥
त्वया त्विदानीं धर्मज्ञ राजत्वमवलम्ब्यतां ।
त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवंविधं कृतं ॥ ५१ ॥
मा शोकं मा च संतापं धैर्यमाश्रय पुत्रक ।
त्वदधीना च नगरी राज्यं चैतदनामयं ॥ ५२ ॥
तत् पुत्र शीघ्रं विधिना विधिज्ञैर्- ।
वशिष्ठमुख्यैः सहितो द्विजेन्द्रैः ।
संकल्प्य राजानमदीनसत्त्वं ।
आत्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ॥ ५३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतप्रश्नो नाम द्विसप्ततितमः सर्गः
॥ ७२ ॥

CAPUT LXXIII.

PROBRA IN CAECEIDEM IACTA.

श्रुत्वा च पितरं वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ ।
भरतो दुःखसंतप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
किंनु कार्यं कृतस्येह मम राज्येन शोचतः ।
विहीनस्यात्र पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च ॥ २ ॥
दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवादधाः ।
राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसं ॥ ३ ॥
कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता ।
अङ्गारमुपगूह्य स्म पिता मे नावबुद्धवान् ॥ ४ ॥
मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनि ।
सुखं परिहृतं मोहात् कुलेऽस्मिन् कुलपांसिनि ॥ ५ ॥
त्वां प्राप्य हि पिता मेऽद्य सत्यसंधो महायशाः ।
तीव्रदुःखाभिसंतप्तो वृत्तो दशरथो नृपः ॥ ६ ॥
कौशल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकाभिपीडिते ।
दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम ॥ ७ ॥

ननु त्वार्यो ऽपि धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमां ।
वर्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्तते ॥ ८ ॥
तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौशल्या दीर्घदर्शिनी ।
त्वयि धर्मं समास्थाय भगिन्यामिव वर्तते ॥ ९ ॥
तस्याः पुत्रं महात्मानं चीरवल्कलवाससं ।
प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न शोचसे ॥ १० ॥
लुब्धाया विदितो मन्ये न ते ऽहं राघवं यथा ।
तथा ह्यनर्थो राज्यार्थं त्वया नीतो महानयं ॥ ११ ॥
अहं हि पुरुषव्याघ्रावपश्यन् रामलक्ष्मणौ ।
केन शक्तिप्रभावेण राज्यं रक्षितुमुत्सहे ॥ १२ ॥
तं हि नित्यं महाराजो बलवन्तं महौजसं ।
उपाश्रितो ऽभूद्धर्मात्मा मेरुर्मेरुवनं यथा ॥ १३ ॥
सो ऽहं कथमिमं भारं महाधुर्यसमुद्यतं ।
दम्यो धुरमिवासाद्य सहेयं केन चौजसा ॥ १४ ॥
अथवा मे भवेच्छक्तिर्योगैर्बुद्धिबलेन च ।
सकामां न करिष्यामि त्वामहं पुत्रगर्धिनीं ॥ १५ ॥
न मे विकाङ्क्षा जायेत त्यक्तुं त्वां पापनिश्चयां ।
यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्यान्मातृवत् सदा ॥ १६ ॥
उत्पन्ना तु कथं बुद्धिस्तवेयं पापदर्शिनि ।
साधुचारित्रविभ्रष्टे पूर्वेषां नो विगर्हिता ॥ १७ ॥

अस्मिन् कुले हि पूर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ।
राज्ञामेतत् समन्तात् स्यादिक्ष्वाकूणां विशेषतः ॥ १८ ॥
तेषां धर्मैकरक्षाणां कुलचारित्रशोभिनां ।
अद्य चारित्रशौण्डीर्यं त्वां प्राप्य विनिवर्त्तते ॥ १९ ॥
तवापि सुमहाभागे जनेन्द्राः कुलपूर्वगाः ।
बुद्धिमोहः कथमयं संभूतस्त्वयि गर्हितः ॥ २० ॥
न तु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये ।
यया व्यसनमारब्धं जीवितान्तकरं मम ॥ २१ ॥
एष त्विदानीमेवाहमप्रियार्थं तवानघं ।
निवर्त्तयिष्यामि वनाद्भातरं स्वजनप्रियं ॥ २२ ॥
निवर्त्तयित्वा रामं च तस्याहं दीप्ततेजसः ।
दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनान्तरात्मना ॥ २३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कैकेयीगर्हणं नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः
॥ ७३ ॥

CAPUT LXXIV.

BHARATAE QUERELA.

तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा ।
रोषेण महताविष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १ ॥
राज्याद्भ्रंशस्व कैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि ।
परित्यक्ता हि धर्मेण मां मृतं रुदती भव ॥ २ ॥
किंनु तेऽदूषयद्राजा रामो वा भृशधार्मिकः ।
ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ॥ ३ ॥
भ्रूणहत्यामसि प्राप्ता कुलस्यास्य विनाशनात् ।
कैकेयि नरकं गच्छ मा च भर्तुः सलोकतां ॥ ४ ॥
यत् त्वया हीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा ।
सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयं ॥ ५ ॥
त्वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः ।
अयशो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः ॥ ६ ॥
मातृरूपे ममामित्रे नृशंसे राज्यकामुके ।
न तेऽहमभिभाष्योऽस्मि दुर्वृत्ते पतिघातिनि ॥ ७ ॥
न त्वमश्वपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः ।
राक्षसी तत्र जातासि कुलप्रध्वंसिनी पितुः ॥ ८ ॥

शुद्धस्वभावां सद्वृत्तां कौशल्यां पुत्रलालसां ।
विवत्सां वत्सलां कृत्वा कान्ल्लोकांस्त्वं गमिष्यसि ॥
किं नावबुध्यसे क्रूरे नियतं बन्धुसंश्रयं ।
ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौशल्यायात्मसंभवं ॥ १० ॥
अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चापि जायते ।
तस्मात् प्रियतरो मातुः प्रिया एव तु बान्धवाः ॥ ११ ॥
अन्यदा किल धर्मज्ञा सुरभिः सुरसंमता ।
वहमानौ ददर्शोर्व्यां पुत्रौ विगतचेतसौ ॥ १२ ॥
तावर्द्धदिवसं श्रान्तौ दृष्ट्वा पुत्रौ महीतले ।
रुरोद पुत्रशोकेन वाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ १३ ॥
अधस्ताद्व्रजतस्तस्याः सुरराज्ञो महात्मनः ।
विन्दवः पतिता गात्रे सूक्ष्माः सुरभिगन्धिनः ॥ १४ ॥
निरीक्षमाणस्तां शक्रो ददर्श सुरभिं स्थितां ।
आकाशे विष्ठितां दीनां रुदन्तीं भृशदुःखितां ॥ १५ ॥
तां दृष्ट्वा शोकसंतप्तां वज्रपाणिर्यशस्विनीं ।
इन्द्रः प्राञ्जलिरुद्विग्नः सुरराजोऽब्रवीद्वचः ॥ १६ ॥
भयं किंचिन्न चास्मासु कुतश्चिद्विद्यते महत् ।
कुतोनिमित्तः शोकस्ते ब्रूहि सर्वहितैषिणि ॥ १७ ॥
एवमुक्ता तु सुरभिः सुरराजेन धीमता ।
प्रत्युवाच ततो धीरा वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १८ ॥

शान्तं पापं न वः किंचित् कुतश्चिदमराधिप ।
अहं तु मग्नौ शोचामि स्वपुत्रौ विषमे स्थितौ ॥ १९ ॥
इतो दृष्ट्वा कृशौ दीनौ सूर्यरश्मिप्रतापितौ ।
बध्यमानौ बलीवर्दौ कर्षकेण दुरात्मना ॥ २० ॥
मम कायात् प्रसूतौ हि दुःखितौ भारपीडितौ ।
यौ दृष्ट्वा परितप्येऽहं नास्ति पुत्रसमः प्रियः ॥ २१ ॥
यस्याः पुत्रसहस्रैस्तु कृत्स्नं व्याप्तमिदं जगत् ।
तां दृष्ट्वा रुदतीं शक्रो न सुतान्मन्यते परं ॥ २२ ॥
* इन्द्रो ह्यश्रुनिपातं तं स्वगात्रे पुण्यगन्धिनं ।
* सुरभिं मन्यते दृष्ट्वा भूयसीं तामिहेश्वरः ॥ २३ ॥
यस्याः पुत्रसहस्राणि सापि शोचति कामधुक् ।
किंपुनर्या विना रामं कौशल्या वर्तयिष्यति ॥ २४ ॥
एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सा यत् त्वया कृता ।
तस्मात् त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे ॥ २५ ॥
अहं त्वपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमां ।
वर्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः ॥ २६ ॥
आनाय्य च महाबाहुं कोशलेन्द्रं महाद्युतिं ।
स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेवितं ॥ २७ ॥
न ह्यहं पापसंकल्पे पापे पापं त्वया कृतं ।
शक्तो धारयितुं पौरैरश्रुकण्ठैर्निरीक्षितः ॥ २८ ॥

सा त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा विश दण्डकान् ।
रज्जुं बद्ध्वाथ वा कण्ठे न हि तेऽन्यत् परायणं ॥ २९ ॥
अहमप्यवनीं प्राप्ते रामे सत्यपराक्रमे ।
कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः ॥ ३० ॥
इति नाग इवारण्ये तोमरांकुशतोदितः ।
पपात भुवि संक्रुद्धो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ३१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतविलापो नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः
॥ ७४ ॥

CAPUT LXXV.

Bharatas crimen eiurans.

दीर्घकालात् समुत्थाय संज्ञां लब्ध्वा च वीर्यवान् ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां दीनामुद्वीक्ष्य मातरं ॥ १ ॥
सोऽमात्यमध्ये भरतो जननीमभ्यकुत्सयत् ।
राज्यं न कामये जातु मन्त्रये नापि मातरं ॥ २ ॥
अभिषेकं न जानामि योऽभूद्राज्ञा समीहितः ।
विप्रकृष्टे ह्यहं देशे शत्रुघ्नसहितोऽवसं ॥ ३ ॥

वनवासं न जानामि रामस्याहं महात्मनः ।
विवासनं च सौमित्रेः सीतायाश्च यथाभवत् ॥ ४ ॥
तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ।
कौशल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्रामिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
आगतः क्रूरकर्मण्याः कैकेय्या भरतः सुतः ।
तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनं ॥ ६ ॥
एवमुक्त्वा सुमित्रां सा विवर्णा मलिनाम्बरा ।
प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ॥ ७ ॥
स तु रामानुजश्चापि शत्रुघ्नसहितस्तदा ।
प्रतस्थे भरतो येन कौशल्याया निवेशनं ॥ ८ ॥
ततः शत्रुघ्नभरतौ कौशल्यां प्रेक्ष्य दुःखितां ।
पर्यस्वजेतां दुःखार्त्तां पतितां नष्टचेतनां ॥ ९ ॥
रुदन्तौ रुदती दुःखात् समेत्यार्या मनस्विनी ।
भरतं प्रत्युवाचेदं कौशल्या भृशदुःखिता ॥ १० ॥
इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकं ।
संप्राप्तं बत कैकेय्याः शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥ ११ ॥
प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्रं मेऽनपकारिणं ।
कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी ॥ १२ ॥
क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति ।
हिरण्यनाभो यत्रास्ते सुतो मे सुमहायशाः ॥ १३ ॥

अथवा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखं ।
अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्थास्ये यत्र राघवः ॥ १४ ॥
इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितं ।
हस्त्यश्वरथसंपूर्णं राज्यं निष्पादितं तया ॥ १५ ॥
इत्यादिबहुभिर्वाक्यैः क्रूरैः संभर्त्सितोऽनघः ।
विव्यथे भरतोऽतीव व्रणातुदेव सूचिना ॥ १६ ॥
पपात चरणौ तस्यास्तदा संभ्रान्तचेतनः ।
विलप्य बहुधासंज्ञो लब्धसंज्ञोऽभवत् पुनः ॥ १७ ॥
एवं विलपमानां तां प्राञ्जलिर्भरतः स्थितः ।
कौशल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृतां ॥ १८ ॥
आर्ये कस्मादजानन्तं गर्हसे मामकिल्बिषं ।
विपुलां तु मम प्रीतिं स्थिरां जानासि राघवे ॥ १९ ॥
कृतशास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूत् तस्य कदाचन ।
सत्यसंधः सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २० ॥
प्रैष्यं पापीयसां यातु सूर्यं च प्रतिमेहतु ।
हन्तु पादेन गां सुप्तां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २१ ॥
परिपालयमानाय राज्ञे भूतानि पुत्रवत् ।
तस्मै स द्रुह्यतां पापो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २२ ॥
बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षितुः प्रजाः ।
अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २३ ॥

संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रे वै यज्ञदक्षिणां ।
तां चापलपतां पापं यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ २४ ॥
हस्त्यश्वरथसंबाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले ।
मास्म कार्षीत् सतां धर्मं यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ २५ ॥
उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता ।
स नाशयतु दुष्टात्मा यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ २६ ॥
विश्वासात् कथितं किंचित् परिवादं मिथः क्वचित् ।
विवृणोतु स दुष्टात्मा यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ २७ ॥
अप्राप्य सदृशान् दारानूनपत्यः प्रमीयतां ।
अनवाप्य क्रियां धर्म्यां यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ २८ ॥
संग्रामे समुपोढे तु शत्रुपक्षे भयंकरे ।
पलायमानो बध्येत यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ २९ ॥
कपालपाणिः पृथिवीमटतां चीरसंवृतः ।
भिक्षमाणो यथोन्मत्तो यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ३० ॥
उभे संध्ये शयानस्य यत् पापं परिकल्प्यते ।
तच्च पापं भवेत् तस्य यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ३१ ॥
यदग्निदायके पापं यत् पापं गुरुतल्पगे ।
मित्रद्रोहे च यत् पापं तत् पापं प्रतिपद्यतां ॥ ३२ ॥
देवतानां पितॄणां च मातापित्रोस्तथैव च ।
मास्म कार्षीत् स शुश्रूषां यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ३३ ॥

सतां लोकात् सतां कीर्त्याः सज्जुष्टात् कर्मणस्तथा ।
भ्रश्यतु क्षिप्रमद्यैव यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ३४ ॥
आशामाशंसमानानां दीनानामूर्द्धचक्षुषां ।
अर्थिनां वितथां कुर्याद्यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ३५ ॥
ऋतुस्नातां सतीं भार्यामृतुकालानुरोधिनीं ।
अतिवर्त्तेत दुष्टात्मा यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ३६ ॥
धर्मदारान् परित्यज्य परदारान् निषेवतां ।
त्यक्तधर्मरतिर्मूढो यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ३७ ॥
पानीयदूषके पापं तथैव विषदायके ।
यत् तदेकः स लभतां यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ३८ ॥
एवमाश्वासयन्नेव कौशल्यां पार्थिवात्मजः ।
विहीनां पतिपुत्राभ्यां दुःखार्त्ता निपपात ह ॥ ३९ ॥
तथा तु शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनं ।
भरतं शोकसंतप्ता कौशल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ ४० ॥
मम दुःखमिदं पुत्र भूयः समुपजायते ।
शपथैः शपमानो हि प्राणानुपरुणत्सि मे ॥ ४१ ॥
दिष्ट्या न चलितो धर्मादात्मा ते सहलक्ष्मणः ।
वत्स सत्यप्रतिज्ञो हि सतां लोकानवाप्स्यसि ॥ ४२ ॥
इत्युक्त्वा चाङ्कमानीय भरतं भ्रातृवत्सलं ।
परिष्वज्य महाबाहुं रुरोद भृशदुःखिता ॥ ४३ ॥

एवं विलपमानस्य दुःखार्त्तस्य पुनः पुनः ।
मोहाच्च शोकसंरम्भाद्बभूव लुलितं मनः ॥ ४४ ॥
लालप्यमानस्य विचेतनस्य ।
प्रणष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ ।
मुहुर्मुहुर्निःश्वसतश्च घर्मं ।
सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ॥ ४५ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतशपथो नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः
॥ ७५ ॥

CAPUT LXXVI.

DASARATHAE FUNUS.

तमेवं शोकसंतप्तं भरतं कैकयीसुतं ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो वशिष्ठः श्रेष्ठवागृषिः ॥ १ ॥
अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र महायशः ।
प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमं ॥ २ ॥
वशिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धारणां गतः ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥ ३ ॥

उद्धृत्य तैलसंक्लेदात् स तु भूमौ निवेश्य तं ।
आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपं ॥ ४ ॥
संवेश्य शयने चाग्र्ये नानारत्नपरिष्कृते ।
ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५ ॥
किं ते व्यवसितं राजन् प्रोषिते मय्यनागते ।
विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलं ॥ ६ ॥
क्व यास्यसि महाराज हित्वेमं दुःखितं जनं ।
हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७ ॥
योगक्षेमं तु तेऽव्यग्रं कोऽस्मिन् कल्पयिता पुरे ।
त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ॥ ८ ॥
विधवा पृथिवी राजन् त्वया हीना न राजते ।
हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति मां ॥ ९ ॥
एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसं ।
अब्रवीद्वचनं भूयो वशिष्ठो भगवानृषिः ॥ १० ॥
प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विशांपतेः ।
तान्यव्य तु महाबाहो क्रियन्तामविचारितं ॥ ११ ॥
तथेति भरतो वाक्यं वशिष्ठस्याभिपूज्य तत् ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यांस्त्वरयामास सर्वशः ॥ १२ ॥
ये त्वग्नयो नरेन्द्रस्य अग्न्यागाराद्बहिष्कृताः ।
ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव तेऽह्रूयन्त यथाविधि ॥ १३ ॥

शिविकायामथारोप्य राजानं गतचेतसं ।
बाष्पकण्ठा विमनसस्तमूहुः परिचारकाः ॥ १४ ॥
हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च ।
प्रकिरन्तो जना मार्गे नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५ ॥
चन्दनागुरुनिर्यासान् सरलं पद्मकं तथा ।
देवदारूणि चाहृत्य क्षेपयन्ति तथापरे ॥ १६ ॥
गन्धान् उच्चावचांश्चान्यांस्तत्र गत्वाथ भूमिपं ।
ततः संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ १७ ॥
तदा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्येदमृत्विजः ।
जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥ १८ ॥
शिविकाभिश्च यानैश्च यथार्हं तस्य योषितः ।
नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तथा ॥ १९ ॥
प्रसव्यं चापि तं चक्रुरृत्विजोऽग्निचितं नृपं ।
स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौशल्याप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥
क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे ।
आर्त्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः ॥ २१ ॥
ततो रुदत्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः ।
यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्वराङ्गनाः ॥ २२ ॥
कृत्वोदकं ते भरतेन सार्द्धं ।
नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च ।

उद्धृत्य तैलसंक्लेदात् स तु भूमौ निवेश्य तं ।
आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपं ॥ ४ ॥
संवेश्य शयने चाग्र्ये नानारत्नपरिष्कृते ।
ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५ ॥
किं ते व्यवसितं राजन् प्रोषिते मय्यनागते ।
विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलं ॥ ६ ॥
क्व यास्यसि महाराज हित्वेमं दुःखितं जनं ।
हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७ ॥
योगक्षेमं तु तेऽव्यग्रं कोऽस्मिन् कल्पयिता पुरे ।
त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ॥ ८ ॥
विधवा पृथिवी राजन् त्वया हीना न राजते ।
हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति मां ॥ ९ ॥
एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसं ।
अब्रवीद्वचनं भूयो वशिष्ठो भगवानृषिः ॥ १० ॥
प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विशांपतेः ।
तान्यद्य तु महाबाहो क्रियन्तामविचारितं ॥ ११ ॥
तथेति भरतो वाक्यं वशिष्ठस्याभिपूज्य तत् ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यांस्त्वरयामास सर्वशः ॥ १२ ॥
ये त्वग्नयो नरेन्द्रस्य अग्न्यागाराद्बहिष्कृताः ।
ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव तेऽहूयन्त यथाविधि ॥ १३ ॥

शिविकायामथारोप्य राजानं गतचेतसं ।
वाष्पकण्ठा विमनसस्तमूहुः परिचारकाः ॥ १४ ॥
हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च ।
प्रकिरन्तो जना मार्गे नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५ ॥
चन्दनागुरुनिर्यासान् सरलं पद्मकं तथा ।
देवदारूणि चाहृत्य क्षेपयन्ति तथापरे ॥ १६ ॥
गन्धान् उच्चावचांश्चान्यांस्तत्र गत्वाथ भूमिपं ।
ततः संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ १७ ॥
तदा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्येदमृत्विजः ।
जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥ १८ ॥
शिविकाभिश्च यानैश्च यथार्हं तस्य योषितः ।
नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तथा ॥ १९ ॥
प्रसव्यं चापि तं चक्रुर्ऋत्विजोऽग्निचितं नृपं ।
स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौशल्याप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥
क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे ।
आर्त्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः ॥ २१ ॥
ततो रुदन्त्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः ।
यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्वराङ्गनाः ॥ २२ ॥
कृत्वोदकं ते भरतेन सार्द्धं ।
नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च ।

उद्धृत्य तैलसंक्लेदात् स तु भूमौ निवेश्य तं ।
आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपं ॥ ४ ॥
संवेश्य शयने चाग्र्ये नानारत्नपरिष्कृते ।
ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५ ॥
किं ते व्यवसितं राजन् प्रोषिते मय्यनागते ।
विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलं ॥ ६ ॥
क्व यास्यसि महाराज हित्वेमं दुःखितं जनं ।
हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७ ॥
योगक्षेमं तु तेऽव्यग्रं कोऽस्मिन् कल्पयिता पुरे ।
त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ॥ ८ ॥
विधवा पृथिवी राजन् त्वया हीना न राजते ।
हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति मां ॥ ९ ॥
एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसं ।
अब्रवीद्वचनं भूयो वशिष्ठो भगवानृषिः ॥ १० ॥
प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विशांपतेः ।
तान्यव्य तु महाबाहो क्रियन्तामविचारितं ॥ ११ ॥
तथेति भरतो वाक्यं वशिष्ठस्याभिपूज्य तत् ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यांस्त्वरयामास सर्वशः ॥ १२ ॥
ये त्वग्नयो नरेन्द्रस्य अग्न्यागाराद्बहिष्कृताः ।
ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव तेऽहूयन्त यथाविधि ॥ १३ ॥

शिविकायामथारोप्य राजानं गतचेतसं ।
वाष्पकण्ठा विमनसस्तमूहुः परिचारकाः ॥ १४ ॥
हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च ।
प्रकिरन्तो जना मार्गे नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५ ॥
चन्दनागुरुनिर्यासान् सरलं पद्मकं तथा ।
देवदारूणि चाहृत्य क्षेपयन्ति तथापरे ॥ १६ ॥
गन्धान् उच्चावचांश्चान्यांस्तत्र गत्वाथ भूमिपं ।
ततः संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ १७ ॥
तदा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्येदमृत्विजः ।
जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥ १८ ॥
शिविकाभिश्च यानैश्च यथार्हं तस्य योषितः ।
नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तथा ॥ १९ ॥
प्रसव्यं चापि तं चक्रुरृत्विजोऽग्निचितं नृपं ।
स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौशल्याप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥
क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे ।
आर्त्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः ॥ २१ ॥
ततो रुदत्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः ।
यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्वराङ्गनाः ॥ २२ ॥
कृत्वोदकं ते भरतेन सार्द्धं ।
नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च ।

उद्धृत्य तैलसंक्लेदात् स तु भूमौ निवेश्य तं ।
आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपं ॥ ४ ॥
संवेश्य शयने चाग्र्ये नानारत्नपरिष्कृते ।
ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५ ॥
किं ते व्यवसितं राजन् प्रोषिते मय्यनागते ।
विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलं ॥ ६ ॥
क्व यास्यसि महाराज हित्वेमं दुःखितं जनं ।
हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७ ॥
योगक्षेमं तु तेऽव्यग्रं कोऽस्मिन् कल्पयिता पुरे ।
त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ॥ ८ ॥
विधवा पृथिवी राजन् त्वया हीना न राजते ।
हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति मां ॥ ९ ॥
एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसं ।
अब्रवीद्वचनं भूयो वशिष्ठो भगवानृषिः ॥ १० ॥
प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विशांपतेः ।
तान्यव्य तु महाबाहो क्रियन्तामविचारितं ॥ ११ ॥
तथेति भरतो वाक्यं वशिष्ठस्याभिपूज्य तत् ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यांस्त्वरयामास सर्वशः ॥ १२ ॥
ये त्वग्नयो नरेन्द्रस्य अग्न्यागाराद्बहिष्कृताः ।
ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव तेऽहूयन्त यथाविधि ॥ १३ ॥

शिविकायामथारोप्य राजानं गतचेतसं ।
वाष्पकण्ठा विमनसस्तमूहुः परिचारकाः ॥ १४ ॥
हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च ।
प्रकिरन्तो जना मार्गे नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५ ॥
चन्दनागुरुनिर्यासान् सरलं पद्मकं तथा ।
देवदारूणि चाहृत्य क्षेपयन्ति तथापरे ॥ १६ ॥
गन्धान् उच्चावचांश्चान्यांस्तत्र गत्वाथ भूमिपं ।
ततः संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ १७ ॥
तदा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्येदमृत्विजः ।
जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥ १८ ॥
शिविकाभिश्च यानैश्च यथार्हं तस्य योषितः ।
नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तथा ॥ १९ ॥
प्रसव्यं चापि तं चक्रुर्ऋत्विजोऽग्निचितं नृपं ।
स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौशल्याप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥
क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे ।
आर्त्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः ॥ २१ ॥
ततो रुदन्त्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः ।
यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्वराङ्गनाः ॥ २२ ॥
कृत्वोदकं ते भरतेन सार्द्धं ।
नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च ।

उद्धृत्य तैलसंक्लेदात् स तु भूमौ निवेश्य तं ।
आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपं ॥ ४ ॥
संवेश्य शयने चाग्र्ये नानारत्नपरिष्कृते ।
ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५ ॥
किं ते व्यवसितं राजन् प्रोषिते मय्यनागते ।
विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलं ॥ ६ ॥
क्व यास्यसि महाराज हित्वेमं दुःखितं जनं ।
हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७ ॥
योगक्षेमं तु तेऽव्यग्रं कोऽस्मिन् कल्पयिता पुरे ।
त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ॥ ८ ॥
विधवा पृथिवी राजन् त्वया हीना न राजते ।
हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति मां ॥ ९ ॥
एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसं ।
अब्रवीद्वचनं भूयो वशिष्ठो भगवानृषिः ॥ १० ॥
प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विशांपतेः ।
तान्यव्य तु महाबाहो क्रियन्तामविचारितं ॥ ११ ॥
तथेति भरतो वाक्यं वशिष्ठस्याभिपूज्य तत् ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यांस्त्वरयामास सर्वशः ॥ १२ ॥
ये त्वग्नयो नरेन्द्रस्य अग्न्यागाराद्बहिष्कृताः ।
ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव तेऽहूयन्त यथाविधि ॥ १३ ॥

शिविकायामथारोप्य राजानं गतचेतसं ।
वाष्पकण्ठा विमनसस्तमूहुः परिचारकाः ॥ १४ ॥
हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च ।
प्रकिरन्तो जना मार्गे नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५ ॥
चन्दनागुरुनिर्यासान् सरलं पद्मकं तथा ।
देवदारूणि चाहृत्य क्षेपयन्ति तथापरे ॥ १६ ॥
गन्धान् उच्चावचांश्चान्यांस्तत्र गत्वाथ भूमिपं ।
ततः संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ १७ ॥
तदा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्येदमृत्विजः ।
जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥ १८ ॥
शिविकाभिश्च यानैश्च यथार्हं तस्य योषितः ।
नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तथा ॥ १९ ॥
प्रसव्यं चापि तं चक्रुरृत्विजोऽग्निचितं नृपं ।
स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौशल्याप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥
क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे ।
आर्त्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः ॥ २१ ॥
ततो रुदन्त्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः ।
यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्वराङ्गनाः ॥ २२ ॥
कृत्वोदकं ते भरतेन सार्द्धं ।
नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च ।

उद्धृत्य तैलसंक्लेदात् स तु भूमौ निवेश्य तं ।
आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपं ॥ ४ ॥
संवेश्य शयने चाग्र्ये नानारत्नपरिष्कृते ।
ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५ ॥
किं ते व्यवसितं राजन् प्रोषिते मय्यनागते ।
विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलं ॥ ६ ॥
क्व यास्यसि महाराज हित्वेमं दुःखितं जनं ।
हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७ ॥
योगक्षेमं तु तेऽव्यग्रं कोऽस्मिन् कल्पयिता पुरे ।
त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ॥ ८ ॥
विधवा पृथिवी राजन् त्वया हीना न राजते ।
हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति मां ॥ ९ ॥
एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसं ।
अब्रवीद्वचनं भूयो वशिष्ठो भगवानृषिः ॥ १० ॥
प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विशांपतेः ।
तान्यद्य तु महाबाहो क्रियन्तामविचारितं ॥ ११ ॥
तथेति भरतो वाक्यं वशिष्ठस्याभिपूज्य तत् ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यांस्त्वरयामास सर्वशः ॥ १२ ॥
ये त्वग्नयो नरेन्द्रस्य अग्न्यागाराद्बहिष्कृताः ।
ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव तेऽहूयन्त यथाविधि ॥ १३ ॥

शिविकायामथारोप्य राजानं गतचेतसं ।
वाष्पकण्ठा विमनसस्तमूहुः परिचारकाः ॥ १४ ॥
हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च ।
प्रकिरन्तो जना मार्गे नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५ ॥
चन्दनागुरुनिर्यासान् सरलं पद्मकं तथा ।
देवदारूणि चाहृत्य क्षेपयन्ति तथापरे ॥ १६ ॥
गन्धान् उच्चावचांश्चान्यांस्तत्र गत्वाथ भूमिपं ।
ततः संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ १७ ॥
तदा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्येदमृत्विजः ।
जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥ १८ ॥
शिविकाभिश्च यानैश्च यथार्हं तस्य योषितः ।
नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तथा ॥ १९ ॥
प्रसव्यं चापि तं चक्रुरृत्विजोऽग्निचितं नृपं ।
स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौशल्याप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥
क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे ।
आर्त्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः ॥ २१ ॥
ततो रुदन्त्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः ।
यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्वराङ्गनाः ॥ २२ ॥
कृत्वोदकं ते भरतेन सार्द्धं ।
नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च ।

पुरं प्रविश्याश्रुपरीतनेत्रा ।
भूमौ दशाहं व्यनयन्त दुःखं ॥ २३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे दशरथसंस्कारो नाम षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

CAPUT LXXVII.

DASARATHAE OSSA LECTA.

ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः ।
द्वादशेऽहनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥ १ ॥
ब्राह्मणेभ्यो ददौ रत्नं धनमन्नं च पुष्कलं ।
वास्तिकं बहु शुक्लं च गाश्चापि शतशस्तथा ॥ २ ॥
दासीदासं च यानं च वेश्मानि सुमहान्ति च ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तत्रौर्द्धदेहिकं ॥ ३ ॥
ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ त्रयोदशे ।
विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्छितः ॥ ४ ॥
शब्दापिहितकण्ठश्च शोधनार्थमुपागतः ।
चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः ॥ ५ ॥

तात यस्मिन् निसृष्टोऽहं त्वया भ्रातरि राघवे ।
तस्मिन् वनं प्रव्रजिते शून्ये त्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥ ६ ॥
यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्राजितो वनं ।
तामम्बां तात कौशल्यां त्यक्त्वा त्वं क्व गतो नृप ॥ ७ ॥
दृष्ट्वा भस्मारुणं तच्च दग्धास्थिस्थानमण्डलं ।
पितुः शरीरनिर्वाणं निष्टनन् विषसाद ह ॥ ८ ॥
स तु दृष्ट्वा रुदन् दीनः पपात धरणीतले ।
उत्थाप्यमानः शक्रस्य यन्त्रध्वज इव च्युतः ॥ ९ ॥
अभिपेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचिव्रतं ।
अन्तकाले निपतितं ययातिमृषयो यथा ॥ १० ॥
शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतं ।
विसंज्ञो न्यपतद्भूमौ भूमिपालमनुस्मरन् ॥ ११ ॥
उन्मत्त इव निश्चेता विललाप सुदुःखितः ।
स्मृत्वा पितुर्गुणाङ्गानि तानि तानि तदा तदा ॥ १२ ॥
मन्थराप्रभवस्तीव्रः कैकेयीग्राहसंकुलः ।
वरदानमयोऽक्षोभ्योऽमज्जयच्छोकसागरः ॥ १३ ॥
सुकुमारं च बालं च सततं लालितं त्वया ।
क्व तात भरतं हित्वा विलपन्तं गमिष्यसि ॥ १४ ॥
ननु भोज्येषु पानेषु वस्त्रेष्वाभरणेषु च ।
प्रवारयसि नः सर्वांस्तन्नः कोऽद्य करिष्यति ॥ १५ ॥

अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते ।
विहीना या त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना ॥ १६ ॥
पितरि स्वर्गमापन्ने रामे चारण्यमाश्रिते ।
किं मे जीवितसामर्थ्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनं ॥ १७ ॥
हीनो भ्रात्रा च पित्रा च शून्यामिक्ष्वाकुपालितां ।
अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि तपोवनं ॥ १८ ॥
तयोर्विलपितं श्रुत्वा व्यसनं चाप्यवेक्ष्य तत् ।
भृशमार्त्ततरा भूयः सर्व एवानुगामिनः ॥ १९ ॥
ततो विषण्णौ श्रान्तौ च शत्रुघ्नभरतावुभौ ।
धरायां स्म व्यचेष्टेतां भग्नशृङ्गाविवर्षभौ ॥ २० ॥
ततः प्रकृतिमान् वैद्यः पितुरेषां पुरोहितः ।
वशिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह ॥ २१ ॥
त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ।
शावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥ २२ ॥
त्रीणि द्वन्द्वानि भूतेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः ।
तेषु चापरिहार्येषु नैवं भवितुमर्हसि ॥ २३ ॥
सुमन्त्रश्चापि शत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्य च ।
श्रावयामास तत्त्वज्ञः सर्वभूतभवाभवं ॥ २४ ॥
उत्थितौ तौ नरव्याघ्रौ प्रकाशेते यशस्विनौ ।
वर्षातपपरिग्लानौ पृथगिन्द्रध्वजाविव ॥ २५ ॥

अश्रूणि परिमृद्नन्तौ रुक्तान्तौ दीनभाषिणौ ।
अमात्यास्त्वरयन्ति स्म तनयौ चापराः क्रियाः ॥ २६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे दशरथसंकालनं नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

CAPUT LXXVIII.

ANCILLA GIBBOSA MALE MULCATA.

अथ यात्रां समीहन्तं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।
भरतं शोकसंतप्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखेन पुनरात्मनः ।
स रामः सत्त्वसंपन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनं ॥ २ ॥
बलवान् वीर्यसंपन्नो लक्ष्मणो नाम योऽप्यसौ ।
किं न मोचयते रामं कृत्वापि पितृनिग्रहं ॥ ३ ॥
पूर्वमेव तु निग्राह्यः समवेक्ष्य नयानयौ ।
उत्पथं यः समारूढो नार्या राजा वशं गतः ॥ ४ ॥
इति स्म भाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे ।
प्राग्द्वारेऽभूत् तदा कुब्जा शुभ्राभरणभूषिता ॥ ५ ॥

अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते ।
विहीना या त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना ॥ १६ ॥
पितरि स्वर्गमापन्ने रामे चारण्यमाश्रिते ।
किं मे जीवितसामर्थ्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनं ॥ १७ ॥
हीनो भ्रात्रा च पित्रा च शून्यामिक्ष्वाकुपालितां ।
अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि तपोवनं ॥ १८ ॥
तयोर्विलपितं श्रुत्वा व्यसनं चाप्यवेक्ष्य तत् ।
भृशमार्त्ततरा भूयः सर्व एवानुगामिनः ॥ १९ ॥
ततो विषण्णौ श्रान्तौ च शत्रुघ्नभरतावुभौ ।
धरायां स्म व्यचेष्टेतां भग्नशृङ्गाविवर्षभौ ॥ २० ॥
ततः प्रकृतिमान् वैद्यः पितुरेषां पुरोहितः ।
वशिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह ॥ २१ ॥
त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ।
शावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥ २२ ॥
त्रीणि द्वन्द्वानि भूतेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः ।
तेषु चापरिहार्येषु नैवं भवितुमर्हसि ॥ २३ ॥
सुमन्त्रश्चापि शत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्य च ।
श्रावयामास तत्त्वज्ञः सर्वभूतभवाभवं ॥ २४ ॥
उत्थितौ तौ नरव्याघ्रौ प्रकाशेते यशस्विनौ ।
वर्षातपपरिग्लानौ पृथगिन्द्रध्वजाविव ॥ २५ ॥

अश्रूणि परिमृद्नन्तौ रुदन्तौ दीनभाषिणौ ।
अमात्यास्त्वरयन्ति स्म तनयौ चापराः क्रियाः ॥ २६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे दशरथसंकालनं नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

CAPUT LXXVIII.

Ancilla gibbosa male mulcata.

अथ यात्रां समीहन्तं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।
भरतं शोकसंतप्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखेन पुनरात्मनः ।
स रामः सत्त्वसंपन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनं ॥ २ ॥
बलवान् वीर्यसंपन्नो लक्ष्मणो नाम योऽप्यसौ ।
किं न मोचयते रामं कृत्वापि पितृनिग्रहं ॥ ३ ॥
पूर्वमेव तु निग्राह्यः समवेक्ष्य नयानयौ ।
उत्पथं यः समारूढो नार्या राजा वशं गतः ॥ ४ ॥
इति स्म भाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे ।
प्राग्द्वारेऽभूत् तदा कुब्जा शुभ्राभरणभूषिता ॥ ५ ॥

लिप्ता चन्दनसारेण राजवस्त्राणि बिभ्रती ।
विविधं विविधैस्तैस्तैर्भूषणैश्च विभूषिता ॥ ६ ॥
मेखलादामभिश्चित्रैरन्यैश्च वरभूषणैः ।
बभासे बहुभिर्बद्धा रज्जुभिरिव वानरी ॥ ७ ॥
तां समीक्ष्य तदा द्वास्थो भृशं पापस्य कारिणीं ।
गृहीत्वाकरुणं कुब्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयत् ॥ ८ ॥
यस्याः कृते वने रामो न्यस्तदेहश्च नः पिता ।
सेयं पापा नृशंसा च तस्याः कुरु यथामति ॥ ९ ॥
शत्रुघ्नश्च तदाज्ञाय वचनं भृशदुःखितः ।
अन्तःपुरचरान् सर्वान् इत्युवाच द्रुतं वचः ॥ १० ॥
तीव्रमुत्पादितं दुःखं भ्रातॄणां मे तथा पितुः ।
यया सेयं नृशंसस्य कर्मणः फलमश्नुतां ॥ ११ ॥
एवमुक्ता च तेनाशु सखीजनसमावृता ।
गृहीता बलवत् कुब्जा स्तैर्गृहमनादयत् ॥ १२ ॥
ततस्तु भृशसंत्रस्तस्तस्याः सर्वः सखीजनः ।
क्रुद्धमाज्ञाय शत्रुघ्नं व्यपलायत सर्वशः ॥ १३ ॥
अमन्त्रयत कृच्छ्रश्च तस्याः सर्वः सखीजनः ।
यथायं समुपक्रान्तो निःशेषं नः करिष्यति ॥ १४ ॥
सानुक्रोशां वदान्यां च धर्मज्ञां च यशस्विनीं ।
कौशल्यां शरणं यामः सा हि नोऽस्तु ध्रुवा गतिः ॥ १५ ॥

स च रोषेण ताम्राक्षः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ।
विचकर्ष ततः कुब्जां क्रोशन्तीं पृथिवीतले ॥ १६ ॥
तस्यास्तु कृष्यमाणाया मन्थरायास्ततस्ततः ।
चित्रं बहुविधं भाण्डं पृथिव्यां तद्व्यशीर्यत ॥ १७ ॥
तेन भाण्डेन संस्तीर्णं श्रीमद्राजनिवेशनं ।
अशोभत तदा भूयः शारदं गगणं यथा ॥ १८ ॥
स बली बलवत् क्रोधाद्गृहीत्वा पुरुषर्षभः ।
कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य बभाषे परुषं वचः ॥ १९ ॥
तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः कैकेयी भृशदुःखिता ।
शत्रुघ्नभयसंत्रस्ता पुत्रं शरणमागता ॥ २० ॥
तं प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ।
अवध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतां त्वया ॥ २१ ॥
हन्यामहमिमां पापां कैकेयीं दुष्टचारिणीं ।
यदि मां धार्मिको रामो नासूयेन्मातृघातकं ॥ २२ ॥
इमामपि हतां कुब्जां यदि जानाति राघवः ।
त्वां च मां चैव धर्मात्मा नाभिभाषिष्यते ध्रुवं ॥ २३ ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।
न्यवर्तत तदा रोषात् तां मुमोच च मूर्छितां ॥ २४ ॥
सा पादमूले कैकेय्या मन्थरा निपपात ह ।
निःश्वसन्ती सुदुःखार्त्ता कृपणं विललाप च ॥ २५ ॥

शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञां ।
समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता ।
शनैः समाश्वासयदार्त्तरूपां ।
क्रौञ्चीं विलग्नामिव वीक्षमाणां ॥ २६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कुब्जाकर्षणं नाम अष्टसप्ततितमः सर्गः
॥ ७८ ॥

CAPUT LXXIX.

BHARATAE IUSSA.

ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे ।
समेत्य राजकर्त्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥
गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ।
रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलं ॥ २ ॥
त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र महायशः ।
संगत्या नापराध्नोति राज्यमेतदनायकं ॥ ३ ॥
आभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव ।
प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ॥ ४ ॥

राज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं ध्रुवं ।
अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान् नरर्षभ ॥ ५ ॥
आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा सर्वं प्रदक्षिणं ।
भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः ॥ ६ ॥
ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः ।
नैवं भवन्तो मां वक्तुमर्हन्त्यकुशला इव ॥ ७ ॥
रामः पूर्वो हि नो भ्राता भविष्यति महीपतिः ।
अहं त्वरण्ये वत्स्यामि वर्षाणि नव पञ्च च ॥ ८ ॥
युज्यतां महती सेना चतुरङ्गमहाबला ।
आनयिष्याम्यहं ज्येष्ठं भ्रातरं राघवं वनात् ॥ ९ ॥
आभिषेचनिकं चैव सर्वमेतदुपस्कृतं ।
पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं प्रति ॥ १० ॥
तत्रैव तं नरव्याघ्रमभिषिच्य पुरस्कृतं ।
आनयिष्यामि वै रामं हव्यवाहमिवाध्वरात् ॥ ११ ॥
न सकामां करिष्यामि स्वामिमां मातृगृध्निनीं ।
वने वत्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति ॥ १२ ॥
क्रियतां शिल्पिभिः पन्थाः समानि विषमाणि च ।
रक्षिणश्चानुसंयान्तु पथि दुर्गविचारकाः ॥ १३ ॥
एवं संभाषमाणं तं रामहेतोर्नृपात्मजं ।
प्रत्युवाच जनः सर्वः श्रीमद्वाक्यमनुत्तमं ॥ १४ ॥

एवं ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरुपतिष्ठतां ।
यस्त्वं ज्येष्ठे नृपसुते पृथिवीं दातुमिच्छसि ॥ १५ ॥
अनुत्तमं तद्वचनं नृपात्मज- ।
प्रभाषितं संश्रवणे निशम्य च ।
प्रहर्षजास्तं प्रति वाष्पबिन्दवो ।
निपेतुरार्याननेत्रसंभवाः ॥ १६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतसंदेशो नाम नवसप्ततितमः सर्गः
॥ ७९ ॥

CAPUT LXXX.

Via strata.

अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः ।
स्वकर्मनिरताः पौराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥ १ ॥
कर्मान्तिकाः स्थपतयः पुरुषा यन्त्रकोविदाः ।
तथा वर्द्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ॥ २ ॥
कूपकाराः सुधाकारा वंशकर्मकृतस्तथा ।
समर्था ये च द्रष्टारः पुरतस्ते प्रतस्थिरे ॥ ३ ॥
स तु हर्षात् तमुद्देशं जनौघो विपुलः प्रयान् ।
अशोभत महावेगः समुद्र इव पर्वणि ॥ ४ ॥

ते स्ववारं समास्थाय वर्त्मकर्मणि कोविदाः ।
करणैर्विविधोपेतैः पुरस्तात् संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥
लता वल्लीश्च गुल्मांश्च स्थाणून् अश्मन एव च ।
जनास्ते चक्रिरे मार्गं छिन्दन्तो विविधान् द्रुमान् ॥ ६ ॥
अवृक्षेषु च देशेषु केचिद्वृक्षान् अरोपयन् ।
केचित् कुठारैष्टङ्कैश्च दात्रैश्छिन्दन् क्वचित् क्वचित् ॥ ७ ॥
अपरे वीरणस्तम्बान् बलिनो बलवत्तराः ।
विधमन्ति स्म दुर्गाणि स्थलानि च ततस्ततः ॥ ८ ॥
अपरेऽपूरयन् कूपान् पांशुभिः श्वभ्रमायतं ।
निम्नभागांस्तथा केचित् समांश्चक्रुस्ततस्ततः ॥ ९ ॥
बबन्धुर्बन्धनीयांश्च क्षोद्यान् संचुक्षुदुस्तथा ।
बिभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान् देशांस्ततस्ततः ॥ १० ॥
अचिरेणैव कालेन परिवाहान् बहूदकान् ।
चक्रुर्बहुविधाकारान् सागरप्रतिमान् बहून् ॥ ११ ॥
निर्जलेषु च देशेषु खनयामासुरुत्तमान् ।
उदपानान् बहुविधान् वेदिकापरिमण्डितान् ॥ १२ ॥
ससुधाकुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहः ।
मत्तोद्घुष्टद्विजगणः पताकाभिरलंकृतः ॥ १३ ॥
चन्दनोदकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः ।
बह्व शोभत सेनायाः पन्थाः स्वर्गपथोपमः ॥ १४ ॥

आज्ञाप्याथ यथाकृति युक्तास्तेऽधिकृता नराः ।
रमणीयेषु देशेषु बहुस्वादुफलेषु च ॥ १५ ॥
यो निवेशस्त्वभिमतो भरतस्य महात्मनः ।
भूयस्तं शोभयामासुर्भूषाभिश्चाप्यभूषयन् ॥ १६ ॥
नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु मुहूर्तेषु च तद्विदः ।
निवेशान् स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः ॥ १७ ॥
बहुपांशुचयाश्चापि परिखापरिवारिताः ।
तत्रेन्द्रकीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः ॥ १८ ॥
प्रासादमालासंयुक्ताः सौधप्राकारसंवृताः ।
पताकाशोभिताः सम्यक् सुनिर्मितमहापथाः ॥ १९ ॥
विसर्पद्भिरिवाकाशे विटङ्काग्रविमानकैः ।
समुच्छ्रितैर्निवेशास्ते बभुः शक्रपुरोपमाः ॥ २० ॥
सचन्द्रतारागणमण्डितं यथा ।
नभः क्षपायाममलं विराजते ।
नरेन्द्रमार्गः स तथा व्यराजत ।
क्रमेण रम्यः शुभशिल्पिनिर्मितः ॥ २१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे मार्गसंस्कारो नाम अशीतितमः सर्गः
॥ ८० ॥

CAPUT LXXXI.

CONSESSUS IN AULA.

ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः ।
तुष्टुवुर्वाग्विशेषज्ञाः स्तवैर्मङ्गलसंहितैः ॥ १ ॥
सुवर्णकोणाभिहतः प्राणदद्यामदुन्दुभिः ।
दध्मुः शङ्खांश्च शतशो वाद्यांश्चोच्चावचस्वरान् ॥ २ ॥
स तूर्यघोषः सुमहान् दिवमापूरयन्निव ।
भरतं शोकसंतप्तं भूयः शोकैररन्धयत् ॥ ३ ॥
ततः प्रबुद्धो भरतस्तं घोषं संनिवर्त्य च ।
नाहं राजेति चाप्युक्ता शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥
पश्य शत्रुघ्न कैकेय्या लोकस्यापकृतं महत् ।
विसृज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः ॥ ५ ॥
तस्यैषा धर्मराजस्य धर्ममूला महात्मनः ।
परिभ्रमति राजश्रीर्नौरिवाकर्णका जले ॥ ६ ॥
यो हि नः सुमहान् नाथः सोऽपि प्रव्राजितो वनं ।
अनया धर्ममुत्सृज्य मात्रा मे राघवः स्वयं ॥ ७ ॥
इत्येवं भरतं वीक्ष्य विलपन्तमचेतनं ।
कृपणा रुरुदुः सर्वाः सस्वरं योषितस्तदा ॥ ८ ॥
तथा तस्मिन् विलपति वशिष्ठो राजधर्मवित् ।
सभामिक्ष्वाकुनाथस्य प्रविवेश महायशाः ॥ ९ ॥

शातकुम्भमयीं दिव्यां मणिहेमसमाकुलां ।
सुधर्मामिव धर्मात्मा सगणः प्रत्यपद्यत ॥ १० ॥
स काञ्चनमयं पीठं परार्ध्यास्तरणावृतं ।
अध्यास्त सर्ववेदज्ञो दूतान् अनुशशास च ॥ ११ ॥
ब्राह्मणान् क्षत्रियान् योधान् अमात्यान् गुणवल्लभान् ।
क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमात्ययिकं हि नः ॥ १२ ॥
सराजपुत्रं शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनं ।
युधाजितं सुमन्त्रं च ये च तत्र हिता जनाः ॥ १३ ॥
ततो हलहलाशब्दो महान् समुदपद्यत ।
रथैरश्वैर्गजैश्चापि जनानामुपगच्छतां ॥ १४ ॥
ततो भरतमायान्तं शतक्रतुमिवामराः ।
प्रत्यनन्दन् प्रकृतयो यथा दशरथं तदा ॥ १५ ॥
ह्रद इव तिमिनागसंवृतस्- ।
तिमितजलो मणिशङ्खशर्करः ।
दशरथसुतशोभिता सभा ।
सदशरथेव बभौ यथा पुरा ॥ १६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे सभाप्रवेशो नाम एकाशीतितमः सर्गः
॥ ८१ ॥

CAPUT LXXXII.

EXERCITUS PROFECTIO.

तामार्यगणसंपूर्णां भरतप्रग्रहां सभां ।
ददर्श बुद्धिसंपन्नः पूर्णचन्द्रां निशामिव ॥ १ ॥
आसनानि यथान्यायमार्याणां विशतां तदा ।
वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोत्तमा ॥ २ ॥
राज्ञस्तु प्रकृतीः सर्वाः स संप्रेक्ष्य च धर्मवित् ।
इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदु चाब्रवीत् ॥ ३ ॥
तात राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन् ।
धनधान्यवतीं स्फीतां प्रदाय पृथिवीं तव ॥ ४ ॥
रामस्तथा सत्यधृतिः सतां धर्ममनुस्मरन् ।
नाजहात् पितुरादेशं शशी ज्योत्स्नामिवोदितः ॥ ५ ॥
पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहतकण्टकं ।
तद्भुङ्क्ष्व मुदितामात्यः क्षिप्रमेवाभिषेचय ॥ ६ ॥
उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केरलाः ।
कोट्याः परान्ताः सामुद्रा रत्नान्युपहरन्तु ते ॥ ७ ॥
तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिप्लुतः ।
जगाम मनसा रामं धर्मज्ञं धर्मकाङ्क्षया ॥ ८ ॥

स बाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा ।
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितं ॥ ९ ॥
चरितब्रह्मचर्यस्य विद्यास्नातस्य धीमतः ।
धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं मद्विधो हरेत् ॥ १० ॥
कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः ।
राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि ॥ ११ ॥
ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनहुषोपमः ।
लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा ॥ १२ ॥
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं कुर्यां पापमहं यदि ।
इक्ष्वाकूणामहं लोके भवेयं कुलपांसनः ॥ १३ ॥
यद्धि मात्रा कृतं पापं नाहं तदपि रोचये ।
इहस्थो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ १४ ॥
राममेवानुगच्छामि स राजा द्विपदां वरः ।
त्रयाणामपि लोकानां राघवो राज्यमर्हति ॥ १५ ॥
तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ।
हर्षान्मुमुचुरश्रूणि रामे निहितचेतसः ॥ १६ ॥
यदि त्वार्यं न शक्ष्यामि विनिवर्तयितुं वनात् ।
वने तत्रैव वत्स्यामि यथार्यो लक्ष्मणस्तथा ॥ १७ ॥
सर्वोपायं च वर्तिष्ये विनिवर्तयितुं वनात् ।
समक्षमार्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्तिनां ॥ १८ ॥

विष्टिकर्मान्तिकाः सर्वे मार्गशोधकरक्षकाः ।
प्रस्थापिता मया पूर्वं यात्रा च मम रोचते ॥ १९ ॥
एवमुक्ता तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ।
समीपस्थमुवाचेदं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदं ॥ २० ॥
तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं सुमन्त्र मम शासनात् ।
यात्रामाज्ञापय क्षिप्रं बलं चैव समानय ॥ २१ ॥
एवमुक्तः सुमन्त्रस्तु भरतेन महात्मना ।
प्रहृष्टात्मादिशत् सर्वं यथा संदिष्टमिष्टवत् ॥ २२ ॥
ताः प्रहृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च ।
श्रुत्वा यात्रां समाज्ञप्तां राघवस्य निवर्तने ॥ २३ ॥
ततो योधाङ्गनाः सर्वा भर्तॄन् स्वान् स्वान् गृहे गृहे ।
यात्रागमनमाज्ञाय त्वरयन्ति स्म हर्षिताः ॥ २४ ॥
ते हयैर्गोरथैः शीघ्रं स्यन्दनैश्च मनोजवैः ।
सह योधैर्बलाध्यक्षा बलं सज्जमवेदयन् ॥ २५ ॥
सज्जं तु तद्बलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसंनिधौ ।
रथं मे त्वरयस्वेति सुमन्त्रं पार्श्वतोऽब्रवीत् ॥ २६ ॥
ततः सुमन्त्रस्तामाज्ञां प्रतिगृह्य प्रहर्षितः ।
रथं गृहीत्वोपययौ युक्तं परमवाजिभिः ॥ २७ ॥
स राघवः सत्यधृतिः प्रतापवान् ।
वचः सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः ।

स वाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा ।
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितं ॥ ९ ॥
चरितब्रह्मचर्यस्य विद्यास्नातस्य धीमतः ।
धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं मद्विधो हरेत् ॥ १० ॥
कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः ।
राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि ॥ ११ ॥
ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनहुषोपमः ।
लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा ॥ १२ ॥
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं कुर्यां पापमहं यदि ।
इक्ष्वाकूणामहं लोके भवेयं कुलपांसनः ॥ १३ ॥
यद्धि मात्रा कृतं पापं नाहं तदपि रोचये ।
इहस्थो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ १४ ॥
राममेवानुगच्छामि स राजा द्विपदां वरः ।
त्रयाणामपि लोकानां राघवो राज्यमर्हति ॥ १५ ॥
तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ।
हर्षान्मुमुचुरश्रूणि रामे निहितचेतसः ॥ १६ ॥
यदि त्वार्यं न शक्ष्यामि विनिवर्तयितुं वनात् ।
वने तत्रैव वत्स्यामि यथार्यो लक्ष्मणस्तथा ॥ १७ ॥
सर्वोपायं च वर्तिष्ये विनिवर्तयितुं वनात् ।
समक्षमार्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्तिणां ॥ १८ ॥

विष्टिकर्मान्तिकाः सर्वे मार्गशोधकरक्षकाः ।
प्रस्थापिता मया पूर्वं यात्रा च मम रोचते ॥ १९ ॥
एवमुक्त्वा तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ।
समीपस्थमुवाचेदं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदं ॥ २० ॥
तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं सुमन्त्र मम शासनात् ।
यात्रामाज्ञापय क्षिप्रं बलं चैव समानय ॥ २१ ॥
एवमुक्तः सुमन्त्रस्तु भरतेन महात्मना ।
प्रहृष्टात्मादिशत् सर्वं यथा संदिष्टमिष्टवत् ॥ २२ ॥
ताः प्रहृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च ।
श्रुत्वा यात्रां समाज्ञप्तां राघवस्य निवर्तने ॥ २३ ॥
ततो योधाङ्गनाः सर्वा भर्तॄन् स्वान् स्वान् गृहे गृहे ।
यात्रागमनमाज्ञाय त्वरयन्ति स्म हर्षिताः ॥ २४ ॥
ते हयैर्गोरथैः शीघ्रं स्यन्दनैश्च मनोजवैः ।
सह योधैर्बलाध्यक्षा बलं सज्जमवेदयन् ॥ २५ ॥
सज्जं तु तद्बलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसंनिधौ ।
रथं मे त्वरयस्वेति सुमन्त्रं पार्श्वतोऽब्रवीत् ॥ २६ ॥
ततः सुमन्त्रस्तामाज्ञां प्रतिगृह्य प्रहर्षितः ।
रथं गृहीत्वोपययौ युक्तं परमवाजिभिः ॥ २७ ॥
स राघवः सत्यधृतिः प्रतापवान् ।
वचः सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः ।

गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं ।
प्रसादयिष्यन् भरतोऽब्रवीत् तदा ॥ २८ ॥
तूर्णं त्वमुत्थाय सुमन्त्र गच्छ ।
योगं समाज्ञापय मे बलानां ।
आनेतुमिच्छामि हि तं वनस्थं ।
प्रसाद्य रामं जगतो हिताय ॥ २९ ॥
स सूतपुत्रो भरतेन सम्यग्- ।
आज्ञापितः संपरिपूर्णकामः ।
शशास सर्वान् प्रकृतिप्रधानान् ।
बलस्य मुख्यांश्च सुहृज्जनं च ॥ ३० ॥
ततः समुत्थाय कुले कुले तु ।
राजन्यवैश्या वृषलाश्च विप्राः ।
अयूयुजन्नुष्ट्रखरान् रथांश्च ।
नागान् हयांश्चैव कुलप्रसूतान् ॥ ३१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे सेनाप्रस्थानं नाम द्व्यशीतितमः सर्गः
॥ ८२ ॥

CAPUT LXXXIII.

BHARATAS ITINERE FRATREM SUBSECUTUS.

ततः समुत्थितः कल्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमं ।
प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाङ्क्षया ॥ १ ॥
अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः ।
अधिरुह्य हयैर्युक्तान् रथान् सूर्यरथोपमान् ॥ २ ॥
नव नागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि ।
अन्वयुर्भरतं यान्तमिक्ष्वाकुकुलनन्दनं ॥ ३ ॥
षष्टी रथसहस्राणि धन्विनो विविधायुधाः ।
अन्वयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनं ॥ ४ ॥
शतं सहस्राण्यश्वानां समारूढानि धन्विभिः ।
अन्वयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनं ॥ ५ ॥
कैकेयी च सुमित्रा च कौशल्या च यशस्विनी ।
रामानयनसंतुष्टा ययुर्यानेन भास्वता ॥ ६ ॥
प्रयाताश्चार्यसंघाता रामं द्रष्टुं सलक्ष्मणं ।
तस्यैव च कथाश्चित्राः कुर्वाणा हृष्टमानसाः ॥ ७ ॥
मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं दृढव्रतं ।
कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतः शोकनाशनं ॥ ८ ॥
दृष्ट एव हि नः शोकमपनेष्यति राघवः ।
तमः कृत्स्नस्य लोकस्य समुद्यन्निव भास्करः ॥ ९ ॥

इत्येवं कथयन्तस्ते संप्रहृष्टाः शुभाः कथाः ।
परिष्वजानाश्चान्योन्यं ययुर्नागरिकास्तदा ॥ १० ॥
ये च तत्रापरे सर्वे संमता ये च नैगमाः ।
रामं प्रति ययुः सर्वा हृष्टाः प्रकृतयस्तथा ॥ ११ ॥
मणिकाराश्च ये केचित् कुम्भकाराश्च शोभनाः ।
सूत्रकर्मकृतश्चैव ये च शस्त्रोपजीविनः ॥ १२ ॥
सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथा कम्बलधावकाः ।
स्नापकोष्णोदका वैद्या धूपकाः शौण्डिकास्तथा ॥ १३ ॥
मायूरकाः क्राकचिका वेधका रोचकास्तथा ।
दन्तकाराः सुधाकारा ये च गन्धोपजीविनः ॥ १४ ॥
रजकास्तुन्नवायाश्च ग्रामघोषमहत्तराः ।
शैलूषाश्च सह स्त्रीभिर्यान्ति कैवर्त्तकास्तथा ॥ १५ ॥
समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा वृत्तसंमताः ।
गोरथैर्भरतं यान्तमनुजग्मुः सहस्रशः ॥ १६ ॥
सुवेशाः शुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपिनः ।
सर्वे ते विविधैर्यानैः शनैर्भरतमन्वयुः ॥ १७ ॥
प्रहृष्टमुदिता सेना सान्वयात् कैकयीसुतं ।
भ्रातुरानयने यान्तं भरतं भ्रातृवत्सलं ॥ १८ ॥
ते गत्वा दूरमध्वानं रथयानाश्वकुञ्जरैः ।
समासेदुस्ततो गङ्गां शृङ्गवेरपुरं प्रति ॥ १९ ॥

यत्र रामसखा वीरो गुहो ज्ञातिगणैर्वृतः ।
निवसत्यप्रमादेन देशं तं परिपालयन् ॥ २० ॥
उपेत्य तीरं गङ्गायाश्चक्रवाकैरलंकृतं ।
व्यवतिष्ठत सा सेना भरतस्यानुयायिनी ॥ २१ ॥
निरीक्ष्यानुगतां सेनां तां गङ्गां च शिवोदकां ।
भरतः सचिवान् सर्वान् अब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ २२ ॥
निवेशयत मे सैन्यमभिप्रायेण सर्वतः ।
विश्रान्ताः प्रतरिष्यामः श्व इमां सागरंगमां ॥ २३ ॥
दातुं च तावदिच्छामि स्वर्गतस्य महीपतेः ।
श्रौर्द्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्योदकं नदीं ॥ २४ ॥
तस्यैवं ब्रुवतोऽमात्यास्तथेत्युक्त्वा समाहिताः ।
न्यवेशयंस्तां छन्देन स्वेन स्वेन पृथक् पृथक् ॥ २५ ॥
निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं ।
चमूं विधानैः परिवर्हशोभिनीं ।
उवास रामस्य तदा महात्मनो ।
विचिन्तयानो भरतो निवर्तनं ॥ २६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतानुयानं नाम त्र्यशीतितमः सर्गः
॥ ८३ ॥

CAPUT LXXXIV.

Guhae ira.

ततो निविष्टां धजिनीं गङ्गामन्वाश्रितां नदीं ।
निषादराजो दृष्ट्वैव ज्ञातीन् संत्वरितोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
महतीयमितः सेना सागराभा प्रदृश्यते ।
नास्याऽन्तमवगच्छामि मनसापि विचिन्तयन् ॥ २ ॥
यथा तु खलु दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः ।
स एष हि महाकायः कोविदारधजो रथे ॥ ३ ॥
बन्धयिष्यति वा पाशैरथ वास्मान् बधिष्यति ।
अनु दाशरथिं रामं पित्रा राज्याद्विवासितं ॥ ४ ॥
संपूर्णां श्रियमिच्छन् स तस्य राज्ञः सुदुर्लभां ।
भरतः कैकयीपुत्रो हन्तुं समधिगच्छति ॥ ५ ॥
भर्ता चैव सखा चैव रामो दाशरथिर्मम ।
तस्यार्थकामाः संनद्धा गङ्गानूपेऽत्र तिष्ठत ॥ ६ ॥
तिष्ठन्तु सर्वदासाश्च गङ्गामन्वाश्रिता नदीं ।
बलयुक्ता नदीरक्षा मांसमूलफलाशनाः ॥ ७ ॥
नौशतानां च पञ्चानामेकैकस्यां शतं शतं ।
कैवर्तानां तथा यूनां तिष्ठत्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥
यद्यदुष्टस्तु भरतो रामस्येह भविष्यति ।
इयं स्वस्तिमती सेना गङ्गामद्य तरिष्यति ॥ ९ ॥

इत्युक्त्वोपायनं गृह्य मत्स्यमांसमधूनि च ।
अभिचक्राम भरतं निषादाधिपतिर्गुहः ॥ १० ॥
तमायान्तं तु संप्रेक्ष्य सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
भरतायाचचक्षेऽथ विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ११ ॥
एष ज्ञातिसहस्रेण स्थपतिः परिवारितः ।
कुशलो दण्डकारण्ये वृद्धो भ्रातुश्च ते सखा ॥ १२ ॥
तस्मात् पश्यतु काकुत्स्थ निषादाधिपतिर्गुहः ।
असंशयं विजानीते यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
एतत् तु वचनं श्रुत्वा सुमन्त्राद्भरतः शुभं ।
उवाच सारथिं शीघ्रं गुहः पश्यतु मामिति ॥ १४ ॥
लब्धानुज्ञां संप्रहृष्टो ज्ञातिभिः परिवारितः ।
आगम्य भरतं प्रह्वो गुहो वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥
निष्कूटश्चैव देशोऽयं वञ्चिताश्चापि ते वयं ।
निवेदयाम ते सर्वं स्वके दासकुले वस ॥ १६ ॥
अस्ति मूलफलं चैतन्निषादैः स्वयमर्जितं ।
आर्द्रं शुष्कं तथा मांसं वन्यं चोच्चावचं तथा ॥ १७ ॥
आशंसे स्वाशिता सेना वत्स्यतीमां विभावरीं ।
अर्चितो विविधैः कामैः श्वःससैन्यो गमिष्यसि ॥ १८ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे गुहकोपो नाम चतुरशीतितमः सर्गः
॥ ८४ ॥

CAPUT LXXXV.

CONGRESSUS GUHAE CUM BHARATA.

एवमुक्तस्तु भरतो निषादाधिपतिं गुहं ।
प्रत्युवाच महाप्रज्ञो वाक्यं हेत्वर्थसंहितं ॥ १ ॥
ऊर्जितः खलु ते कामः कृतो मम गुरोः सखे ।
यो मे त्वमीदृशीं सेनामेकोऽभ्यर्चितुमिच्छसि ॥ २ ॥
इत्युक्त्वा स महातेजा गुहं वचनमुत्तमं ।
अब्रवीद्भरतः श्रीमान् पन्थानं दर्शयन् पुनः ॥ ३ ॥
कतरेण गमिष्यामि भरद्वाजाश्रमं पथा ।
गहनोऽयं भृशं देशो गङ्गानूपो दुरत्ययः ॥ ४ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो गहनगोचरः ॥ ५ ॥
दासास्त्वानुगमिष्यन्ति देशज्ञाः सुसमाहिताः ।
अहं चानुगमिष्यामि राजपुत्र महायशः ॥ ६ ॥
कच्चिन्न दुष्टो व्रजसि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
इयं ते महती सेना शङ्कां जनयतीव मे ॥ ७ ॥
तमेवमभिभाषन्तमाकाश इव निर्मलः ।
भरतः श्लक्ष्णया वाचा गुहं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

मा भूत् स कालो यत् कष्टं न मां शङ्कितुमर्हसि ।
राघवे स हि मे भ्राता ज्येष्ठः पितृसमो मतः ॥ ९ ॥
तं निवर्तयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनं ।
बुद्धिरन्या न ते कार्या गुह सत्यं ब्रवीमि ते ॥ १० ॥
स तु संहृष्टवदनः श्रुत्वा भरतभाषितं ।
पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रति हर्षितः ॥ ११ ॥
धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले ।
अयत्नादागतं राज्यं यस्त्वं त्यक्तुमिहेच्छसि ॥ १२ ॥
शाश्वती खलु ते कीर्तिर्लोकान् अनुचरिष्यति ।
यस्त्वं कृच्छ्रगतं रामं प्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ १३ ॥
एवं संभाषमाणस्य गुहस्य भरतेन ह ।
बभौ नष्टप्रभः सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १४ ॥
संनिवेश्य स तां सेनां गुहेन परितोषितः ।
शत्रुघ्नेन समं श्रीमान् शयनं समुपाविशत् ॥ १५ ॥
रामचिन्तामयः शोको भरतस्य महात्मनः ।
उपस्थितो ह्यनर्हस्य धर्मप्रेक्षस्य तादृशः ॥ १६ ॥
अन्तर्दाहेन दहनः संतापयति राघवं ।
वनदाहाग्निसंतप्तं गूढोऽग्निरिव पादपं ॥ १७ ॥
प्रस्रुतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेदं शोकाग्निसंभवं ।
यथा सूर्याग्निसंतप्तो हिमवान् प्रस्रुतो हिमं ॥ १८ ॥

विनिःश्वसन् वै भृशदुर्मनास्तदा ।
प्रमूढसंज्ञः परमापदं गतः ।
शमं न लेभे हृदयज्वरार्दितो ।
नरर्षभो यूथहतो यथर्षभः ॥ ११ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे गुहसमागमो नाम पञ्चाशीतितमः सर्गः
॥ ८५ ॥

CAPUT LXXXVI.

GUHAE SERMO.

आचचक्षेऽथ सद्भावं लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
भरतायाप्रमेयाय गुहो गहनगोचरः ॥ १ ॥
तं जाग्रतमदम्भेन वरचापेषुधारिणं ।
भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यन्तमहं लक्ष्मणमब्रुवं ॥ २ ॥
इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ।
प्रत्याश्वसिहि शेष्वास्यां सुखं राघवनन्दन ॥ ३ ॥
उचितोऽयं जनः सर्वो दुःखानां त्वं सुखोचितः ।
धर्मात्मंस्तस्य गुप्त्यर्थं जागरिष्यामहे वयं ॥ ४ ॥
न हि रामात् प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन ।
मोत्सुको भूर्ब्रवीम्येतदहं सत्यं तवाग्रतः ॥ ५ ॥

अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन् सुमहद्यशः ।
धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थकामं च केवलं ॥ ६ ॥
सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ।
रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वैः स्वैर्ज्ञातिभिर्वृतः ॥ ७ ॥
न हि मेऽविदितं किंचिद्वनेऽस्मिंश्चरतः सदा ।
चतुरङ्गं ह्यपि बलं प्रसहेम वयं युधि ॥ ८ ॥
एवमस्माभिरुक्तेन लक्ष्मणेन महात्मना ।
अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ९ ॥
कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ।
शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ १० ॥
यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ।
तं पश्य गुह संविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥ ११ ॥
महता तपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः ।
एको दशरथस्येष्टः पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ १२ ॥
अस्मिन् प्रव्रजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ।
विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १३ ॥
विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः ।
निर्घोषो विरतो नूनमद्य राजनिवेशने ॥ १४ ॥
कौशल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ।
नाशंसे यदि ते सर्वे जीवेयुः शर्वरीमिमां ॥ १५ ॥

जीवेदपि च मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ।
दुःखिता या तु कौशल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १६ ॥
अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथं ।
राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७ ॥
सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन् काले ह्युपस्थिते ।
प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपं ॥ १८ ॥
अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्द्धं कुशलिनो वयं ।
निवृत्ते समये ह्यस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि ॥ १९ ॥
परिदेवयमानस्य तस्यैवं सुमहात्मनः ।
तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत ॥ २० ॥
प्रभाते विमले सूर्ये कारयित्वा जटा उभौ ।
अस्मिन् भागीरथीतीरे सुखं संतारितौ मया ॥ २१ ॥
जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ ।
महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ ।
वरेषुधी चापधरौ परंतपौ ।
व्यपेक्षमाणौ सह सीतया गतौ ॥ २२ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे गुहवाक्यं नाम षडशीतितमः सर्गः
॥ ८६ ॥

CAPUT LXXXVII.

GUHAE NARRATIO.

गुहस्य वचनं श्रुत्वा भरतो भृशदुःखितः ।
ध्यानं जगाम तत्रैव यत्राश्रौषीत् तदप्रियं ॥ १ ॥
स विह्वलितसर्वाङ्गो विवृत्तविपुलेक्षणः ।
पपात सहसा भूमौ मूलभ्रष्ट इव द्रुमः ॥ २ ॥
सुकुमारं महासत्त्वं सिंहस्कन्धं महाभुजं ।
पुण्डरीकपलाशाक्षं तरुणं प्रियदर्शनं ॥ ३ ॥
भरतं मूर्छितं दृष्ट्वा विवर्णवदनो गुहः ।
बभूव व्यथितस्तत्र भूमिकम्पे यथा द्रुमः ॥ ४ ॥
तदवस्थं तु भरतं शत्रुघ्नोऽनन्तरं स्थितः ।
परिष्वज्य रुरोदोच्चैर्विसंज्ञः शोककर्शितः ॥ ५ ॥
ततः सर्वाः समापेतुर्मातरो भरतस्य ताः ।
उपवासकृशा दीना भर्तृव्यसनकर्शिताः ॥ ६ ॥
ताश्च तं पतितं भूमौ रुदत्यः पर्यवारयन् ।
कौशल्या त्वभिसृत्यैनं दुर्मनाः परिषस्वजे ॥ ७ ॥
वत्सला स्वं यथा वत्समुपगूह्य तपस्विनी ।
परिपप्रछ भरतं रुदन्ती शोकलालसा ॥ ८ ॥

पुत्र व्याधिर्न ते कच्चिच्छरीरं प्रतिबाधते ।
अस्य राजकुलस्याद्य त्वदधीनं हि जीवितं ॥ ९ ॥
त्वां दृष्ट्वा पुत्र जीवामि रामे सभ्रातृके गते ।
वृत्ते दशरथे राज्ञि नाथ एकस्त्वमद्य नः ॥ १० ॥
कच्चिन्न लक्ष्मणे पुत्र श्रुतं ते किंचिदप्रियं ।
पुत्रे वाप्येकपुत्रायाः सहभार्ये वनं गते ॥ ११ ॥
स मुहूर्तं समाश्वास्य रुदन्नेव महायशाः ।
कौशल्यां परिसान्त्व्येदं गुहं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
भ्राता मे क्वावसद्रात्रिं क्व सीता क्व च लक्ष्मणः ।
अस्वपच्छयने कस्मिन् किं भुक्त्वा गुह शंस मे ॥ १३ ॥
सोऽब्रवीद्भरतं हृष्टो निषादाधिपतिर्गुहः ।
यद्विधं प्रतिपेदे हि रामे प्रियहितेऽतिथौ ॥ १४ ॥
अन्नमुच्चावचं भक्ष्यं फलानि विविधानि च ।
रामायाभ्यवहारार्थं बहु चोपहृतं मया ॥ १५ ॥
तत् सर्वं प्रत्यनुज्ञासीद्रामः सत्यपराक्रमः ।
न हि तत् प्रत्यगृह्णात् स क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १६ ॥
न ह्यस्माभिः प्रतिग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा ।
इति तेन वयं राजन्ननुनीता महात्मना ॥ १७ ॥
लक्ष्मणेन यदानीतं पीत्वा वारि समाहितः ।
औपवास्यं तदाकार्षीद्राघवः सह सीतया ॥ १८ ॥

ततस्तज्जलशेषेण लक्ष्मणोऽप्यकरोत् तथा ।
वाग्यतास्ते त्रयः संध्यां समुपासत संहिताः ॥ १९ ॥
सौमित्रिस्तु ततः पश्चादकरोत् स्वास्तरं शुभं ।
स्वयमानीय बर्हींषि क्षिप्रं राघवकारणात् ॥ २० ॥
तस्मिन् समाविशद्रामः स्वास्तरे सह सीतया ।
प्रक्षाल्य च तयोः पादौ व्यपाक्रामत् स लक्ष्मणः ॥ २१ ॥
एतत् तदिंगुदीमूलमेतदेव च तत् तृणं ।
यस्मिन् रामश्च सीता च रात्रिं तां शयिताबुभौ ॥ २२ ॥

नियम्य पृष्ठे तु तलांगुलित्रवान् ।
शरैः सुपूर्णाविषुधी परंतपः ।
महद्धनुः सज्यमुपोह्य लक्ष्मणो ।
निशामतिष्ठत् परितोऽस्य केवलं ॥ २३ ॥
ततस्त्वहं चोत्तमबाणचापधृक् ।
स्थितोऽभवं तत्र स यत्र लक्ष्मणः ।
अतन्द्रिभिर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकैर्-
महेन्द्रकल्पं परिपालयंस्तदा ॥ २४ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे गुहकथा नाम सप्ताशीतितमः सर्गः
॥ ८७ ॥

CAPUT LXXXVIII.

INGUDIS COMMEMORATIO.

तच्छ्रुत्वा निपुणं सर्वं भरतः सह मन्त्रिभिः ।
इंगुदीमूलमागम्य रामशय्यामवेक्षत ॥ १ ॥
अब्रवीज्जननीः सर्वा इह तेन महात्मना ।
शर्वरीं शयितं भूमाविदमस्य विमर्दितं ॥ २ ॥
महाराजकुलीनेन महाभागेन धीमता ।
जातो दशरथेनोर्व्यां न रामः स्वप्तुमर्हति ॥ ३ ॥
अजिनोत्तरसंस्तीर्णे वरास्तरणसंचये ।
शयित्वा पुरुषव्याघ्रः कथं शेते महीतले ॥ ४ ॥
अश्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रतिभाति मां ।
मुह्यते खलु मे भावः स्वप्नोऽयमिति मे मतिः ॥ ५ ॥
न नूनं दैवतं किंचित् कालेन बलवत्तरं ।
यत्र दाशरथी रामो भूमावेवमशेत सः ॥ ६ ॥
यस्मिन् विदेहराजस्य सुता च प्रियदर्शिनी ।
दयिता शयिता भूमौ स्नुषा दशरथस्य च ॥ ७ ॥
इयं शय्या मम भ्रातुरिदमावर्तितं शुभं ।
स्थण्डिले कठिने सर्वं गात्रैर्विमृदितं तृणं ॥ ८ ॥

मन्ये साभरणा सुप्ता सीतास्मिन् शयने तदा ।
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते सक्ताः कनकबिन्दवः ॥ ९ ॥
उत्तरीयमिहासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा ।
तथा ह्येते प्रकाशन्ते सक्ताः कौशेयतन्तवः ॥ १० ॥
मन्ये भर्तुः सुखा शय्या येन बाला तपस्विनी ।
सुकुमारी सती दुःखं न विजानाति मैथिली ॥ ११ ॥
हा हतोऽस्मि नृशंसोऽहं यत् सभार्यः कृते मम ।
ईदृशीं राघवः शय्यामधिशेते ह्यनाथवत् ॥ १२ ॥
सार्वभौमकुले जातः सर्वलोकसुखावहः ।
सर्वप्रियकरस्त्यक्त्वा राज्यं प्रियमनुत्तमं ॥ १३ ॥
कथमिन्दीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः ।
सुखभागी न दुःखार्हः शयितो भुवि राघवः ॥ १४ ॥
धन्यः खलु महाभागो लक्ष्मणः शुभलक्षणः ।
भ्रातरं विषमे काले यो राममनुवर्तते ॥ १५ ॥
सिद्धार्था खलु वैदेही पतिं यानुगता वनं ।
वयं संशयिताः सर्वे हीनास्तेन महात्मना ॥ १६ ॥
अकर्णधारा पृथिवी शून्येव प्रतिभाति मे ।
गते दशरथे स्वर्गं रामे चारण्यमाश्रिते ॥ १७ ॥
न च प्रार्थयते कश्चिन्मनसापि वसुंधरां ।
वने निवसतस्तस्य बाहुवीर्याभिरक्षितां ॥ १८ ॥

शून्यसंवरणारक्षामयन्त्रितहयद्विपां ।
अनावृतपुराद्वारां राजधानीं पितुर्मम ॥ १९ ॥
अप्रहृष्टबलां न्यूनां विषमस्थामनावृतां ।
शत्रवो नाभिमन्यन्ते भक्ष्यान् विषकृतानपि ॥ २० ॥
अद्य प्रभृति भूमौ तु शयिष्येऽहं तृणेषु वा ।
फलमूलाशनो नित्यं जटाचीराणि धारयन् ॥ २१ ॥
तस्यार्थमुत्तरं कालं निवत्स्यामि सुखं वने ।
तत् प्रतिश्रुतमार्यस्य नैव मिथ्या भविष्यति ॥ २२ ॥
वसन्तं भ्रातुरर्थे मां शत्रुघ्नोऽप्यनुवत्स्यति ।
लक्ष्मणेन सहायोध्यामार्यो मे पालयिष्यति ॥ २३ ॥
अभिषेक्ष्यन्ति काकुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः ।
अपि मे देवताः कुर्युरिमं सत्यं मनोरथं ॥ २४ ॥
प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं ।
बहुप्रकारं यदि न प्रपत्स्यते ।
ततोऽनुवत्स्यामि चिराय राघवं ।
वने वसन् नार्हति मामुपेक्षितुं ॥ २५ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे इंगुदीवृत्तं नाम अष्टाशीतितमः सर्गः
॥ ८८ ॥

CAPUT LXXXIX.

GANGIS TRAIECTUS.

व्युष्य रात्रिं तु तत्रैव गङ्गाकूले स राघवः ।
काल्यमुत्थाय शत्रुघ्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे शत्रुघ्न रजनी गता ।
पद्मबोधनमुद्यन्तं पश्य सूर्यं तमोनुदं ॥ २ ॥
शीघ्रमाह्वायय गुहं शृङ्गवेरपुरेश्वरं ।
स हि गङ्गामिमां वीर तारयिष्यति वाहिनीं ॥ ३ ॥
जागर्मि नाहं स्वपिमि तथैवार्यं विचिन्तयन् ।
इत्येवमब्रवीद्भ्राता शत्रुघ्नो विप्रचोदितः ॥ ४ ॥
इति संवदतोरेवमन्योन्यं नरसिंहयोः ।
आगम्य प्राञ्जलिः काले गुहो वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
कच्चित् सुखं नदीतीरेऽवात्सीः काकुत्स्थ शर्वरीं ।
कच्चिच्च सहसैन्यस्य तव नित्यमनामयं ॥ ६ ॥
गुहस्य तत् तु वचनं श्रुत्वा स्नेहादुदीरितं ।
रामस्यानुवशो वाक्यं भरतोऽपीदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
सुखा नः शर्वरी राजन् पूजिताश्चापि ते वयं ।
गङ्गां तु नौभिर्बह्वीभिर्दासाः संतारयन्तु नः ॥ ८ ॥

ततो गुहः संवरितः श्रुत्वा भरतशासनं ।
प्रतिप्रविश्य नगरं तं ज्ञातिगणमब्रवीत् ॥ ९ ॥
उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं ज्ञातयो भद्रमस्तु वः ।
नावः समुपकर्षध्वं तारयिष्याम वाहिनीं ॥ १० ॥
ते तथोक्ताः समुत्थाय त्वरिता राजशासनात् ।
पञ्च नावां शतान्येव समानिन्युः समन्ततः ॥ ११ ॥
* अन्याः स्वस्तिकविज्ञेया महाघण्टाधराः पराः ।
* शोभमानाः पताकिन्यो युक्तवाहाः सुसंहताः ॥ १२ ॥
ततः स्वस्तिकविज्ञेयां पाण्डुकम्बलसंवृतां ।
सनन्दिघोषां कल्याणीं गुहो नावमुपाहरत् ॥ १३ ॥
तामारुरोह भरतः शत्रुघ्नश्च महायशाः ।
कौशल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोषितः ॥ १४ ॥
पुरोहितश्च तत्पूर्वं गुरवो ब्राह्मणाश्च ये ।
अनन्तरं राजदारास्तथैव शकटायनाः ॥ १५ ॥
आवासमादीपयतां तीर्थं चाप्यवगाहतां ।
भाण्डानि चाददानानां घोषस्त्रिदिवमस्पृशत् ॥ १६ ॥
पताकिन्यस्तु ता नावः स्वयं दासैरधिष्ठिताः ।
वहन्त्यो जनमारूढं तदा संपेतुराशुगाः ॥ १७ ॥
नारीणामभिपूर्णास्तु काश्चित् काश्चित् तु वाजिनां ।
काश्चित् तत्र वहन्ति स्म यानयुग्मं महाधनं ॥ १८ ॥

तास्तु गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनं ।
निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दासबन्धुभिः ॥ १९ ॥
सवैजयन्तास्तु गजा गजारोहैः प्रचोदिताः ।
तरन्तः स्म प्रकाशन्ते सपक्षा इव पर्वताः ॥ २० ॥
नावश्चारुरुहुस्त्वन्ये प्लवैस्तेरुस्तथापरे ।
अन्ये कुम्भघटैस्तेरुरन्ये तेरुश्च बाहुभिः ॥ २१ ॥
सा पुण्यां ध्वजिनी गङ्गां दासैः संतारिता स्वयं ।
मैत्रे मुहूर्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमं ॥ २२ ॥

आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा ।
निवेशयित्वा च यथोपजोषं ।
द्रष्टुं भरद्वाजमृषिप्रवीरं ।
अविक्लसद्स्यैर्भरतः प्रतस्थे ॥ २३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे गङ्गासंतरणं नाम एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

CAPUT XC.

COMMORATIO IN BHARADVAJI EREMO.

भरद्वाजाश्रमं दृष्ट्वा क्रोशादेव नरर्षभः ।
बलं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिभिः ॥ १ ॥
पद्भ्यामेव तु धर्मज्ञो न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः ।
वसानो वाससी क्षौमे पुरोधाय पुरोहितं ॥ २ ॥
ततः संदर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः ।
मन्त्रिणस्तान् अवस्थाप्य जगामानु पुरोहितं ॥ ३ ॥
वशिष्ठमथ दृष्ट्वैव भरद्वाजो महातपाः ।
संचचालासनात् तूर्णं शिष्यान् अर्घ्यमिति ब्रुवन् ॥ ४ ॥
समागम्य वशिष्ठेन भरतेनाभिवादितः ।
अबुध्यत महातेजाः सुतं दशरथस्य तं ॥ ५ ॥
ताभ्यामर्घ्यं च पाद्यं च दत्वा पश्चात् फलानि च ।
आनुपूर्व्या स धर्मज्ञः पप्रच्छ कुशलं कुले ॥ ६ ॥
अयोध्यायां बले कोषे मित्रेष्वपि च मन्त्रिषु ।
जानन् दशरथं वृत्तं न राजानमुदाहरत् ॥ ७ ॥
वशिष्ठो भरतश्चैनं पप्रच्छतुरनामयं ।
शरीरेऽग्निषु शिष्येषु वृक्षेषु मृगपक्षिषु ॥ ८ ॥

तथेति च प्रतिज्ञाय भरद्वाजो महायशाः ।
भरतं प्रत्युवाचेदं राघवस्नेहबन्धनात् ॥ ९ ॥
किमिहागमने कार्यं तव राज्यं प्रशासतः ।
एतदाचद्व मे सर्वं न हि मे शुध्यते मनः ॥ १० ॥
सुषुवे यममित्रघ्नं कौशल्या कुलवर्धनं ।
भ्रात्रा सह सभार्यो यश्चिरं प्रव्राजितो वनं ॥ ११ ॥
नियुक्तः स्त्रीनिमित्तेन पित्रा यो ऽसौ महायशाः ।
वनवासी भवस्वेति समाः किल चतुर्दश ॥ १२ ॥
कच्चिन्न तस्यापापस्य पापं कर्तुमिहेहसि ।
अकण्टकं भोक्तुमना राज्यं तस्याग्रजस्य वै ॥ १३ ॥
एवमुक्तो भरद्वाजं भरतः प्रत्युवाच ह ।
पर्यश्रुनयनो दुःखाद्वाचा संसज्जमानया ॥ १४ ॥
हतो ऽस्मि यदि मामेवं भगवान् अपि मन्यते ।
मत्तो न दोषमाशङ्केर्नैवं मामनुशाधि हि ॥ १५ ॥
न चैतदिष्टं माता मे यदवोचन्मदन्तरं ।
नाहमेतेन तुष्टश्च न तद्वचनमाददे ॥ १६ ॥
अहं तु तं नरव्याघ्रमुपयातः प्रसादकः ।
प्रतिनेतुमयोध्यां च पादौ चास्याभिवन्दितुं ॥ १७ ॥
तन्मामेवंगतं मत्वा प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
शंस मे भगवन् रामः क्व संप्रति महीपतिः ॥ १८ ॥

वशिष्ठादिभिर्ऋत्विग्भिर्याचितो भगवांस्ततः ।
उवाच तं भरद्वाजः प्रसादाद्भरतं वचः ॥ १९ ॥
त्वय्येतत् पुरुषव्याघ्र युक्तं राघववंशजे ।
गुरुवृत्तिर्दमश्चैव साधूनां चानुयायिता ॥ २० ॥
जाने चैतन्मनःस्थं ते दृढीकरणमस्त्विति ।
अपृच्छं त्वां तवात्यर्थं कीर्तिं समभिवर्धयन् ॥ २१ ॥
जाने च रामं धर्मज्ञं ससीतं सहलक्ष्मणं ।
अयं वसति ते भ्राता चित्रकूटे महागिरौ ॥ २२ ॥
श्वस्तु गन्तासि तं देशं वसाद्य सह मन्त्रिभिः ।
त्वामभ्यर्चितुमिच्छामि काममेतं कुरुष्व मे ॥ २३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरद्वाजाश्रमे निवासो नाम नवतितमः
सर्गः ॥ ९० ॥

CAPUT XCI.

HOSPITIUM A BHARADVAJO APPARATUM.

कृतबुद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा ।
भरतं कैकयीपुत्रमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ १ ॥
अब्रवीद्भरतस्त्वेनं नन्विदं भवता कृतं ।
पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं वने यदुपपद्यते ॥ २ ॥
अथोवाच भरद्वाजो भरतं प्रहसन्निव ।
जाने त्वां प्रीतिसंयुक्तं तुष्येस्त्वं येन केनचित् ॥ ३ ॥
सेनायास्तु तवैवास्याः कर्तुमिच्छामि भोजनं ।
मम प्रीतिर्यथारूपा त्वमर्हो मनुषर्षभ ॥ ४ ॥
किमर्थं चापि निक्षिप्य दूरे बलमिहागतः ।
कस्मान्नेहोपयातोऽसि सबलः सहबान्धवः ॥ ५ ॥
भरतः प्रत्युवाचेदं प्राञ्जलिस्तं तपोधनं ।
ससैन्यो नोपयातोऽस्मि भगवन् भगवद्भयात् ॥ ६ ॥
राज्ञा हि भगवन् नित्यं राजपुत्रेण वा सदा ।
यत्नतः परिहर्तव्या विषयेषु तपस्विनः ॥ ७ ॥
वाजिमुख्या मनुष्याश्च मत्ताश्च वरवारणाः ।
प्रच्छाद्य महतीं भूमिं भगवन्ननुयान्ति मां ॥ ८ ॥

ते वृक्षान् उदकं भूमिमाश्रमेषूटजांस्तथा ।
मा हिंस्युरिति तेनाहमायातो गुरुभिः सह ॥ ९ ॥
आनीयतामितः सैन्यमित्यादिष्टो महर्षिणा ।
तथा चक्रे स भरतस्ततः प्रीतोऽभवन्मुनिः ॥ १० ॥
अग्निशालां प्रविश्याथ पीत्वापः परिमृज्य च ।
आतिथ्यस्य क्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ ११ ॥
आह्वये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च ।
आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयतां ॥ १२ ॥
आह्वये लोकपालांस्त्रीन् देवान् शक्रमुखांस्तथा ।
आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयतां ॥ १३ ॥
प्राक्स्रोतसश्च या नद्यः प्रत्यक्स्रोतस एव च ।
पृथिव्यामन्तरिक्षे च समायान्त्वद्य सर्वशः ॥ १४ ॥
अन्याः स्रवन्तु मैरेयं सुरामन्याः सुनिष्ठिताः ।
अपराश्चोदकं शीतमिक्षुकाण्डरसोपमं ॥ १५ ॥
आह्वये देवगन्धर्वान् विश्वावसुहहाहुहून् ।
तथैवाप्सरसो देवीर्गन्धर्वीश्चापि सर्वशः ॥ १६ ॥
घृताचीमथ विश्वाचीं मिश्रकेशीमलम्बुषां ।
नागदत्तां च हेमां च भीमामद्रिकृतस्थलीं ॥ १७ ॥
शक्रं याश्चोपतिष्ठन्ति ब्रह्माणं याश्च भामिनीः ।
सर्वास्तुम्बुरुणा सार्द्धमाह्वये सपरिच्छदाः ॥ १८ ॥

वनं कुरुषु यद्दिव्यं वासोभूषणपत्रवत् ।
दिव्यनारीफलं शश्वत् तत् कौवेरमिहैतु च ॥ १९ ॥
इह मे भगवान् सोमो विधत्तामन्नमुत्तमं ।
भक्ष्यं भोज्यं च शोष्यं च लेह्यं च विविधं बहु ॥ २० ॥
विचित्राणि च माल्यानि पादपप्रच्युतानि च ।
सुरादीनि च पेयानि मांसानि विविधानि च ॥ २१ ॥
एतत् समाधिना युक्तस्तेजसाप्रतिमेन च ।
शिक्षास्वरसमायुक्तं सुव्रतश्चाब्रवीन्मुनिः ॥ २२ ॥
मनसा ध्यायतस्तस्य प्राङ्मुखस्य कृताञ्जलेः ।
आजग्मुस्तानि सर्वाणि दैवतानि पृथक् पृथक् ॥ २३ ॥
मलयं दर्दरं चैव ततः स्वेदनुदोऽनिलः ।
उपस्पृश्य ववौ युक्त्या सुप्रियात्मा सुखं शिवः ॥ २४ ॥
ततोऽभ्यवर्तन्त घना दिव्याः कुसुमवृष्टयः ।
देवदुन्दुभिघोषश्च दिक्षु सर्वासु शुश्रुवे ॥ २५ ॥
प्रववुश्चोत्तमा वाता ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
प्रजगुर्देवगन्धर्वा वीणाः प्रमुमुचुः स्वरान् ॥ २६ ॥
स शब्दो द्यां च भूमिं च प्राणिनां श्रवणानि च ।
विवेशोच्चारितः श्लक्ष्णः समो लयसमन्वितः ॥ २७ ॥
तस्मिन्नुपरते शब्दे दिव्ये श्रोत्रसुखे नृणां ।
ददर्श भारतं सैन्यं विधानं विश्वकर्मणः ॥ २८ ॥

बभूव हि समा भूमिः समन्तात् पञ्चयोजनं ।
शाद्वलैर्बहुभिश्छन्ना नीलवैदूर्यसंनिभैः ॥ २९ ॥
तस्मिन् कपित्था बिल्वाश्च पनसा बीजपूरकाः ।
आमलक्योऽथ चूताश्च बभूवुः फलभूषणाः ॥ ३० ॥
उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च वनं दिव्योपभोगवत् ।
आजगाम नदी सौम्या तीरजैर्बहुभिर्वृता ॥ ३१ ॥
चतुःशालानि शुभ्राणि शालाश्च गजवाजिनां ।
हर्म्यप्रासादसंघातास्तोरणानि शुभानि च ॥ ३२ ॥
सितमेघनिभं चापि राजवेश्म सुतोरणं ।
शुक्लमाल्यकृताकारं दिव्यगन्धसमुक्षितं ॥ ३३ ॥
चतुरश्रमसंबाधं शयनासनवस्त्रवत् ।
दिव्यैः सर्वरसैर्युक्तं दिव्यभोजनपानवत् ॥ ३४ ॥
प्रविवेश महाबाहुरनुज्ञातो महर्षिणा ।
वेश्म तद्रत्नसंपूर्णं भरतः कैकयीसुतः ॥ ३५ ॥
अनुजग्मुश्च तं सर्वे मन्त्रिणः सपुरोहिताः ।
बभूवुश्च मुदा युक्तास्तं दृष्ट्वा वेश्मसंविधिं ॥ ३६ ॥
तत्र राजासनं दिव्यं व्यजनं छत्त्रमेव च ।
भरतो मन्त्रिभिः सार्द्धमभ्यवर्तत राघवः ॥ ३७ ॥
आसनं पूजयामास रामायाभिप्रणम्य सः ।
बालव्यजनमादाय न्यषीदत् सचिवासने ॥ ३८ ॥

आनुपूर्व्यां निषेदुश्च सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः ।
ततः सेनापतिः पश्चात् प्रशास्ता च निषेदतुः ॥ ३९ ॥
ततस्तत्र मुहूर्तेन नद्यः पायसकर्दमाः ।
उपातिष्ठन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४० ॥
तासामुभयतः कूलं पाण्डुमृत्तिकलेपनाः ।
रम्याश्चावसथा दिव्या ब्राह्मणस्य प्रसादजाः ॥ ४१ ॥
तेनैव च मुहूर्तेन दिव्याभरणभूषिताः ।
आगुर्विंशतिसाहस्राः कुबेरप्रहिताः स्त्रियः ॥ ४२ ॥
याभिर्गृहीतः पुरुषः सोन्माद इव लक्ष्यते ।
आगुर्विंशतिसाहस्रा नन्दनादप्सरोगणाः ॥ ४३ ॥
नारदस्तुम्बुरुर्गोपः सुतनुः सूर्यवर्चसः ।
एते गन्धर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥ ४४ ॥
अलम्बुषा मिश्रकेशी पुण्डरीका च रामणा ।
उपानृत्यंस्तु भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४५ ॥
यानि माल्यानि देवेषु यानि चैत्ररथे वने ।
प्रयागे तान्यदृश्यन्त भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४६ ॥
बिल्वा मार्दङ्गिका आसन् साम्यग्राहा विभीतकाः ।
अश्वत्था नर्तकाश्चासन् भरद्वाजस्य तेजसा ॥ ४७ ॥
ततः सरलतालाश्च तिलकाः सतमालकाः ।
प्रहृष्टास्तत्र संपेतुः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः ॥ ४८ ॥

शिंशपामलकी जम्बूर्याश्चान्याः कानने लताः ।
प्रमदाविग्रहं कृत्वा भरद्वाजाश्रमेऽवसन् ॥ ४९ ॥
सुरां सुरापाः पिबन्ति पायसं च बुभुक्षिताः ।
मांसानि च सुमेध्यानि भक्षन्ते यो यदिच्छति ॥ ५० ॥
उच्छाद्य स्नापयन्ति स्म नदीतीरेषु वल्गुषु ।
अप्येकमेकं पुरुषं प्रमदाः सप्त चाष्ट च ॥ ५१ ॥
संवाहयन्त्युपासीना नार्यो रुचिरलोचनाः ।
परिमृज्य तदान्योन्यं पाययन्ति वराङ्गनाः ॥ ५२ ॥
हयान् अश्वतरान् उष्ट्रांस्तथैव सुरभेः सुतान् ।
अभोजयन् वाहनपास्तेषां भोज्यं यथाविधि ॥ ५३ ॥
इक्षूंश्च मधु लाजांश्च भोजयन्ति स्म वारणान् ।
इक्ष्वाकुवरयोधानां चोदयन्तो महाबलाः ॥ ५४ ॥
नाश्वबन्धोऽश्वमज्ञासीन्न गजं कुञ्जरग्रहः ।
मत्तप्रमत्तमुदिता चमूः सा तत्र संबभौ ॥ ५५ ॥
तर्पिताः सर्वकामैश्च रक्तचन्दनरूषिताः ।
अप्सरोगणसंयुक्ताः सैन्या वाचमुदीरयन् ॥ ५६ ॥
नैवायोध्यां गमिष्यामो न गमिष्याम दण्डकान् ।
कुशलं भरतस्यास्तु रामस्यास्तु तथा सुखं ॥ ५७ ॥
इति पदातयोधाश्च हस्त्यश्वारोहबन्धकाः ।
अनाथास्तं विधिं लब्ध्वा वाचमेतामुदीरयन् ॥ ५८ ॥

संप्रहृष्टा विनेदुस्ते नरास्तत्र सहस्रशः ।
भरतस्यानुयातारः स्वर्गोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ५९ ॥
नृत्यन्तश्च हसन्तश्च गायन्तश्चैव सैनिकाः ।
समन्तात् परिधावन्ति माल्योपेताः सहस्रशः ॥ ६० ॥
ततो भुक्तवतां तेषां तदन्नममृतोपमं ।
दिव्यान् उद्वीक्ष्य भक्ष्यांस्तान् नाभवद्भक्षणे मतिः ॥ ६१ ॥
प्रेष्याश्चेट्यश्च बधश्च बलस्थाश्चापि सर्वशः ।
बभूवुस्ते भृशं तृप्ताः सर्वे चाहतवाससः ॥ ६२ ॥
नाशुक्लवासास्तत्रासीत् क्षुधितो मलिनोऽपि वा ।
रजसा ध्वस्तकेशो वा नरः कश्चिददृश्यत ॥ ६३ ॥
बभूवुर्वनपार्श्वेषु कूपाः पायसकर्दमाः ।
ताश्च कामदुघा गावो द्रुमाश्चासन् मधुच्युताः ॥ ६४ ॥
वाप्यो मैरेयपूर्णाश्च मृष्टमांसचयैर्वृताः ।
प्रतप्तपिठरैश्चापि मार्गमायूरकौक्कुटैः ॥ ६५ ॥
आज्ञैरपि च वाराहैर्निष्ठानवरसंचयैः ।
फलनिर्यूहसंसिद्धैः सूपैर्गन्धरसान्वितैः ॥ ६६ ॥
कल्कांश्चूर्णकषायांश्च स्नानानि विविधानि च ।
ददृशुर्भाजनस्थानि तीर्थेषु सरितां नराः ॥ ६७ ॥
शुक्लान् अंशुमतश्चापि दन्तधावनसंचयान् ।
शुक्लांश्चन्दनकल्कांश्च समुद्गेष्ववतिष्ठतः ॥ ६८ ॥

दर्पणान् परिमृष्टांश्च वाससां चापि संचयान् ।
पादुकोपानहां चापि युग्मान्यत्र सहस्रशः ॥ ६९ ॥
आञ्जनीः कङ्कतान् कूर्चांश्छत्त्राणि च धनूंषि च ।
मर्मत्राणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ ७० ॥
प्रतिपानह्रदान् पूर्णान् खरोष्ट्रगजवाजिनां ।
अवगाह्य सुतीर्थांश्च स्वच्छतोयान् सुखप्लवान् ॥ ७१ ॥
नीलवैदूर्यवर्णांश्च मृदून् यवससंचयान् ।
निर्वापार्थं पशूनां तु ददृशुस्तत्र सर्वशः ॥ ७२ ॥
व्यस्मयन्त मनुष्यास्ते स्वप्नकल्पं तदद्भुतं ।
दृष्ट्वातिथ्यं कृतं तादृग्भरतस्य महर्षिणा ॥ ७३ ॥
इत्येवं रममाणानां देवानामिव नन्दने ।
भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यतिवर्तत ॥ ७४ ॥
प्रतिजग्मुश्च ता नद्यो गन्धर्वाश्च यथागतं ।
भरद्वाजमनुज्ञाप्य ताश्च सर्वा वराङ्गनाः ॥ ७५ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरद्वाजातिथ्यं नाम एकनवतितमः सर्गः
॥ ९१ ॥

CAPUT XCII.

Bharatas a Bharadvajo dimissus.

ततस्तां रजनीं व्युष्य भरतः सपरिच्छदः ।
कृतातिथ्यं भरद्वाजं कामादभिजगाम ह ॥ १ ॥
तमृषिः पुरुषव्याघ्रं प्रेक्ष्य प्राञ्जलिमागतं ।
हुताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥
कच्चित् पुत्र सुखा रात्रिस्तवास्मद्विषये गता ।
समग्रस्ते जनः कच्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ॥ ३ ॥
तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च ।
आश्रमादुपनिष्क्रान्तमृषिमुत्तमतेजसं ॥ ४ ॥
सुखोषितोऽस्मि रजनीं समग्रबलवाहनः ।
बलवत् तर्पितश्चाहं सामात्यो भगवंस्त्वया ॥ ५ ॥
अपेतक्लमसंतापाः सुभिक्षाः सुप्रतिश्रयाः ।
अपि प्रेष्यानुपादाय सर्वे स्म सुसुखोषिताः ॥ ६ ॥
आमन्त्रयेऽहं भगवन् कामं त्वामृषिसत्तम ।
समीपं प्रस्थितं भ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ ७ ॥
आश्रमं तस्य धर्मज्ञ धार्मिकस्य महात्मनः ।
आचक्ष्व कतमो मार्गः कियान् इति च शंस मे ॥ ८ ॥

दर्पणान् परिमृष्टांश्च वाससां चापि संचयान् ।
पादुकोपानहां चापि युग्मान्यत्र सहस्रशः ॥ ६९ ॥
आञ्जनीः कङ्कतान् कूर्चांश्छत्त्राणि च धनूंषि च ।
मर्मत्राणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ ७० ॥
प्रतिपानह्रदान् पूर्णान् खरोष्ट्रगजवाजिनां ।
अवगाह्य सुतीर्थांश्च स्वच्छतोयान् सुखप्लवान् ॥ ७१ ॥
नीलवैदूर्यवर्णांश्च मृदून् यवससंचयान् ।
निर्वापार्थं पशूनां तु ददृशुस्तत्र सर्वशः ॥ ७२ ॥
व्यस्मयन्त मनुष्यास्ते स्वप्नकल्पं तदद्भुतं ।
दृष्ट्वातिथ्यं कृतं तादृग्भरतस्य महर्षिणा ॥ ७३ ॥
इत्येवं रममाणानां देवानामिव नन्दने ।
भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यतिवर्तत ॥ ७४ ॥
प्रतिजग्मुश्च ता नद्यो गन्धर्वाश्च यथागतं ।
भरद्वाजमनुज्ञाप्य ताश्च सर्वा वराङ्गनाः ॥ ७५ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरद्वाजातिथ्यं नाम एकनवतितमः सर्गः
॥ ९१ ॥

CAPUT XCII.

BHARATAS A BHARADVAJO DIMISSUS.

ततस्तां रजनीं व्युष्य भरतः सपरिच्छदः ।
कृतातिथ्यं भरद्वाजं कामादभिजगाम ह ॥ १ ॥
तमृषिः पुरुषव्याघ्रं प्रेक्ष्य प्राञ्जलिमागतं ।
हुताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥
कच्चित् पुत्र सुखा रात्रिस्तवास्मद्विषये गता ।
समग्रस्ते जनः कच्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ॥ ३ ॥
तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च ।
आश्रमादुपनिष्क्रान्तमृषिमुत्तमतेजसं ॥ ४ ॥
सुखोषितोऽस्मि रजनीं समग्रबलवाहनः ।
बलवत् तर्पितश्चाहं सामात्यो भगवंस्त्वया ॥ ५ ॥
अपेतक्लमसंतापाः सुभिक्षाः सुप्रतिश्रयाः ।
अपि प्रेष्यानुपादाय सर्वे स्म सुसुखोषिताः ॥ ६ ॥
आमन्त्रयेऽहं भगवन् कामं त्वामृषिसत्तम ।
समीपं प्रस्थितं भ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ ७ ॥
आश्रमं तस्य धर्मज्ञ धार्मिकस्य महात्मनः ।
आचक्ष्व कतमो मार्गः कियान् इति च शंस मे ॥ ८ ॥

इति पृष्टस्तु भरतं भ्रातृदर्शनलालसं ।
प्रत्युवाच महातेजा भरद्वाजो महातपाः ॥ ९ ॥
भरतार्द्धतृतीयेषु योजनेष्वजने वने ।
चित्रकूटो गिरिस्तत्र रम्यनिर्भरकाननः ॥ १० ॥
उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी ।
पुष्पितद्रुमसंछन्ना नानापक्षिनिषेविता ॥ ११ ॥
तामन्तरा च सरितं चित्रकूटं च पर्वतं ।
तयोः पर्णकुटी तात तत्र तौ वसतो ध्रुवं ॥ १२ ॥
दक्षिणेन च मार्गेण सव्यं दक्षिणमेव च ।
वाहयस्व महाभाग ततो द्रक्ष्यसि राघवं ॥ १३ ॥
प्रयाणमिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः ।
हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पर्यवारयन् ॥ १४ ॥
वेपमाना कृशा दीना सह देव्या सुमित्रया ।
कौशल्या तत्र जग्राह कराभ्यां चरणौ मुनेः ॥ १५ ॥
असमृद्धेन कामेन सर्वलोकस्य गर्हिता ।
कैकेयी तस्य जग्राह चरणौ सव्यपत्रपा ॥ १६ ॥
तं प्रदक्षिणमागम्य भगवन्तं महामुनिं ।
अदूराद्भरतस्यैव तस्थौ दीनमनास्तदा ॥ १७ ॥
ततः पप्रच्छ भरतं भरद्वाजो दृढव्रतः ।
विशेषं ज्ञातुमिच्छामि मातृणां तव राघव ॥ १८ ॥

एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यं वचनकोविदः ॥ १९ ॥
यामिमां भगवन् दीनां शोकानाशनकर्शितां ।
पितुर्हि महिषीं दीनां देवतामिव पश्यसि ॥ २० ॥
एषा तं पुरुषव्याघ्रं व्याघ्रविक्रान्तगामिनं ।
कौशल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्यथा ॥ २१ ॥
अस्या वामं भुजं श्लिष्टा यैषा तिष्ठति दुर्मनाः ।
कर्णिकारस्य शाखेव शीर्णपुष्पा वनान्तरे ॥ २२ ॥
इयं सुमित्रा दुःखार्त्ता देवी राज्ञश्च मध्यमा ।
एतस्यास्तु सुतौ देव्याः कुमारौ देववर्णिनौ ॥ २३ ॥
यस्याः कृते नरव्याघ्रौ जीवनाशमितो गतौ ।
राजा पुत्रविहीनश्च स्वर्गं दशरथो गतः ॥ २४ ॥
क्रोधनामकृतप्रज्ञां दृप्तां सुभगमानिनीं ।
ऐश्वर्यकामां कैकेयीमनार्यामार्यरूपिणीं ॥ २५ ॥
ममैतां मातरं विद्धि नृशंसां पापनिश्चयां ।
यतोमूलं हि पश्यामि व्यसनं महदात्मनः ॥ २६ ॥
इत्युक्का नरशार्दूलो वाष्पगद्गदया गिरा ।
स निःशश्वास ताम्राक्षः क्रुद्धो नाग इव श्वसन् ॥ २७ ॥
भरद्वाजो महर्षिस्तं ब्रुवन्तं भरतं तदा ।
प्रत्युवाच महाबुद्धिरिदं वचनमर्थवत् ॥ २८ ॥

न दोषेणावगन्तव्या कैकेयी भरत त्वया ।
रामप्रव्राजनं ह्येतत् सुखोदर्कं भविष्यति ॥ २९ ॥
अभिवाद्याथ संसिद्धः कृत्वा चैनं प्रदक्षिणं ।
आमन्त्र्य भरतः सैन्यं युज्यतामित्यचोदयत् ॥ ३० ॥
ततो वाजिरथान् युक्तान् दिव्यान् हेमपरिष्कृतान् ।
अध्यारोहत् प्रयाणार्थं बहून् बहुविधो जनः ॥ ३१ ॥
गजकन्या गजाश्चैव हेमकक्ष्याः पताकिनः ।
जीमूता इव घर्मान्ते सघोषाः संप्रतस्थिरे ॥ ३२ ॥
विविधान्यपि यानानि महान्ति च लघूनि च ।
प्रययुः सुमहार्हाणि पादैरेव पदातयः ॥ ३३ ॥
अथ यानप्रवेकैस्तु कौशल्याप्रमुखाः स्त्रियः ।
रामदर्शनकाङ्क्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३४ ॥
चन्द्रार्कतरुणाभासां नृयुक्तां शिविकां शुभां ।
आस्थाय प्रययौ श्रीमान् भरतः सपरिच्छदः ॥ ३५ ॥
सा प्रयाता बभौ सेना गजवाजिरथाकुला ।
दक्षिणां दिशमावृत्य महामेघ इवोत्थितः ॥ ३६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतानुज्ञा नाम द्विनवतितमः सर्गः
॥ ९२ ॥

CAPUT XCIII.

CHITRACUTI MONTIS CONSPECTUS.

तया महत्या यायिन्या ध्वजिन्या वनवासिनः ।
अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथा विप्रदुद्रुवुः ॥ १ ॥
ऋक्षाः पृषतसंघाश्च रुरवश्च समन्ततः ।
दृश्यन्ते वनराजीषु गिरिष्वपि नदीषु च ॥ २ ॥
सागरौघनिभा सेना भरतस्य महात्मनः ।
महीं संछादयामास प्रावृषि द्यामिवाम्बुदः ॥ ३ ॥
तुरंगौघैरवतता वारणैश्च महाबलैः ।
अनालक्ष्या चिरं कालं तस्मिन् देशे बभूव भूः ॥ ४ ॥
स यात्वा दूरमध्वानं संपरिश्रान्तवाहनः ।
उवाच भरतः श्रीमान् वशिष्ठं मन्त्रिणां वरं ॥ ५ ॥
यादृशं लक्ष्यते रूपं यथा चैव श्रुतं मया ।
व्यक्तं प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ॥ ६ ॥
अयं गिरिश्चित्रकूट इयं मन्दाकिनी नदी ।
एतत् प्रकाशते दूरान्नीलमेघनिभं वनं ॥ ७ ॥
गिरेः सानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य संप्रति ।
वारणैरवमृग्यन्ते मामकैः पर्वतोपमैः ॥ ८ ॥
मुञ्चन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्वतसानुषु ।
नीला इवातपापाये तोयं तोयधरा घनाः ॥ ९ ॥

किंनराचरितोद्देशं पश्य शत्रुघ्न पर्वतं ।
कृपैः समन्तादाकीर्णं मकरैरिव सागरं ॥ १० ॥
एते मृगगणा भान्ति शीघ्रवेगाः प्रचोदिताः ।
वायुप्रविद्धाः शरदि मेघराज्य इवाम्बरे ॥ ११ ॥
कुर्वन्ति कुसुमापीडान् शिरःसु सुरभीन् अमी ।
मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्या नरा यथा ॥ १२ ॥
निष्कूजमिव भूत्वेदं वनं घोरप्रदर्शनं ।
अयोध्येव जनाकीर्णा सांप्रतं प्रतिभाति मे ॥ १३ ॥
खुरैरुदीरितो रेणुर्दिवं प्रछाद्य तिष्ठति ।
तं वहत्यनिलः शीघ्रं कुर्वन्निव मम प्रियं ॥ १४ ॥
स्यन्दनांस्तुरगोपेतान् सूतमुख्यैरधिष्ठितान् ।
एतान् संपततः शीघ्रं पश्य शत्रुघ्न कानने ॥ १५ ॥
एतैर्वित्रासितान् पश्य बर्हिणः प्रियदर्शनान् ।
मनोज्ञरूपा लक्ष्यन्ते कुसुमैश्चित्रिता इव ॥ १६ ॥
मृगा मृगीभिः सहिता बहवः पृषता वने ।
एतमध्यासते शैलमधिवासं पतत्रिणां ॥ १७ ॥
अतिमात्रमयं देशो मनोज्ञः प्रतिभाति मे ।
तापसानां निवासोऽयं व्यक्तं स्वर्गपथो यथा ॥ १८ ॥
साधु सैन्याः प्रतिष्ठन्तां विचिन्वन्तु च काननं ।
यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ दृश्येते रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥

भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्रपाणयः ।
विविशुस्तद्वनं शूरा धूमाग्रं ददृशुस्ततः ॥ २० ॥
ते समालोक्य धूमाग्रमूचुर्भरतमागताः ।
नामनुष्ये भवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैव राघवौ ॥ २१ ॥
अथ नात्र नरव्याघ्रौ राजपुत्रौ परंतपौ ।
अन्ये रामोपमाः सन्ति व्यक्तमत्र तपस्विनः ॥ २२ ॥
तच्छ्रुत्वा भरतस्तेषां वचनं साधुसंमतं ।
सैन्यान् उवाच सर्वांस्तान् अमित्रबलमर्दनः ॥ २३ ॥
यत्ता भवन्तः तिष्ठन्तु नेतो गन्तव्यमग्रतः ।
अहमेको गमिष्यामि सुमन्त्रो धृष्टिरेव च ॥ २४ ॥
एवमुक्तास्ततः सैन्यास्तत्र तस्थुः समन्ततः ।
भरतो यत्र धूमाग्रं तत्र दृष्टिं समादधौ ॥ २५ ॥

व्यवस्थिता या भरतेन सा चमूर्-।
निरीक्षमाणापि च धूममग्रतः ।
बभूव हृष्टा न चिरेण जानती ।
प्रियस्य रामस्य समागमं तदा ॥ २६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे चित्रकूटदर्शनं नाम त्रिनवतितमः सर्गः
॥ ९३ ॥

CAPUT XCIV.

CHITRACUTI DESCRIPTIO.

दीर्घकालोषितस्तत्र गिरौ गिरिवनप्रियः ।
वैदेह्याः प्रियमाकाङ्क्षन् स्वं च चित्तं विलोभयन् ॥ १ ॥
अथ दाशरथिश्चित्रं चित्रकूटमदर्शयत् ।
भार्याममरसंकाशः शचीमिव पुरंदरः ॥ २ ॥
न राज्याद्भ्रंशनं सीते न सुहृद्भिर्विना भवः ।
मनो मे बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिदं वनं ॥ ३ ॥
पश्येममचलं भद्रे नानाद्विजगणायुतं ।
शिखरैः खमिवोद्विद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितं ॥ ४ ॥
केचिद्रजतसंकाशाः केचित् क्षतजसंनिभाः ।
पीतमाञ्जिष्ठवर्णाश्च केचिन्मरकतप्रभाः ॥ ५ ॥
पुष्पार्ककेतकाभाश्च केचिज्ज्योतीरसप्रभाः ।
विराजन्तेऽचलेन्द्रस्य देशा धातुविभूषिताः ॥ ६ ॥
नानामृगगणैर्द्वीपितरक्ष्वृक्षगणैर्वृतः ।
अदुष्टैर्भात्ययं शैलो बहुपक्षिसमाकुलः ॥ ७ ॥
आम्रजम्बूसनैर्लोध्रैः प्रियालैः पनसैर्धवैः ।
अङ्कोलैर्भव्यतिमिशैर्बिल्वतिन्दुकवेणुभिः ॥ ८ ॥
काश्मर्यरिष्टवरणैर्मधुकैस्तिलकैस्तथा ।
बदर्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनवीजकैः ॥ ९ ॥

पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः ।
एवमादिभिराकीर्णः श्रियं पुष्यत्ययं गिरिः ॥ १० ॥
शैलप्रस्थेषु रम्येषु पश्येमान् कामहर्षणान् ।
किंनरान् द्वन्द्वशो भद्रे रममाणान् मनस्विनः ॥ ११ ॥
शाखावसक्तान् खड्गांश्च प्रवराण्यम्बराणि च ।
पश्य विद्याधरस्त्रीणां क्रीडोद्देशान् मनोरमान् ॥ १२ ॥
जलप्रपातैरुद्भेदैर्निःस्यन्दैश्च क्वचित् क्वचित् ।
स्रवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन्मद इव द्विपः ॥ १३ ॥
गुहासमीरणो गन्धान् नानापुष्पभवान् वहन् ।
घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥ १४ ॥
यदीह शरदोऽनेकास्त्वया सार्द्धमनिन्दिते ।
लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रधक्ष्यति ॥ १५ ॥
बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते ।
विचित्रशिखरे ह्यस्मिन् रतवान् अस्मि भामिनि ॥ १६ ॥
अनेन वनवासेन मया प्राप्तं फलद्वयं ।
पितुश्चानृण्यता धर्मे भरतस्य प्रियं तथा ॥ १७ ॥
वैदेहि रमसे कच्चिच्चित्रकूटे मया सह ।
पश्यन्ती विविधान् भावान् मनोवाक्कायसंयता ॥ १८ ॥
इदमेवामृतं प्राहू राज्ञि राजर्षयः परे ।
वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः ॥ १९ ॥

शिलाः शैलस्य शोभन्ते विशालाः शतशोऽभितः ।
बहुला बहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः ॥ २० ॥
निशि भान्त्यचलेन्द्रस्य हुताशनशिखा इव ।
ओषध्यः स्वप्रभालक्ष्म्या भ्राजमानाः सहस्रशः ॥ २१ ॥
केचित् क्षयनिभा देशाः केचिदुद्यानसंनिभाः ।
केचिदेकशिला भान्ति पर्वतस्यास्य भामिनि ॥ २२ ॥
कुष्ठपुन्नागबकुलभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् ।
कामिनां स्वास्तरान् पश्य कुशेशयदलायुतान् ॥ २३ ॥
मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलस्रजः ।
कामिभिर्वनिते पश्य फलानि विविधानि च ॥ २४ ॥
वस्वौकसारां नलिनीमतीत्यैवोत्तरान् कुरून् ।
पर्वतश्चित्रकूटोऽसौ बहुमूलफलोदकः ॥ २५ ॥
इमं तु कालं वनिते विजह्रिवांस्- ।
त्वया च सीते सह लक्ष्मणेन च ।
रतिं प्रपत्स्ये कुलधर्मवर्धिनीं ।
सतां पथि स्वैर्नियमैः परैः स्थितः ॥ २६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे चित्रकूटवर्णनं नाम चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

CAPUT XCV.

MANDACINIS FLUVII LAUDES.

अथ शैलाद्विनिष्क्रम्य मैथिलीं कोशलेश्वरः ।
अदर्शयच्छुभजलां रम्यां मन्दाकिनीं नदीं ॥ १ ॥
अब्रवीच्च वरारोहां चारुचन्द्रनिभाननां ।
विदेहराजस्य सुतां रामो राजीवलोचनः ॥ २ ॥
विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेवितां ।
कुसुमैरुपसंपन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीं ॥ ३ ॥
नानाविधैस्तीररुहैर्वृतां पुष्पफलद्रुमैः ।
राजन्तीं राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः ॥ ४ ॥
मृगयूथनिपीतानि कलुषाम्भांसि सांप्रतं ।
तीर्थानि रमणीयानि रतिं संजनयन्ति मे ॥ ५ ॥
जटाजिनधराः काले वल्कलोत्तरवाससः ।
ऋषयस्त्ववगाहन्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये ॥ ६ ॥
आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियमादूर्द्धबाहवः ।
एते परे विशालाक्षि मुनयः संशितव्रताः ॥ ७ ॥
मारुतोद्धूतशिखरैः प्रनृत्त इव पर्वतः ।
पादपैः पुष्पपत्राणि सृजद्भिरभितो नदीं ॥ ८ ॥
क्वचिन्मणिनिकाशोदां क्वचित् पुलिनशालिनीं ।
क्वचित् सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीं ॥ ९ ॥

निर्धूतान् वायुना पश्य विततान् पुष्पसंचयान् ।
पोप्लूयमानान् अपरान् पश्य त्वं जलमध्यगान् ॥ १० ॥
पश्यैते वल्गुवचसो रथाङ्गाह्वयना द्विजाः ।
अधिरोहन्ति कल्याणि निष्कूजन्तः शुभा गिरः ॥ ११ ॥
दर्शनं चित्रकूटस्य मन्दाकिन्याश्च शोभने ।
अधिकं पुरवासाद्धि मन्ये तव च दर्शनं ॥ १२ ॥
विधूतकल्मषैः सिद्धैस्तपोदमशमान्वितैः ।
नित्यविक्षोभितजलां विगाहस्व मया सह ॥ १३ ॥
सखीवच्च विगाहस्व सीते मन्दाकिनीमिमां ।
कमलान्यवमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि ॥ १४ ॥
त्वं पौरजनवद्व्यालान् अयोध्यामिव पर्वतं ।
मन्यस्व वनिते नित्यं सरयूवदिमां नदीं ॥ १५ ॥
लक्ष्मणश्चापि धर्मात्मा मन्निदेशे व्यवस्थितः ।
त्वं चानुकूला वैदेहि प्रीतिं जनयथो मम ॥ १६ ॥
उपस्पृशंस्त्रिषवणं मधुमूलफलाशनः ।
नायोध्यायै न राज्याय स्पृहयेऽद्य त्वया सह ॥ १७ ॥
इमां हि पश्यन् मृगयूथलोडितां ।
निपीततोयां गजसिंहवानरैः ।
सुपुष्पितैस्तीररुहैरलंकृतां ।
न सोऽस्ति योऽस्यां न गतक्लमो भवेत् ॥ १८ ॥

इतीव रामो बहुसंगतं वचः ।
प्रियासहायः सरितं प्रति ब्रुवन् ।
चचार रम्यं नयनाञ्जनप्रभं ।
स चित्रकूटं रघुवंशवर्धनः ॥ ११ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे मन्दाकिनीवर्णना नाम पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

CAPUT XCVI.

Telum magicum emissum.

पंचनवतिसर्गोत्तरमयं सर्गः क्षेपकः । रामस्तु इत्यादि ॥ Schol.

रामस्तु नलिनीं रम्यां चित्रकूटं च पर्वतं ।
सुतां जनकराजस्य दर्शयित्वा न्यवर्तत ॥ १ ॥
उत्तरे तु गिरेः पादे चित्रकूटस्य राघवः ।
ददर्श कन्दरं रम्यं शिलाधातुसमन्वितं ॥ २ ॥
सुखप्रवेशैस्तरुभिः पुष्पभारावलम्बिभिः ।
संवृतं च रहस्यं च मत्तद्विजगणायुतं ॥ ३ ॥
तं दृष्ट्वा सर्वभूतानां मनोदृष्टिहरं दरं ।
उवाच सीतां काकुत्स्थो वनदर्शनविस्मितां ॥ ४ ॥

वैदेहि रमते चक्षुस्तवास्मिन् गिरिकन्दरे ।
परिश्रमविघातार्थं साधु तावदिहास्यतां ॥ ५ ॥
त्वदर्थमिह विन्यस्ता त्वियं श्लक्ष्णसमा शिला ।
यस्याः पार्श्वे तरुः पुष्पैः प्रहृष्ट इव केशरः ॥ ६ ॥
राघवेणैवमुक्ता सा सीता प्रकृतिदक्षिणा ।
उवाच प्रणयात् स्निग्धमिदं श्लक्ष्णतरं वचः ॥ ७ ॥
अवश्यकार्यं वचनं तव मे रघुनन्दन ।
बहुशोऽभ्रामि ते चाद्य तव चैव मनोरथः ॥ ८ ॥
एवमुक्ता वरारोहा शिलां तामुपसर्पत ।
सह भर्त्रानवद्याङ्गी रन्तुकामा मनस्विनी ॥ ९ ॥
तामेवं ब्रुवतीं सीतां रामो वचनमब्रवीत् ।
रम्यं पश्यसि भूतार्थे वनं पुष्पितपादपं ॥ १० ॥
गजदन्तक्षतान् वृक्षान् पश्य निर्यासवर्षिणः ।
क्षिल्लिका विरुतैर्दीर्घै रुदन्तीव समन्ततः ॥ ११ ॥
पुत्रप्रियोऽसौ शकुनिः पुत्र पुत्रेति भाषते ।
मधुरां करुणां वाचं पुरेव जननी मम ॥ १२ ॥
विहगो भृङ्गराजोऽयं सालस्कन्धसमास्थितः ।
संगीतमिव कुर्वाणः कोकिलस्यानुकूजति ॥ १३ ॥
अयं वा बालकः शङ्के कोकिलानां विहंगमः ।
सुखबद्धमसंबद्धं तथा ह्येष प्रभाषते ॥ १४ ॥

एषा कुसुमितं चूतं पुष्पभारनता लता ।
दृश्यते प्रणयाच्छून्ये मामिव त्वमुपाश्रिता ॥ १५ ॥
एवमुक्ता प्रियस्याङ्के मैथिली प्रियभाषिणी ।
भूयस्तरां त्वनिन्द्याङ्गी समारोहत भामिनी ॥ १६ ॥
अङ्के तु परिवर्तन्ती सीता सुरसुतोपमा ।
हर्षयामास रामस्य मनो मनसिजार्पितं ॥ १७ ॥
स निर्घृष्यांगुलिं रामो धौते मनःशिलोच्चये ।
चकार तिलकं तस्या ललाटे रुचिरं तदा ॥ १८ ॥
बालार्कसमवर्णेन तेन सा गिरिधातुना ।
चकाशे विनिविष्टेन ससंध्येव निशासिता ॥ १९ ॥
केशरस्य च पुष्पाणि करेणामृद्य राघवः ।
अलकं पूरयामास मैथिल्याः प्रीतमानसः ॥ २० ॥
अभिरम्य तथा तस्यां शिलायां रघुनन्दनः ।
अन्वीयमानो वैदेह्या देशमन्यं जगाम ह ॥ २१ ॥
विचरन्ती तदा सीता ददर्श हरियूथपं ।
वने बहुमृगाकीर्णे वित्रस्ता राममाश्लिषत् ॥ २२ ॥
रामस्तां परिरब्धाङ्गीं परिरभ्य महाभुजः ।
शान्त्वयामास वामोरूमवभर्त्स्याथ वानरं ॥ २३ ॥
मनःशिलायास्तिलकः सीतायाः सोऽथ वक्षसि ।
समदृश्यत संक्रान्तो रामस्य विपुलौजसः ॥ २४ ॥

प्रजहास ततः सीता गते वानरपुंगवे ।
दृष्ट्वा भर्तरि संक्रान्तमपाङ्गं समनःशिलं ॥ २५ ॥
नातिदूरे त्वशोकानां प्रदीप्तमिव काननं ।
ददर्श पुष्पस्तवकैस्तर्जद्भिरिव वानरैः ॥ २६ ॥
वैदेही त्वब्रवीद्राममशोककुसुमार्थिनी ।
साधु तदभिगच्छाव वनमिक्ष्वाकुनन्दन ॥ २७ ॥
तस्याः प्रिये स्थितो रामो देव्या दिव्यानुरूपया ।
सहितस्तदशोकानां विशोकः प्रययौ वनं ॥ २८ ॥
तदशोकवनं रामः सभार्यो व्यचरत् तदा ।
गिरिपुत्र्या पिनीकीव सह हैमवतं वनं ॥ २९ ॥
तावन्योन्यमशोकस्य पुष्पैः पल्लवधारिभिः ।
समलंचक्रतुरुभौ कामिनौ नीललोहितौ ॥ ३० ॥
आबद्धवनमालौ तौ कृतापीडावतंसकौ ।
भार्यापती तमचलं शोभयांचक्रतुर्भृशं ॥ ३१ ॥
एवं स विविधान् देशान् दर्शयित्वा प्रियां प्रियः ।
आजगामाश्रमपदं सुसंमृष्टमलंकृतं ॥ ३२ ॥
प्रत्युज्जगाम तं भ्राता लक्ष्मणो गुरुवत्सलः ।
दर्शयन् विविधं कर्म सौमित्रिः सुकृतं तदा ॥ ३३ ॥
शुद्धबाणहतांस्तत्र मेध्यान् कृष्णमृगान् दश ।
राशीकृतान् शुष्यमाणान् अन्यान् कांश्चन कांश्चन ॥ ३४ ॥

तद्दृष्ट्वा कर्म सौमित्रेर्भ्राता प्रीतोऽभवत् तदा ।
क्रियतां बलयश्चेति रामः सीतामथान्वशात् ॥ ३५ ॥
अग्रं प्रदाय भूतेभ्यः सीताथ वरवर्णिनी ।
तयोरुपाददाद्भ्रात्रोर्मधु मांसं च संस्कृतं ॥ ३६ ॥
तयोस्तुष्टिमथोत्पाद्य वीरयोः कृतशौचयोः ।
विधिवज्जानकी पश्चाच्चक्रे सा प्राणधारणं ॥ ३७ ॥
शिष्टं मांसं निकृत्तं यच्छोषणायोपकल्पितं ।
तद्रामवचनात् सीता काकेभ्यः पर्यरक्षत ॥ ३८ ॥
तां ददर्श तदा भर्ता काकेनायासितां दृढं ।
यः स धरान्तरचरः कामचारी विहंगमः ॥ ३९ ॥
काकेनारोध्यमानां तां रामोऽवाक्षसदातुरां ।
सा चुकोपानवद्याङ्गी भर्तृप्रणयदर्पिता ॥ ४० ॥
इतश्चेतश्च तां काको वारयन्तीं पुनः पुनः ।
कोपयामास वैदेहीं पक्षतुण्डनखैस्तुदन् ॥ ४१ ॥
तस्याः प्रस्फुरमाणोष्ठं भ्रुकुटीपुटसूचितं ।
मुखमालोक्य काकुत्स्थस्तं काकं प्रत्यषेधयत् ॥ ४२ ॥
स धृष्टमानी विहगो रामवाक्यमचिन्तयन् ।
सीतामभिपपातैव ततश्चुक्रोध राघवः ॥ ४३ ॥
सोऽभिमन्त्र्य शरैषीकामैषीकास्त्रेण वीर्यवान् ।
काकं तमभिसंधाय ससर्ज पुरुषर्षभः ॥ ४४ ॥

स तेनाभिद्रुतः काकस्त्रीन् लोकान् पर्यगात् ततः ।
देवैर्दत्तवरः पक्षी धरान्तरचरो लघुः ॥ ४५ ॥
यत्र यत्रागमत् काकस्तत्र तत्र ददर्श ह ।
ईषीकाभूतमाकाशं स रामं पुनरागमत् ॥ ४६ ॥
स मूर्ध्ना न्यपतत् काको राघवस्य महात्मनः ।
सीतायास्तत्र पश्यन्त्या मानुषीमीरयन्गिरं ॥ ४७ ॥
प्रसादं कुरु मे राम प्राणे सामग्र्यमस्तु मे ।
अस्त्रस्यास्य प्रभावेन शरणं न लभे क्वचित् ॥ ४८ ॥
तं काकमब्रवीद्रामः पादयोः शिरसा गतं ।
सानुक्रोशतया धीमान् इदं वचनमर्थवत् ॥ ४९ ॥
मया रोषपरीतेन सीताप्रियहितार्थिना ।
अस्त्रमेतत् समाधाय त्वद्वधायाभिमन्त्रितं ॥ ५० ॥
यत् तु मे चरणौ मूर्ध्ना गतस्त्वं जीवितेप्सया ।
अत्रास्त्यवेक्षा त्वयि मे रक्ष्यो हि शरणागतः ॥ ५१ ॥
अमोघं क्रियतामस्त्रमेकमङ्गं परित्यज ।
किमङ्गं शातयतु ते शरेषीका ब्रवीहि मे ॥ ५२ ॥
एतावद्धि मया शक्यं तव कर्तुं प्रियं खग ।
एकाङ्गहीनं ह्यस्त्रेण जीवितं मरणाद्वरं ॥ ५३ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण संप्रधार्य स वायसः ।
अभ्यगच्छद्द्वयोरक्ष्णोस्त्यागमेकस्य पण्डितः ॥ ५४ ॥

सोऽब्रवीद्राघवं काको नेत्रमेकं त्यजाम्यहं ।
एकनेत्रो हि जीवेयं त्वत्प्रसादान्नराधिप ॥ ५५ ॥
रामानुज्ञातमस्त्रं तत् काकस्य नयनेऽपतत् ।
वैदेही विस्मिता तत्र काकस्य नयने हृते ॥ ५६ ॥
निपत्य शिरसा काको जगामाशु यथेप्सितं ।
लक्ष्मणानुचरो रामश्चकारानन्तरक्रियाः ॥ ५७ ॥

इत्ययोध्याकाण्डेऽयं सर्गः प्रक्षिप्तः ॥ Schol.

इत्ययोध्याकाण्डे ईषीकास्त्रविसर्जनं नाम षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

CAPUT XCVII.

LAXMANAE IRA.

तां तथा दर्शयित्वा तु मैथिलीं गिरिनिम्नगां ।
निषसाद गिरिप्रस्थे सीतां मांसेन छन्दयन् ॥ १ ॥
इदं मेध्यमिदं स्वादु निष्टप्तमिदमग्निना ।
एवमास्ते स धर्मात्मा सीतया सह राघवः ॥ २ ॥
तथा तत्रासतस्तस्य भरतस्योपयायिनः ।
सैन्यरेणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नभःस्पृशौ ॥ ३ ॥

तेन स्वनेन महता वर्धमानेन बोधिताः ।
गुहाः संतत्यजुर्व्याघ्रा निलिल्युर्बिलवासिनः ॥ ४ ॥
खमुत्पेतुः खगास्त्रस्ता मृगयूथा विदुद्रुवुः ।
ऋक्षाश्चोत्ससृजुर्वृक्षान् प्रपेदुर्दरयो गुहाः ॥ ५ ॥
दावाग्नेरिव वित्रस्ता दुद्रुवुर्गजयूथपाः ।
व्यजृम्भन्त महासिंहा महिषाश्च व्यलोकयन् ॥ ६ ॥
तांश्च विप्रद्रुतान् दृष्ट्वा तं च श्रुत्वा महास्वनं ।
उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं दीप्ततेजसं ॥ ७ ॥
हन्त लक्ष्मण पश्येह सुमित्रा सुप्रजास्त्वया ।
भीमस्तनितगम्भीरं तुमुलः श्रूयते स्वनः ॥ ८ ॥
गजयूथानि वारण्ये महिषा वा महावने ।
वित्रासिता मृगाः सिंहैः सहसा प्रद्रुता दिशः ॥ ९ ॥
राजा वा राजपुत्रो वा मृगयामटते वने ।
अन्यद्वा श्वापदं किंचित् सौमित्रे ज्ञातुमर्हसि ॥ १० ॥
सुदुश्चरो गिरिश्चायं पक्षिणामपि लक्ष्मण ।
सर्वमेतद्यथातत्त्वमचिराज्ज्ञातुमर्हसि ॥ ११ ॥
स लक्ष्मणः संत्वरितः सालमारुह्य पुष्पितं ।
प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वां दिशमवैक्षत ॥ १२ ॥
उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं चमूं ।
रथाश्वगजसंबाधां यत्तैर्युक्तां पदातिभिः ॥ १३ ॥

तामश्वगजसंपूर्णां रथध्वजविभूषितां ।
शशंस सेनां रामाय वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १४ ॥
अग्निं संशमयत्वार्यः सीता च भजतां गुहां ।
सज्जं कुरुष्व चापं च शरांश्च कवचं तथा ॥ १५ ॥
तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह ।
अङ्गावेक्षस्व सौमित्रे कस्येमां मन्यसे चमूं ॥ १६ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।
दिधक्षन्निव सेनां तां रुषितः पावको यथा ॥ १७ ॥
संपन्नं राज्यमिच्छंस्तु व्यक्तं प्राप्याभिषेचनं ।
आवां हन्तुं समभ्येति भरतः कैकयीसुतः ॥ १८ ॥
एष वै सुमहान् श्रीमान् विटपी संप्रकाशते ।
विराजत्युज्ज्वलस्कन्धः कोविदारध्वजो रथे ॥ १९ ॥
भजन्त्येते यथाकाममश्वान् आरुह्य शीघ्रगान् ।
एते भ्राजन्ति संहृष्टा गजान् आरुह्य सादिनः ॥ २० ॥
गृहीतधनुषौ चावां गिरिं वीर श्रयावहे ।
अथवेहैव तिष्ठावः संनद्धावुद्यतायुधौ ॥ २१ ॥
अपि नो वशमागच्छेत् कोविदारध्वजो वने ।
अपि द्रक्ष्यामि भरतं यत्कृते व्यसनं महत् ॥ २२ ॥
त्वया राघव संप्राप्तं सीतया च मया तथा ।
यन्निमित्तं भवान् राज्याच्च्युतो राघवशाश्वतात् ॥ २३ ॥

संप्राप्तोऽयमरिर्वीर भरतो बध्य एव मे ।
भरतस्य बधे दोषं न हि पश्यामि राघव ॥ २४ ॥
पूर्वापकारिणं हत्वा न ह्यधर्मेण युज्यते ।
पूर्वापकारी भरतस्त्यक्तधर्मश्च राघव ॥ २५ ॥
अद्य पुत्रं हतं संख्ये कैकेयी राज्यकामुका ।
मया पश्येत् सुदुःखार्त्ता हस्तिभग्नमिव द्रुमं ॥ २६ ॥
कैकेयीं च बधिष्यामि सानुबन्धां सबान्धवां ।
कलुषेणाद्य महता मेदिनी परिमुच्यतां ॥ २७ ॥
अद्येमं संयतं क्रोधमसत्कारं च मानद ।
मोक्ष्यामि शत्रुसैन्येषु कक्षेष्विव हुताशनं ॥ २८ ॥
अद्यैव चित्रकूटस्य काननं निशितैः शरैः ।
छिन्दन् शत्रुशरीराणि करिष्ये शोणितोक्षितं ॥ २९ ॥
शरैर्निर्भिन्नहृदयान् कुञ्जरांस्तुरगांस्तथा ।
श्वापदाः परिकर्षन्तु नरांश्च निहतान् मया ॥ ३० ॥
शराणां धनुषश्चाहमनृणोऽस्मिन् महावने ।
ससैन्यं भरतं हत्वा भविष्यामि न संशयः ॥ ३१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे लक्ष्मणक्रोधो नाम सप्तनवतितमः सर्गः
॥ ९७ ॥

CAPUT XCVIII.

LAXMANAS MITIGATUS.

असंक्रुद्धस्तु सौमित्रिं लक्ष्मणं क्रोधमूर्छितं ।
रामः संशमयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
किमत्र धनुषा कार्यमसिना वा सचर्मणा ।
महेष्वासे महाप्राज्ञे भरते स्वयमागते ॥ २ ॥
पितुः सत्यं प्रतिश्रुत्य हत्वा भरतमाहवे ।
किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन लक्ष्मण ॥ ३ ॥
यद्द्रव्यं बान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् ।
नाहं तत् प्रतिगृह्णीयां भक्ष्यान् विषकृतान् इव ॥ ४ ॥
धर्ममर्थं च कामं च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ।
इच्छामि भवतामर्थे एतत् प्रतिशृणोमि ते ॥ ५ ॥
भ्रातॄणां संग्रहार्थं च सुखार्थं चापि लक्ष्मण ।
राज्यमप्यहमिच्छामि सत्येनायुधमालभे ॥ ६ ॥
नेयं मम मही सौम्य दुर्लभा सागराम्बरा ।
न हीच्छेयमधर्मेण शक्रत्वमपि लक्ष्मण ॥ ७ ॥
यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नं चापि मानद ।
भवेन्मम सुखं किंचिद्भस्म तत् कुरुतां शिखी ॥ ८ ॥

मन्ये ऽहमागतो ऽयोध्यां भरतो भ्रातृवत्सलः ।
मम प्राणात् प्रियतरः कुलधर्ममनुस्मरन् ॥ ९ ॥
श्रुत्वा प्रव्राजितं मां हि जटावल्कलधारिणं ।
जानक्या सहितं वीर त्वया च पुरुषोत्तम ॥ १० ॥
स्नेहेनाक्रान्तहृदयः शोकेनाकुलितेन्द्रियः ।
द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथा गतः ॥ ११ ॥
अम्बां च केकयीं रुष्य परुषं चाप्रियं वदन् ।
प्रसाद्य पितरं श्रीमान् राज्यं मे दातुमागतः ॥ १२ ॥
प्राप्तकालं यदेवास्मान् भरतो द्रष्टुमर्हति ।
अस्मासु मनसाप्येष नाहितं किंचिदाचरेत् ॥ १३ ॥
विप्रियं कृतपूर्वं ते भरतेन कदा नु किं ।
ईदृशं वा भयं ते ऽद्य भरतं यद्विशङ्कसे ॥ १४ ॥
न हि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः ।
अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते ॥ १५ ॥
कथं नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्यांचिदापदि ।
भ्राता वा भ्रातरं हन्यात् सौमित्रे प्राणमात्मनः ॥ १६ ॥
यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं प्रभाषसे ।
वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयतां ॥ १७ ॥
उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण तत्त्वतः ।
राज्यमस्मै प्रयच्छेति वाढमित्येव वक्ष्यति ॥ १८ ॥

तथोक्तो धर्मशीलेन भ्रात्रा तस्य हिते रतः ।
लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया ॥ १९ ॥
तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा व्रीडितः प्रत्युवाच ह ।
त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयं ॥ २० ॥
व्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह ।
एष मन्ये महाबाहुरिहास्मान् द्रष्टुमागतः ॥ २१ ॥
अथवा नौ ध्रुवं मन्ये मन्यमानः सुखोचितौ ।
वनवासमनुध्याय गृहाय प्रतिनेष्यति ॥ २२ ॥
इमां चाप्येष वैदेहीमत्यन्तसुखसेविनीं ।
पिता मे राघवः श्रीमान् वनादादाय यास्यति ॥ २३ ॥
एतौ तौ संप्रकाशेते गोत्रवन्तौ मनोरमौ ।
वायुवेगसमौ वीरौ जठरौ तुरगोत्तमौ ॥ २४ ॥
स एष सुमहाकायः कम्पते वाहिनीमुखे ।
नागः शत्रुंजयो नाम वृद्धस्तातस्य धीमतः ॥ २५ ॥
न तु पश्यामि तच्छत्त्रं पाण्डुरं लोकविश्रुतं ।
पितुर्दिव्यं महाभाग संशयो भवतीह मे ॥ २६ ॥
वृक्षाग्रादवरोह त्वं कुरु लक्ष्मण मद्वचः ।
इतीव रामो धर्मात्मा सौमित्रिं तमुवाच ह ॥ २७ ॥
अवतीर्य तु सालाग्रात् तस्मात् स समितिंजयः ।
लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥

भरतेनाथ संदिष्टा संमर्दो मा भवेदिति ।
समन्तात् तस्य शैलस्य सेना वासमकल्पयत् ॥ २९ ॥
अध्यर्द्धमिक्ष्वाकुचमूर्योजनं पर्वतस्य सा ।
पार्श्वे न्यवसदावृत्य गजवाजिनराकुला ॥ ३० ॥
सा चित्रकूटे भरतेन सेना
धर्मं पुरस्कृत्य विधूय दर्पं ।
प्रसादनार्थं रघुनन्दनस्य ।
विरोचते नीतिमता प्रणीता ॥ ३१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे लक्ष्मणानुनयो नाम अष्टनवतितमः सर्गः
॥ ९८ ॥

CAPUT XCIX.

BHARATAE ADVENTUS.

निविष्टमात्रे सैन्ये तु यथोद्देशं विनीतवत् ।
भरतो भ्रातरं वाक्यं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
क्षिप्रं वनमिदं सौम्य नरसंघैः समन्ततः ।
लुब्धैश्च सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ २ ॥

गुहो ज्ञातिसहस्रेण शरचापासिपाणिना ।
वने मार्गतु काकुत्स्थावस्मिन् परिवृतः स्वयं ॥ ३ ॥
अमात्यैः सह पौरैश्च गुरुभिश्च द्विजातिभिः ।
सह सर्वं चरिष्यामि पद्भ्यां परिवृतः स्वयं ॥ ४ ॥
यावन्न रामं द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं च महाबलं ।
वैदेहीं वा महाभागां न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ५ ॥
यावन्न चन्द्रसंकाशं द्रक्ष्यामि शुभमाननं ।
भ्रातुः पद्मपलाशाक्षं न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ६ ॥
यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ।
शिरसा प्रग्रहीष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ७ ॥
यावन्न राज्ये राज्यार्हः पितृपैतामहे स्थितः ।
अभिषेकजलक्लिन्नो न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ८ ॥
कृतकृत्या महाभागा वैदेही जनकात्मजा ।
भर्तारं सागरान्तायाः पृथिव्या यानुगच्छति ॥ ९ ॥
सुभगश्चित्रकूटोऽसौ गिरिराजसमो गिरिः ।
यस्मिन् वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने ॥ १० ॥
कृतकार्यमिदं दुर्गं वनं व्यालनिषेवितं ।
यदध्यास्ते महाराजो रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ ११ ॥
एवमुक्त्वा महाबाहुर्भरतः पुरुषर्षभः ।
पद्भ्यामेव महातेजाः प्रविवेश महद्वनं ॥ १२ ॥

स तानि द्रुमजालानि जातानि गिरिसानुषु ।
पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम वदतां वरः ॥ १३ ॥
स गिरेश्चित्रकूटस्य सानुमासाद्य पुष्पितं ।
रामाश्रमगतस्याग्नेर्ददर्श ध्वजमुच्छ्रितं ॥ १४ ॥
तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् मुमोद सहबान्धवः ।
अत्र राम इति ज्ञात्वा गतः पारमिवाम्भसः ॥ १५ ॥
स चित्रकूटे तु गिरौ निशम्य ।
रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नं ।
गुहेन सार्द्धं त्वरितो जगाम ।
पुनर्निवेश्यैव चमूं महात्मा ॥ १६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतागमो नाम एकोनशततमः सर्गः
॥ ९९ ॥

CAPUT C.

Bharatae congressus cum Rama.

निविष्टायां तु सेनायामुत्सुको भरतस्तदा ।
जगाम भ्रातरं द्रष्टुं शत्रुघ्नमनुदर्शयन् ॥ १ ॥
ऋषिं वशिष्ठं संदिश्य मातॄर्मे शीघ्रमानय ।
इति त्वरितमग्रे स जगाम गुरुवत्सलः ॥ २ ॥
सुमन्त्रस्त्वपि शत्रुघ्नमदूरादन्ववर्तत ।
रामदर्शनजस्तर्षो भरतस्येव तस्य हि ॥ ३ ॥
गच्छन्नेवाथ भरतस्तापसालयसंस्थितां ।
भ्रातुः पर्णकुटीं श्रीमान् उटजं च ददर्श ह ॥ ४ ॥
शालायास्त्वग्रतस्तस्या ददर्श भरतस्तदा ।
काष्ठानि चावभग्नानि पुष्पाण्यपचितानि च ॥ ५ ॥
सलक्ष्मणस्य रामस्य ददर्शाश्रममेयुषः ।
कृतं वृक्षेष्वभिज्ञानं कुशचीरैः क्वचित् क्वचित् ॥ ६ ॥
ददर्श च वने तस्मिन् महतः संचयान् कृतान् ।
मृगाणां महिषाणां च करीषैः शीतकारणात् ॥ ७ ॥

गच्छन्नेव महावाहुर्द्युतिमान् भरतस्तदा ।
शत्रुघ्नं चाब्रवीद्धृष्टस्तान् अमात्यांश्च सर्वशः ॥ ८ ॥
मन्ये प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ।
नातिदूरे च मन्येऽहं नदीं मन्दाकिनीमितः ॥ ९ ॥
इदं चोदात्तदन्तानां कुञ्जराणां तरस्विनां ।
शैलपार्श्वे परिक्रान्तमन्योन्यमभिगर्जतां ॥ १० ॥
यमेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने ।
तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः कृष्णवर्त्मनः ॥ ११ ॥
अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसत्कारकारिणं ।
आर्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टो महर्षिमिव राघवं ॥ १२ ॥
अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं समन्ततः ।
मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः ।
जनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितं ॥ १४ ॥
मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः ।
सर्वान् कामान् परित्यज्य वने वसति राघवः ॥ १५ ॥
इति लोकसमाक्रुष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन् ।
रामस्य निपतिष्यामि सीतायाश्च पुनः पुनः ॥ १६ ॥
एवं स विलपंस्तस्मिन् वने दशरथात्मजः ।
ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमां ॥ १७ ॥

सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृतां ।
विशालां मृदुविस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १८ ॥
शक्रायुधनिकाशैश्च कार्मुकैर्भारसाधनैः ।
रुक्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रुबाधकैः ॥ १९ ॥
अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणगतैः शरैः ।
शोभितां दीप्तवदनैः सर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २० ॥
महारजतवासोभ्यामसिभ्यां च विराजितां ।
रुक्मविन्दुविचित्राभ्यां चर्मभ्यां चापि शोभितां ॥ २१ ॥
गोधांगुलित्रैरासक्तैश्चित्रैः काञ्चनभूषितैः ।
अरिसंघैरनाधृष्यां मृगैः सिंहगुहामिव ॥ २२ ॥
प्रागुदक्प्रवणां वेदीं विशालां दीप्तपावकां ।
ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिकेतने ॥ २३ ॥
निरीक्ष्य स मुहूर्तं तु ददर्श भरतो गुरुं ।
उटजे राममासीनं जटावल्कलधारिणं ॥ २४ ॥
सिंहस्कन्धं महाबाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणं ।
पृथिव्याः सागरान्ताया भर्तारं धर्मचारिणं ॥ २५ ॥
महात्मानं महाभागं ब्रह्माणमिव शाश्वतं ।
सर्वथोपास्यमानं च सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २६ ॥
तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् दुःखमोहपरिप्लुतः ।
अभ्यधावत धर्मात्मा भ्रातरं कैकयीसुतः ॥ २७ ॥

गच्छन्नेव महावाहुर्द्युतिमान् भरतस्तदा ।
शत्रुघ्नं चाब्रवीद्धृष्टस्तान् अमात्यांश्च सर्वशः ॥ ८ ॥
मन्ये प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ।
नातिदूरे च मन्येऽहं नदीं मन्दाकिनीमितः ॥ ९ ॥
इदं चोदात्तदन्तानां कुञ्जराणां तरस्विनां ।
शैलपार्श्वे परिक्रान्तमन्योन्यमभिगर्जतां ॥ १० ॥
यमेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने ।
तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः कृष्णवर्त्मनः ॥ ११ ॥
अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसत्कारकारिणं ।
आर्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टो महर्षिमिव राघवं ॥ १२ ॥
अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं समन्ततः ।
मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः ।
जनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितं ॥ १४ ॥
मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः ।
सर्वान् कामान् परित्यज्य वने वसति राघवः ॥ १५ ॥
इति लोकसमाक्रुष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन् ।
रामस्य निपतिष्यामि सीतायाश्च पुनः पुनः ॥ १६ ॥
एवं स विलपंस्तस्मिन् वने दशरथात्मजः ।
ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमां ॥ १७ ॥

सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृतां ।
विशालां मृदुविस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १८ ॥
शक्रायुधनिकाशैश्च कार्मुकैर्भारसाधनैः ।
रुक्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रुबाधकैः ॥ १९ ॥
अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणगतैः शरैः ।
शोभितां दीप्तवदनैः सर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २० ॥
महारजतवासोभ्यामसिभ्यां च विराजितां ।
रुक्मविन्दुविचित्राभ्यां चर्मभ्यां चापि शोभितां ॥ २१ ॥
गोधांगुलित्रैरासक्तैश्चित्रैः काञ्चनभूषितैः ।
अरिसंघैरनाधृष्यां मृगैः सिंहगुहामिव ॥ २२ ॥
प्रागुदक्प्रवणां वेदीं विशालां दीप्तपावकां ।
ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिकेतने ॥ २३ ॥
निरीक्ष्य स मुहूर्तं तु ददर्श भरतो गुरुं ।
उटजे राममासीनं जटावल्कलधारिणं ॥ २४ ॥
सिंहस्कन्धं महाबाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणं ।
पृथिव्याः सागरान्ताया भर्तारं धर्मचारिणं ॥ २५ ॥
महात्मानं महाभागं ब्रह्माणमिव शाश्वतं ।
सर्वथोपास्यमानं च सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २६ ॥
तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् दुःखमोहपरिप्लुतः ।
अभ्यधावत धर्मात्मा भ्रातरं कैकयीसुतः ॥ २७ ॥

गच्छन्नेव महावाहुर्द्युतिमान् भरतस्तदा ।
शत्रुघ्नं चाब्रवीद्धृष्टस्तान् अमात्यांश्च सर्वशः ॥ ८ ॥
मन्ये प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ।
नातिदूरे च मन्येऽहं नदीं मन्दाकिनीमितः ॥ ९ ॥
इदं चोदात्तदन्तानां कुञ्जराणां तरस्विनां ।
शैलपार्श्वे परिक्रान्तमन्योन्यमभिगर्जतां ॥ १० ॥
यमेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने ।
तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः कृष्णवर्त्मनः ॥ ११ ॥
अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसत्कारकारिणां ।
आर्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टो महर्षिमिव राघवं ॥ १२ ॥
अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं समन्ततः ।
मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः ।
जनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितं ॥ १४ ॥
मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः ।
सर्वान् कामान् परित्यज्य वने वसति राघवः ॥ १५ ॥
इति लोकसमाक्रुष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन् ।
रामस्य निपतिष्यामि सीतायाश्च पुनः पुनः ॥ १६ ॥
एवं स विलपंस्तस्मिन् वने दशरथात्मजः ।
ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमां ॥ १७ ॥

सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृतां ।
विशालां मृदुविस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १८ ॥
शक्रायुधनिकाशैश्च कार्मुकैर्भारसाधनैः ।
रुक्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रुबाधकैः ॥ १९ ॥
अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणगतैः शरैः ।
शोभितां दीप्तवदनैः सर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २० ॥
महारजतवासोभ्यामसिभ्यां च विराजितां ।
रुक्मविन्दुविचित्राभ्यां चर्मभ्यां चापि शोभितां ॥ २१ ॥
गोधांगुलित्रैरासक्तैश्चित्रैः काञ्चनभूषितैः ।
अरिसंघैरनाधृष्यां मृगैः सिंहगुहामिव ॥ २२ ॥
प्रागुदक्प्रवणां वेदीं विशालां दीप्तपावकां ।
ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिकेतने ॥ २३ ॥
निरीक्ष्य स मुहूर्तं तु ददर्श भरतो गुरुं ।
उटजे राममासीनं जटावल्कलधारिणं ॥ २४ ॥
सिंहस्कन्धं महाबाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणं ।
पृथिव्याः सागरान्ताया भर्तारं धर्मचारिणं ॥ २५ ॥
महात्मानं महाभागं ब्रह्माणमिव शाश्वतं ।
सर्वथोपास्यमानं च सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २६ ॥
तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् दुःखमोहपरिप्लुतः ।
अभ्यधावत धर्मात्मा भ्रातरं कैकयीसुतः ॥ २७ ॥

गच्छन्नेव महावाहुर्द्युतिमान् भरतस्तदा ।
शत्रुघ्नं चाब्रवीद्धृष्टस्तान् अमात्यांश्च सर्वशः ॥ ८ ॥
मन्ये प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ।
नातिदूरे च मन्येऽहं नदीं मन्दाकिनीमितः ॥ ९ ॥
इदं चोदात्तदन्तानां कुञ्जराणां तरस्विनां ।
शैलपार्श्वे परिक्रान्तमन्योन्यमभिगर्जतां ॥ १० ॥
यमेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने ।
तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः कृष्णवर्त्मनः ॥ ११ ॥
अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसत्कारकारिणं ।
आर्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टो महर्षिमिव राघवं ॥ १२ ॥
अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं समन्ततः ।
मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः ।
जनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितं ॥ १४ ॥
मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः ।
सर्वान् कामान् परित्यज्य वने वसति राघवः ॥ १५ ॥
इति लोकसमाक्रुष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन् ।
रामस्य निपतिष्यामि सीतायाश्च पुनः पुनः ॥ १६ ॥
एवं स विलपंस्तस्मिन् वने दशरथात्मजः ।
ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमां ॥ १७ ॥

सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृतां ।
विशालां मृदुविस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १८ ॥
शक्रायुधनिकाशैश्च कार्मुकैर्भारसाधनैः ।
रुक्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रुबाधकैः ॥ १९ ॥
अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणगतैः शरैः ।
शोभितां दीप्तवदनैः सर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २० ॥
महारजतवासोभ्यामसिभ्यां च विराजितां ।
रुक्मविन्दुविचित्राभ्यां चर्मभ्यां चापि शोभितां ॥ २१ ॥
गोधांगुलित्रैरासक्तैश्चित्रैः काञ्चनभूषितैः ।
अरिसंघैरनाधृष्यां मृगैः सिंहगुहामिव ॥ २२ ॥
प्रागुदक्प्रवणां वेदीं विशालां दीप्तपावकां ।
ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिकेतने ॥ २३ ॥
निरीक्ष्य स मुहूर्तं तु ददर्श भरतो गुरुं ।
उटजे राममासीनं जटावल्कलधारिणं ॥ २४ ॥
सिंहस्कन्धं महाबाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणं ।
पृथिव्याः सागरान्ताया भर्तारं धर्मचारिणं ॥ २५ ॥
महात्मानं महाभागं ब्रह्माणमिव शाश्वतं ।
सर्वथोपास्यमानं च सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २६ ॥
तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् दुःखमोहपरिप्लुतः ।
अभ्यधावत धर्मात्मा भ्रातरं कैकयीसुतः ॥ २७ ॥

दृष्ट्वैव विललापार्त्तो वाष्पसंदिग्धया गिरा ।
अशक्नुवन् धारयितुं धैर्यं वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥
यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त उपासितुं ।
वन्यैर्मृगैरुपासीनः सोऽयमास्ते ममाग्रजः ॥ २९ ॥
वासोभिर्बहुसाहस्रैर्यो महात्मा पुरोचितः ।
मृगाजिने सोऽयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन् ॥ ३० ॥
अधारयद्यो विविधाश्चित्राः सुमनसः सदा ।
सोऽयं जटाभारमिमं सहते राघवः कथं ॥ ३१ ॥
यस्य यज्ञैर्यथादिष्टैर्युक्तो धर्मस्य संचयः ।
शरीरक्लेशसंभूतं स धर्मं परिमार्गते ॥ ३२ ॥
चन्दनेन महार्हेण यस्याङ्गमुपलेपितं ।
मलेन तस्याङ्गमिदं कथमार्यस्य सेव्यते ॥ ३३ ॥
मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः ।
धिग्जीवितं नृशंसस्य मम लोकविगर्हितं ॥ ३४ ॥
इत्येवं विलपन् दीनः प्रस्विन्नमुखपङ्कजः ।
पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥ ३५ ॥
वाष्पापिहितकण्ठश्च प्रेक्ष्य रामं यशस्विनं ।
आर्येत्येवाभिसंक्रुश्य व्याहर्तुं नाशकत् ततः ॥ ३६ ॥
शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन् ।
तावुभौ च समालिंग्य रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३७ ॥

ततः सुमन्त्रेण गुहेन चैव ।
समीयतू राजसुतावरण्ये ।
दिवाकरश्चैव निशाकरश्च ।
यथाम्बरे शुक्रबृहस्पतिभ्यां ॥ ३८ ॥
तान् पार्थिवान् वारणयूथपार्हान् ।
समागतांस्तत्र महत्यरण्ये ।
वनौकसस्तेऽभिसमीक्ष्य सर्वे ।
त्वश्रूण्यमुञ्चन् प्रविहाय हर्षं ॥ ३९ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतसमागमो नाम शततमः सर्गः
॥ १०० ॥

CAPUT CI.

BHARATAS A RAMA INTERROGATUS.

कथंचिदभिविज्ञाय विवर्णवदनं कृशं ।
भ्रातरं भरतं रामः प्रतिजग्राह पाणिना ॥ १ ॥
आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवं ।
अङ्के भरतमारोप्य पर्यपृच्छत सादरं ॥ २ ॥

क्व नु तेऽभूत् पिता तात यदरण्यं त्वमागतः ।
न हि त्वं जीवतस्तस्य वनमागन्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
यन्निमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः ।
हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत् सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥
इत्युक्तः कैकयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना ।
प्रगृह्य बलवद्भूयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥
* आर्य तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करं ।
* गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः ॥ ६ ॥
स्त्रिया नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा परंतप ।
चकार सुमहत् पापमिदमात्मयशोहरं ॥ ७ ॥
सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककर्शिता ।
पतिष्यति महाघोरे नरके जननी मम ॥ ८ ॥
तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
अभिषिञ्चस्व चाद्यैव राज्येन मघवान् इव ॥ ९ ॥
इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः ।
त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥
तदानुपूर्व्या युक्तश्च युक्तं चात्मनि मानद ।
राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान् सुहृदः कुरु ॥ ११ ॥
भवत्वविधवा भूमिः समग्रा पतिना त्वया ।
शशिना विमलेनेव शारदी रजनी यथा ॥ १२ ॥

एभिश्च सचिवैः सार्द्धं शिरसा याचितो मया ।
भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १३ ॥
तदिदं शाश्वतं पित्र्यं सर्वं सचिवमण्डलं ।
पूजितं पुरुषव्याघ्र नातिक्रमितुमर्हसि ॥ १४ ॥
एवमुक्त्वा महाबाहुः सबाष्पः कैकयीसुतः ।
रामस्य शिरसा पादौ जग्राह भरतः पुनः ॥ १५ ॥
तं मत्तमिव मातङ्गं निःश्वसन्तं मुहुर्मुहुः ।
भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
कुलीनः सत्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ।
राज्यहेतोः कथं पापमाचरेन्मद्विधो जनः ॥ १७ ॥
न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदन ।
न चापि जननीं बाल्यात् त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १८ ॥
कामकारो महाप्राज्ञ गुरूणां सर्वदानघ ।
उपपन्नेषु दारेषु पुत्रेषु च विधीयते ॥ १९ ॥
वयमस्य यथा लोके संख्याताः सौम्य साधुभिः ।
भार्याः पुत्राश्च शिष्याश्च त्वमपि ज्ञातुमर्हसि ॥ २० ॥
वने वा चीरवसनं सौम्य कृष्णाजिनाम्बरं ।
राज्ये वापि महाराजो मां वासयितुमीश्वरः ॥ २१ ॥
यावत् पितरि धर्मज्ञे गौरवं लोकसत्कृते ।
तावद्धर्मकृतां श्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवं ॥ २२ ॥

एताभ्यां धर्मशीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव ।
मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत् समाचरे ॥ २३ ॥
त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतं ।
वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया वल्कलवाससा ॥ २४ ॥
एवं कृत्वा महाभागो विभागं लोकसंनिधौ ।
व्यादिश्य च महाराजो दिवं दशरथो गतः ॥ २५ ॥
स च प्रमाणं धर्मात्मा राजा लोकगुरुस्तव ।
पित्रा दत्तं यथाभागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ २६ ॥
चतुर्दश समाः सौम्य दण्डकारण्यमाश्रितः ।
उपभोक्ष्ये त्वहं दत्तं भागं पित्रा महात्मना ॥ २७ ॥
यदब्रवीन्मां नरलोकसत्कृतः ।
पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः ।
तदेव मन्ये परमात्मनो हितं ।
न सर्वलोकेश्वरभावमव्ययं ॥ २८ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे रामप्रश्नो नाम एकाधिकशततमः सर्गः
॥ १०१ ॥

CAPUT CII.

NUNTIUS DE PATRIS MORTE ACCEPTUS.

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह ।
किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥ १ ॥
शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मासु नरर्षभ ।
ज्येष्ठे पुत्रे स्थिते राज्ञां न कनीयान् भवेन्नृपः ॥ २ ॥
स समृद्धां मया सार्द्धमयोध्यां गच्छ राघव ।
अभिषेचय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ॥ ३ ॥
राजानं मानुषं प्राहुर्देवत्वे संमतो मम ।
यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तमाहुरमानुषं ॥ ४ ॥
केकयस्थे तु च मयि त्वयि चारण्यमाश्रिते ।
दिवमार्यो गतो राजा यायजूकः सतां मतः ॥ ५ ॥
निष्क्रान्तमात्रे भवति सहसीते सलक्ष्मणे ।
पुत्रशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगात् ॥ ६ ॥
उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः ।
अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ ७ ॥
प्रियेण किल दत्तं हि पितृलोकेषु राघव ।
अक्षयं भवतीत्याहुर्भवांश्चैव पितुः प्रियः ॥ ८ ॥

त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेप्सुस्-।
त्वय्येव सक्तामनिवर्त्य बुद्धिं।
त्वया विहीनस्तव शोकरुग्नस्-।
त्वां संस्मरन्नस्तमितः पिता ते ॥ १ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे पितृमरणश्रवणं नाम द्व्यधिकशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

CAPUT CIII.

LIBATIO MANIBUS FACTA.

तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहितां।
राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ॥ १ ॥
तं तु वज्रमिवोत्सृष्टमाहवे दानवारिणा।
वाग्वज्रं भरतेनोक्तममंस्त स परंतपः ॥ २ ॥
प्रगृह्य रामो बाहू वै पुष्पिताग्रो यथा द्रुमः।
वने परशुना कृत्तस्तथा भुवि पपात ह ॥ ३ ॥
तथा हि पतितं रामं जगत्यां जगतीपतिं।
कूलपातपरिश्रान्तं प्रसुप्तमिव कुञ्जरं ॥ ४ ॥

भ्रातरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोककर्शिताः ।
रुदन्तः सह वैदेह्या सिषिचुः सलिलेन वै ॥ ५ ॥
स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामश्रुमुत्सृजन् ।
उपाक्रमत काकुत्स्थः कृपणं बहु भाषितुं ॥ ६ ॥
स रामः स्वर्गतं श्रुत्वा पितरं पृथिवीपतिं ।
उवाच भरतं वाक्यं धर्मात्मा धर्मसंहितं ॥ ७ ॥
किं करिष्याम्ययोध्यायां ताते दिष्टां गतिं गते ।
कस्तां राजवराद्धीनामयोध्यां पालयिष्यति ॥ ८ ॥
किं नु तस्य मया कार्यं दुर्जातेन महात्मनः ।
यो मृतो मम शोकेन मया चापि न संस्कृतः ॥ ९ ॥
अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा त्वयानघ ।
शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु सत्कृतः ॥ १० ॥
निष्प्रधानामनेकाग्रां नरेन्द्रेण विनाकृतां ।
निवृत्तवनवासोऽपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे ॥ ११ ॥
समाप्तवनवासं मामयोध्यायां परंतप ।
कोऽनुशासिष्यति पुनस्ताते लोकान्तरं गते ॥ १२ ॥
पुरा प्रेक्ष्य सुवृत्तं मां पिता यान्याह शान्त्वयन् ।
वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः कर्णसुखान्यहं ॥ १३ ॥
एवमुक्त्वा तु भरतं भार्यामभ्येत्य राघवः ।
उवाच शोकसंतप्तः पूर्णचन्द्रनिभाननां ॥ १४ ॥

सीते मृतस्ते श्वशुरः पितृहीनोऽसि लक्ष्मण ।
भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गतिं पृथिवीपतेः ॥ १५ ॥
ततो बहुगुणं तेषां बाष्पं नेत्रेष्वजायत ।
तथा ब्रुवति काकुत्स्थे कुमाराणां यशस्विनां ॥ १६ ॥
ततस्ते भ्रातरः सर्वे भृशमाश्वास्य दुःखितं ।
अब्रुवन् जगतीभर्तुः क्रियतामुदकं पितुः ॥ १७ ॥
सा सीता स्वर्गतं श्रुत्वा श्वशुरं तं महानृपं ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां न शशाकेक्षितुं प्रियं ॥ १८ ॥
शान्त्वयित्वा तु तां रामो रुदन्तीं जनकात्मजां ।
उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितो दुःखितं वचः ॥ १९ ॥
आनयेङ्गुदिपिण्याकं चीरमाहर चोत्तरं ।
जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः ॥ २० ॥
सीता पुरस्ताद्व्रजतु त्वमेनामभितो व्रज ।
अहं पश्चाद्गमिष्यामि गतिर्ह्येषा सुदारुणा ॥ २१ ॥
ततो नित्यानुगस्तेषां विदितात्मा महामतिः ।
मृदुर्दान्तश्च शान्तश्च रामे च दृढभक्तिमान् ॥ २२ ॥
सुमन्त्रस्तैर्नृपसुतैः सार्द्धमाश्वास्य राघवं ।
अवतारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवां ॥ २३ ॥
ते सुतीर्थां ततः कृच्छ्रादुपागम्य यशस्विनः ।
नदीं मन्दाकिनीं रम्यां सदापुष्पितकाननां ॥ २४ ॥

शीघ्रश्रोतसमासाद्य तीर्थं शिवमकर्दमं ।
सिषिचुस्तूदकं राज्ञे तात एतद्भवत्विति ॥ २५ ॥
प्रगृह्य च महीपालो जलपूरितमञ्जलिं ।
दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
एतत् ते राजशार्दूल विमलं तोयमक्षयं ।
पितृलोकगतस्याद्य मद्दत्तमुपतिष्ठतु ॥ २७ ॥
ततो मन्दाकिनीतीरं प्रत्युत्तीर्य स राघवः ।
पितुश्चकार तेजस्वी निर्वापं भ्रातृभिः सह ॥ २८ ॥
ऐंगुदं बदरीमिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे ।
न्यस्य रामः सुदुःखार्त्तो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥
इदं भुंक्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयं ।
यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ३० ॥
ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य नदीतटात् ।
आरुरोह नरव्याघ्रो रम्यसानुं महीधरं ॥ ३१ ॥
ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः ।
परिजग्राह पाणिभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ॥ ३२ ॥
तेषां तु रुदतां शब्दात् प्रतिशब्दोऽभवद्गिरौ ।
भ्रातॄणां सह वैदेह्या सिंहानां नर्दतामिव ॥ ३३ ॥
महाबलानां रुदतां कुर्वतामुदकं पितुः ।
विज्ञाय तुमुलं शब्दं त्रस्ता भरतसैनिकाः ॥ ३४ ॥

अब्रुवंश्चापि रामेण भरतः संगतो ध्रुवं ।
तेषामेव महान् शब्दः शोचतां पितरं मृतं ॥ ३५ ॥
अथ वाहान् परित्यज्य तं सर्वे प्रमुखाः स्वनं ।
अप्येकमनसो जग्मुर्यथास्थानं प्रधाविताः ॥ ३६ ॥
हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्वलंकृतैः ।
सुकुमारास्तथैवान्ये पद्भिरेव नरा ययुः ॥ ३७ ॥
अचिरप्रोषितं रामं चिरविप्रोषितं यथा ।
द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहसाश्रमं ॥ ३८ ॥
सा भूमिर्बहुभिर्यानैः खुरनेमिसमाहता ।
मुमोच तुमुलं शब्दं द्यौरिवाभ्रसमागमे ॥ ३९ ॥
तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ।
आवासयन्तो गन्धेन जग्मुरन्यद्वनं ततः ॥ ४० ॥
वराहमृगसिंहाश्च महिषाः सृमरास्तथा ।
व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ॥ ४१ ॥
रथाङ्गाह्वाः सदात्यूहा हंसाः कारण्डवाः प्लवाः ।
तथा पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ॥ ४२ ॥
तेन शब्देन वित्रस्तैराकाशं पक्षिभिर्वृतं ।
मनुष्यैरावृता भूमिरुभयं प्रबभौ तदा ॥ ४३ ॥
ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनमकल्मषं ।
आसीनं स्थण्डिले रामं ददर्श सहसा जनः ॥ ४४ ॥

विगर्हमाणाः कैकेयीं मन्थरासहितामपि ।
अभिगम्य जनो रामं वाष्पपूर्णमुखोऽभवत् ॥ ४५ ॥
तान् नरान् वाष्पपूर्णाक्षान् समीक्ष्याथ सुदुःखितान् ।
पर्यस्वजत धर्मज्ञः पितृवन्मातृवच्च सः ॥ ४६ ॥

स तत्र कांश्चित् परिषस्वजे नरान् ।
नराश्च केचित् तु तमभ्यवादयन् ।
चकार सर्वान् स वयस्यबान्धवान् ।
यथार्हमासाद्य तदा नृपात्मजः ॥ ४७ ॥
ततः स तेषां रुदतां महात्मनां ।
भुवं च खं चानुविनादयन् स्वनः ।
गुहा गिरीणां च दिशश्च संततं ।
मृदङ्गघोषप्रतिमो विशुश्रुवे ॥ ४८ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे उदकक्रिया नाम त्र्यधिकशततमः सर्गः
॥ १०३ ॥

CAPUT CIV.

CONGRESSUS CUM MATRIBUS.

वशिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च ।
अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः ॥ १ ॥
राजपत्न्यश्च गच्छन्त्यो मन्दं मन्दाकिनीं प्रति ।
ददृशुस्तत्र तत् तीर्थं रामलक्ष्मणसेवितं ॥ २ ॥
कौशल्या वाष्पपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ।
सुमित्रामब्रवीद्दीना याश्चान्या राजयोषितः ॥ ३ ॥
इदं तेषामनाथानां क्लिष्टमक्लिष्टकर्मणां ।
वनं प्राक् केवलं तीर्थमेते निर्विषयीकृताः ॥ ४ ॥
इतः सुमित्रे पुत्रस्ते सदा जलमतन्द्रितः ।
स्वयं हरति सौमित्रिर्मम पुत्रस्य कारणात् ॥ ५ ॥
अध्यायमपि ते पुत्रः क्लेशानामतथोचितः ।
नीचानर्थसमाचारं सज्जं कर्म प्रमुञ्चतु ॥ ६ ॥
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु सा ददर्श महीतले ।
पितुरिंगुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना ॥ ७ ॥
तं भूमौ पितुरार्त्तेन न्यस्तं रामेण वीक्ष्य सा ।
उवाच देवी कौशल्या सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ ८ ॥
इदमिक्ष्वाकुनाथस्य राघवस्य महात्मनः ।
राघवेण पितुर्दत्तं पश्यतैतद्यथाविधि ॥ ९ ॥

तस्य देवसमानस्य पार्थिवस्य महात्मनः ।
नैतदौपयिकं मन्ये भुक्तभोगस्य भोजनं ॥ १० ॥
चतुरन्तां महीं भुक्त्वा महेन्द्रसदृशो भुवि ।
कथमिंगुदिपिण्याकं स भुंक्ते वसुधाधिपः ॥ ११ ॥
अतो दुःखतरं लोके न किंचित् प्रतिभाति मे ।
यत्र रामः पितुर्दद्यादिंगुदिक्षोदमृद्धिमान् ॥ १२ ॥
श्रुतिस्तु खल्वियं सत्या लौकिकी प्रतिभाति मे ।
यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ १३ ॥
एवमार्त्ता सपत्न्यस्तु जग्मुराश्वास्य तां तदा ।
ददृशुश्चाश्रमे रामं स्वर्गाच्च्युतमिवामरं ॥ १४ ॥
सर्वभोगैः परित्यक्तं रामं संप्रेक्ष्य मातरः ।
आर्त्ता मुमुचुरश्रूणि सस्वरं शोककर्शिताः ॥ १५ ॥
तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणाम्बुजान् ।
मातॄणां मनुजव्याघ्रः सर्वासां सत्यसंगरः ॥ १६ ॥
ताः पाणिभिः सुखस्पर्शैर्मृद्वंगुलितलैः शुभैः ।
प्रममार्जू रजः पृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः ॥ १७ ॥
सौमित्रिरपि ताः सर्वा मातॄः संप्रेक्ष्य दुःखिताः ।
अभ्यवादयदासक्तं शनै रामादनन्तरं ॥ १८ ॥
यथा रामे तथा तस्मिन् सर्वा ववृत्तिरे स्त्रियः ।
वृत्तिं दशरथाज्जाते लक्ष्मणे शुभलक्षणे ॥ १९ ॥

सीतापि चरणांस्तासामुपगृह्य सुदुःखिता ।
श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षी संबभूवाग्रतः स्थिता ॥ २० ॥
तां परिष्वज्य दुःखार्त्ता माता दुहितरं यथा ।
वनवासकृशां दीनां कौशल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
विदेहराजस्य सुता स्नुषा दशरथस्य च ।
रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता निर्जने वने ॥ २२ ॥
पद्ममातपसंतप्तं परिक्लिष्टमिवोत्पलं ।
काञ्चनं रजसा ध्वस्तं दिवा चन्द्रमिवाप्रभं ॥ २३ ॥
मुखं ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयं ।
भृशं मनसि वैदेहि व्यसनारणिसंभवः ॥ २४ ॥
ब्रुवत्यामिवमार्त्तायां जनन्यां भरताग्रजः ।
पादावासाद्य जग्राह वशिष्ठस्य स राघवः ॥ २५ ॥
पुरोहितस्याग्निसमस्य तस्य वै ।
बृहस्पतेरिन्द्र इवामराधिपः ।
प्रगृह्य पादौ सुसमृद्धतेजसः ।
सहैव तेनोपविवेश राघवः ॥ २६ ॥
ततो जघन्यैः सहितः स मन्त्रिभिः ।
पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः ।
जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवान् ।
उपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजं ॥ २७ ॥

उपोपविष्टस्तु तदा स वीर्यवान्-।
तपस्विवेशेन समीक्ष्य राघवं ।
श्रिया ज्वलन्तं भरतः कृताञ्जलिर्-।
यथा महेन्द्रः प्रयतः प्रजापतिं ॥ २८ ॥
किमेष वाक्यं भरतोऽद्य राघवं ।
प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वक्ष्यति ।
इतीव तस्यार्यजनस्य सर्वतो ।
बभूव कौतूहलमुत्तमं तदा ॥ २९ ॥
स राघवः सत्यधृतिश्च लक्ष्मणो ।
महानुभावो भरतश्च धार्मिकः ।
वृताः सुहृद्भिस्तु विरेजुरध्वरे ।
यथा सदस्यैः सहितास्त्रयोऽग्नयः ॥ ३० ॥

इत्ययोध्याकाण्डे मातृसमागमो नाम चतुरधिकशततमः
सर्गः ॥ १०४ ॥

CAPUT CV.

RAMAE SERMO.

तूष्णीं ते समुपासीना न शक्ता भाषणे तदा ।
भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
शान्त्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ।
तद्ददामि तवैवाहं भुंक्ष्व राज्यमकण्टकं ॥ २ ॥
महतेवाम्बुवेगेन भिन्नः सेतुर्जलागमे ।
दुरावारं त्वदन्येन राज्यखण्डमिदं महत् ॥ ३ ॥
गतिं खर इवाश्वस्य तार्क्ष्यस्येव पतत्रिणः ।
अनुगन्तुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते ॥ ४ ॥
सुजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते ।
राम तस्य तु दुर्जीवं यः परान् उपजीवति ॥ ५ ॥
यथा तु रोपितो वृक्षः पुरुषेण विवर्धितः ।
ह्रस्वकेन दुरारोहो रूढस्कन्धो महाद्रुमः ॥ ६ ॥
स यदा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत् ।
सतां नानुभवेत् प्रीतिं यस्य हेतोः प्रभावितः ॥ ७ ॥
एषोपमा महावाहो तदर्थं वेत्तुमर्हसि ।
यत्र त्वमस्मान् वृषभो भृत्यान् भर्ता न शाधि हि ॥ ८ ॥

श्रेणयस्त्वां महाराज पश्यन्त्वग्र्याश्च सर्वशः ।
प्रतपन्तमिवादित्यं राज्ये स्थितमरिंदमं ॥ ९ ॥
तवानुयाने काकुत्स्थ मत्ता नर्दन्तु कुञ्जराः ।
अन्तःपुरचरा नार्यो नन्दन्तु सुसमाहिताः ॥ १० ॥
तस्य साधनुमन्यन्त नागरा विविधा जनाः ।
भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः ॥ ११ ॥
तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य विलपन्तं यशस्विनं ।
रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदात्मवान् ॥ १२ ॥
नात्मनः कामकारो हि पुरुषोऽयमनीश्वरः ।
इतश्चेतरतश्चैनं कृतान्तः परिकर्षति ॥ १३ ॥
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितं ॥ १४ ॥
यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयं ।
एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयं ॥ १५ ॥
यथागारं दृढस्थूणं जीर्णं भूत्वावसीदति ।
तथावसीदन्ति नरा जरामृत्युवशं गताः ॥ १६ ॥
अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्तते ।
यात्येव यमुना पूर्णा समुद्रमुदकार्णवं ॥ १७ ॥
अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह ।
आयूंषि क्षपयन्त्याशु ग्रीष्मे जलमिवांशवः ॥ १८ ॥

आत्मानमनुशोचस्व किमन्यमनुशोचसि ।
आयुस्ते हीयते यस्य स्थितस्य च गतस्य च ॥ १९ ॥
सहैव मृत्युर्व्रजति सह मृत्युर्निषीदति ।
गत्वा सुदीर्घमध्वानं सह मृत्युर्निवर्तते ॥ २० ॥
गात्रेषु वलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः ।
जरया पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत् ॥ २१ ॥
नन्दन्त्युदित आदित्ये नन्दन्त्यस्तमितेऽपि च ।
आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवितक्षयं ॥ २२ ॥
हृष्यन्त्यृतुमुखं दृष्ट्वा नवं नवमिवागतं ।
ऋतूनां परिवर्तेन प्राणिनां प्राणसंक्षयः ॥ २३ ॥
यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे ।
समेत्य च व्यपेयातां कालमासाद्य कंचन ॥ २४ ॥
एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च वसूनि च ।
समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो ह्येषां विनाभवः ॥ २५ ॥
नात्र कश्चिद्यथाभावं प्राणी समभिवर्तते ।
तेन तस्मिन्नसामर्थ्यं प्रेतस्यास्त्यनुशोचतः ॥ २६ ॥
यथा हि सार्थं गच्छन्तं ब्रूयात् कश्चित् पथि स्थितः ।
अहमप्यागमिष्यामि पृष्ठतो भवतामिति ॥ २७ ॥
एवं पूर्वैर्गतो मार्गः पितृपैतामहैर्ध्रुवः ।
तमापन्नः कथं शोचेद्यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ २८ ॥

वयसः पतमानस्य श्रोतसो वानिवर्तिनः ।
आत्मा सुखे नियोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाः स्मृताः ॥ २९ ॥
भृत्यानां भरणात् सम्यक् प्रजानां परिपालनात् ।
अर्थदानाच्च धर्मेण पिता नस्त्रिदिवं गतः ॥ ३० ॥
कर्मभिः सुशुभैरिष्टैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ।
स्वर्गं दशरथः प्राप्तः पिता नः पृथिवीपतिः ॥ ३१ ॥
उत्तमं चायुरासाद्य भोगमपि च पुष्कलं ।
स न शोच्यः पिता तात स्वर्गतः संमतः सतां ॥ ३२ ॥
स जीर्णं मानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः ।
दैवीमृद्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीं ॥ ३३ ॥
तत्र नैवंविधः कश्चित् प्राज्ञः शोचितुमर्हति ।
त्वद्विधो मद्विधश्चापि श्रुतिमान् बुद्धिमत्तरः ॥ ३४ ॥
एते बहुविधाः शोका विलापरुदितास्तथा ।
वर्जनीया हि धीरेण सर्वावस्थासु धीमता ॥ ३५ ॥
स स्वस्थो भव मा शोच यात्वा चावस तां पुरीं ।
यथा पित्रा नियुक्तोऽसि तथा कुरु नरर्षभ ॥ ३६ ॥
यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा ।
तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्यस्य शासनं ॥ ३७ ॥
तद्वचः पितुरेवाहं संमतं धर्मचारिणां ।
कर्मणा पालयिष्यामि वनवासेन राघव ॥ ३८ ॥

इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा ।
पितुर्निदेशप्रतिपालनार्थं ।
यवीयसं भ्रातरमर्थयुक्तं ।
प्रभुर्मुहूर्ताद्विरराम रामः ॥ ३१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे रामवाक्यं नाम पञ्चाधिकशततमः सर्गः
॥ १०५ ॥

CAPUT CVI.

BHARATAE SERMO.

ततो मन्दाकिनीतीरे रामं प्रकृतिसंसदि ।
उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको धार्मिकं वचः ॥ १ ॥
को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिंदम ।
न त्वां प्रव्यथयेद्दुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत् ॥ २ ॥
संमतश्चासि वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान् ।
यथा मृतस्तथा जीवन् यथासति तथा सति ॥ ३ ॥
यस्यैष बुद्धिलाभः स्याद्यथा ते मनुजाधिप ।
स एव व्यसनं प्राप्य न विषीदितुमर्हति ॥ ४ ॥

अपरोपमसत्वस्त्वं महात्मा सत्यसंगरः ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चापि राघव ॥ ५ ॥
न त्वामेवं गुणैर्युक्तं प्रभवाभवकोविदं ।
अविषह्यतमं दुःखमासादयितुमर्हति ॥ ६ ॥
प्रोषिते मयि यत् पापं मात्रा मत्कारणात् कृतं ।
क्षुद्रया तदनिष्टं मे प्रसीदतु भवान् मम ॥ ७ ॥
धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि तेनेमां नेह मातरं ।
हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हां पापकारिणीं ॥ ८ ॥
कथं दशरथाज्जातः शुद्धाभिजनकर्मणः ।
जानन् धर्ममधर्मं च कुर्यां कर्म जुगुप्सितं ॥ ९ ॥
गुरुः क्रियावान् वृद्धश्च राजा प्रेतः पितेति च ।
तातं न परिगर्हेऽहं दैवतं चेति संसदि ॥ १० ॥
को हि धर्मार्थयोर्हीनमीदृशं कर्म किल्बिषं ।
स्त्रियाः प्रियचिकीर्षुः सन् कुर्याद्धर्मज्ञ धर्मवित् ॥ ११ ॥
अन्तकाले हि भूतानि मुह्यन्तीति पुरा श्रुतिः ।
राज्ञैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षा सा श्रुतिः कृता ॥ १२ ॥
साध्वर्थमभिसंधाय क्रोधान्मोहाच्च साहसात् ।
तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतु तद्भवान् ॥ १३ ॥
पितुर्हि समतिक्रान्तं यः साधु कुरुते सुतः ।
तदपत्यं मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १४ ॥

तदपत्यं भवान् अस्तु मेदं त्वं दुष्कृतं पितुः ।
अनुवर्तस्व काकुत्स्थ लोके साधुविगर्हितं ॥ १५ ॥
कैकेयीं मां च तातं च सुहृदो बान्धवांश्च नः ।
पौरजानपदान् भृत्यांस्त्रातु सर्वमिदं भवान् ॥ १६ ॥
क्व चारण्यं क्व च क्षात्रं क्व जटाः क्व च पालनं ।
ईदृशं व्याहतं कर्म न भवान् कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥
एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेचनं ।
येन शक्यं महाप्राज्ञ प्रजानां परिपालनं ॥ १८ ॥
कश्च प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्थमलक्षणं ।
आयतिस्थं चरेद्धर्मं क्षत्रबन्धुरनिश्चितं ॥ १९ ॥
अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि ।
धर्मेण चतुरो वर्णान् पालयन् क्लेशमाप्नुहि ॥ २० ॥
चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमं ।
आहुर्धर्मज्ञ धर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥
श्रुतेन बालस्थानेन जन्मना चावरो ह्यहं ।
स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ॥ २२ ॥
इदं निखिलमव्यग्रं राज्यं पित्र्यमकण्टकं ।
अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञ सह बान्धवैः ॥ २३ ॥
इहैव त्वाभिषिञ्चन्तु सर्वाः प्रकृतयः सह ।
ऋत्विजः सवशिष्ठाश्च मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ २४ ॥

अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने व्रज ।
विजित्य तरसा लोकान् मरुद्भिरिव वासवः ॥ २५ ॥
ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन् दुर्हृदः साधु निर्दहन् ।
सुहृदस्तर्पयन् कामैर्वसंस्तत्रानुशाधि नः ॥ २६ ॥
अद्यार्य मुदिताः सन्तु सुहृदस्ते ऽभिषेचनात् ।
अद्य भीताः पलायन्तामरयस्ते दिशो दश ॥ २७ ॥
आक्रोशं मम मातुश्च प्रमार्ज्य पुरुषर्षभ ।
अद्य तत्र भवन्तं च पितरं रक्ष किल्बिषात् ॥ २८ ॥
शिरसा त्वाभियाचे ऽहं कुरुष्व करुणां मयि ।
बान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥ २९ ॥
अथवा पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भवान् इतः ।
गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्द्धमप्यहं ॥ ३० ॥
तथा हि रामो भरतेन ताम्यता ।
प्रसाद्यमानः शिरसा महीपतिः ।
न चैव चक्रे गमनाय सत्ववान् ।
मतिं पितुस्तद्वचने प्रतिष्ठितः ॥ ३१ ॥
तदद्भुतं स्थैर्यमवेक्ष्य राघवे ।
समं जनो हर्षमवाप दुःखितः ।
न यात्ययोध्यामिति दुःखितो ऽभवत् ।
स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितः ॥ ३२ ॥

तमृत्विजो नैगमयूथवल्लभास्- ।
तथा विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः ।
तथा ब्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुवुः ।
प्रणम्य रामं च ययाचिरे सह ॥ ३३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतवाक्यं नाम षडधिकशततमः सर्गः
॥ १०६ ॥

CAPUT CVII.

Ramae sermo.

पुनरेवं ब्रुवाणं तु भरतं लक्ष्मणाग्रजः ।
प्रत्युवाच ततः श्रीमान् ज्ञातिमध्ये सुसत्कृतं ॥ १ ॥
उपपन्नमिदं वाक्यं यस्त्वमेवमभाषथाः ।
जातः पुत्रो दशरथात् कैकेय्यां राजसत्तमात् ॥ २ ॥
पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्वहन् ।
मातामहे समश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमं ॥ ३ ॥
देवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिव ।
संप्रहृष्टो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः ॥ ४ ॥

ततः सा संप्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी ।
अयाचत नरश्रेष्ठं द्वौ वरौ वरवर्णिनी ॥ ५ ॥
तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रव्राजनं तथा ।
तच्च राजा तथा तस्यै नियुक्तः प्रददौ स्वयं ॥ ६ ॥
तेन पित्राहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ ।
चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकं ॥ ७ ॥
सोऽहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः ।
सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥ ८ ॥
भवान् अपि तथेत्येव पितरं सत्यवादिनं ।
कर्तुमर्हति राजेन्द्रं क्षिप्रमेवाभिषेचनात् ॥ ९ ॥
ऋणान्मोचय राजानं मत्कृते भरत प्रभुं ।
पितरं त्राहि धर्मज्ञ मातरं चाभिनन्दय ॥ १० ॥
श्रूयते हि पुरा तात श्रुतिर्गीता यशस्विना ।
गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन् प्रति ॥ ११ ॥
पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात् पुत्त्र इति प्रोक्तः पितॄन् यः पाति सर्वतः ॥ १२ ॥
एष्टव्या बहवः पुत्त्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः ।
तेषां वै समवेतानां यदि कश्चिद्गयां व्रजेत् ॥ १३ ॥
एवं राजर्षयः सर्वे प्रतीता रघुनन्दन ।
तस्मात् त्राहि नरश्रेष्ठ पितरं नरकात् प्रभो ॥ १४ ॥

अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीरनुरञ्जय ।
शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५ ॥
प्रवेक्ष्ये दण्डकारण्यमहमप्यविलम्बयन् ।
आभ्यां तु सहितो राजन् वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ १६ ॥
त्वं राजा भव भरत स्वयं नराणां ।
वन्यानामहमपि राजराण्मृगाणां ।
गच्छ त्वं पुरवरमद्य संप्रहृष्टः ।
संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान् प्रवेक्ष्ये ॥ १७ ॥
छायां ते दिनकरभाः प्रबाधमानं ।
वर्षत्रं भरत करोतु मूर्ध्नि शीतां ।
एतेषामहमपि काननद्रुमाणां ।
छायां तामतिशयनीं शनैः श्रयिष्ये ॥ १८ ॥
शत्रुघ्नः कुशलमतिस्तु ते सहायः ।
सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रं ।
चत्वारस्तनयवरा वयं नरेन्द्रं ।
सत्यस्थं भरत चराम मा विषीद ॥ १९ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे रामवाक्यं नाम सप्ताधिकशततमः सर्गः
॥ १०७ ॥

CAPUT CVIII.

JAVALIS SERMO.

आश्वासयन्तं भरतं जावालिर्ब्राह्मणोत्तमः ।
उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः ॥ १ ॥
साधु राघव मा भूत् ते बुद्धिरेवं निरर्थका ।
प्राकृतस्य नरस्येव आर्यबुद्धेर्मनस्विनः ॥ २ ॥
कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्यं कस्य केनचित् ।
यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ ३ ॥
तस्मान्माता पिता चेति राम सज्जेत यो नरः ।
उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित् ॥ ४ ॥
यथा ग्रामान्तरं गच्छन् नरः कश्चित् क्वचिद्वसेत् ।
उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ॥ ५ ॥
एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु ।
आवासमात्रं काकुत्स्थ सज्जन्ते नात्र सज्जनाः ॥ ६ ॥
पित्र्यं राज्यं परित्यज्य स नार्हसि नरोत्तम ।
आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकण्टकं ॥ ७ ॥

अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीरनुरञ्जय ।
शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५ ॥
प्रवेक्ष्ये दण्डकारण्यमहमप्यविलम्बयन् ।
आभ्यां तु सहितो राजन् वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ १६ ॥
त्वं राजा भव भरत स्वयं नराणां ।
वन्यानामहमपि राजराण्मृगाणां ।
गच्छ त्वं पुरवरमद्य संप्रहृष्टः ।
संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान् प्रवेक्ष्ये ॥ १७ ॥
छायां ते दिनकरभाः प्रबाधमानं ।
वर्षत्रं भरत करोतु मूर्ध्नि शीतां ।
एतेषामहमपि काननद्रुमाणां ।
छायां तामतिशयनीं शनैः श्रयिष्ये ॥ १८ ॥
शत्रुघ्नः कुशलमतिस्तु ते सहायः ।
सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रं ।
चत्वारस्तनयवरा वयं नरेन्द्रं ।
सत्यस्थं भरत चराम मा विषीद ॥ १९ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे रामवाक्यं नाम सप्ताधिकशततमः सर्गः
॥ १०७ ॥

CAPUT CVIII.

JAVALIS SERMO.

आश्वासयन्तं भरतं जावालिर्ब्राह्मणोत्तमः ।
उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः ॥ १ ॥
साधु राघव मा भूत् ते बुद्धिरेवं निरर्थका ।
प्राकृतस्य नरस्येव आर्यबुद्धेर्मनस्विनः ॥ २ ॥
कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्यं कस्य केनचित् ।
यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ ३ ॥
तस्मान्माता पिता चेति राम सज्जेत यो नरः ।
उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित् ॥ ४ ॥
यथा ग्रामान्तरं गछन् नरः कश्चित् क्वचिद्वसेत् ।
उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ॥ ५ ॥
एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु ।
आवासमात्रं काकुत्स्थ सज्जन्ते नात्र सज्जनाः ॥ ६ ॥
पित्र्यं राज्यं परित्यज्य स नार्हसि नरोत्तम ।
आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकण्टकं ॥ ७ ॥

समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय ।
एकवेणीधरा हि त्वां नगरी संप्रतीक्षते ॥ ८ ॥
राजभोगान् अनुभवन् महार्हान् पार्थिवात्मज ।
विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ ९ ॥
न ते कश्चिद्दशरथस्त्वं च तस्य न कश्चन ।
अन्यो राजा त्वमप्यन्यस्तस्मात् कुरु यदुच्यते ॥ १० ॥
बीजमात्रं पिता जन्तोः शुक्रं शोणितमेव च ।
संयुक्तमृतुमन्मात्रा पुरुषस्येह जन्म तत् ॥ ११ ॥
गतः स नृपतिस्तत्र गन्तव्यं यत्र तेन वै ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां त्वं तु मिथ्या विहन्यसे ॥ १२ ॥
अथ धर्मपरा ये ये तांस्तान् शोचामि नेतरान् ।
ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य भेजिरे ॥ १३ ॥
अष्टका पितृदैवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः ।
अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति ॥ १४ ॥
यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति ।
दद्यात् प्रवसतः श्राद्धं न तत् पथ्यशनं भवेत् ॥ १५ ॥
दानसंवनना ह्येते ग्रन्था मेधाविभिः कृताः ।
यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व संत्यज ॥ १६ ॥
स नास्ति परमित्येवं कुरु बुद्धिं महामते ।
प्रत्यक्षं यत् तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु ॥ १७ ॥

स तां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकनिदर्शिनीं ।
राज्यं त्वं प्रतिगृह्णीष्व भरतेन प्रसादितः ॥ १८ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे जाबालिवाक्यं नाम अष्टाधिकशततमः
सर्गः ॥ १०८ ॥

CAPUT CIX.

FIDEI LAUDES.

जाबालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यात्मनां वरः ।
उवाच परया सूक्त्या बुद्ध्या विप्रतिपन्नया ॥ १ ॥
भवान् मे प्रियकामार्थं वचनं यदिहोक्तवान् ।
अकार्यं कार्यसंकाशमपथ्यं पथ्यसंमितं ॥ २ ॥
निर्मर्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः ।
मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥ ३ ॥
कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनं ।
चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाशुचिं ॥ ४ ॥
अनार्यस्त्वार्यसंस्थानः शौचाद्धीनस्तथा शुचिः ।
लक्षण्यवदलक्षण्यो दुःशीलः शीलवान् इव ॥ ५ ॥

अधर्मं धर्मवेशेन यद्यहं लोकसंकरं ।
अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रियाविधिविपर्ययं ॥ ६ ॥
कश्चेतयानः पुरुषः कार्याकार्यविचक्षणः ।
बहु मन्येत मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणं ॥ ७ ॥
कस्य यास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयां ।
अनया वर्तमानोऽहं वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ॥ ८ ॥
कामवृत्तोऽन्वयं लोकः कृत्स्नः समुपवर्तते ।
यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः ॥ ९ ॥
सत्यमेवानृशंसं च राजवृत्तं सनातनं ।
तस्मात् सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥
ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे ।
सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन् परमं गच्छति क्षयं ॥ ११ ॥
उद्विजन्ते यथा सर्पान्नरादनृतवादिनः ।
धर्मः सत्यपरो लोके मूलं सर्वस्य चोच्यते ॥ १२ ॥
सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये श्रीर्नियतं स्थिता ।
सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदं ॥ १३ ॥
दत्तमिष्टं हुतं चैव व्रतानि च तपांसि च ।
वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात् सत्यपरो भवेत् ॥ १४ ॥
एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलं ।
मज्जत्येको हि निरये एकः स्वर्गे महीयते ॥ १५ ॥

सोऽहं पितुर्निर्देशं तु किमर्थं नानुपालये ।
सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयीकृतः ॥ १६ ॥
नैव लोभान्न मोहाद्वा न चाज्ञानात् तमोऽन्वितः ।
सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः ॥ १७ ॥
असत्यसंधस्य सतश्च चलस्यास्थिरचेतसः ।
नैव देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतं ॥ १८ ॥
प्रत्ययात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं ध्रुवं ।
भारः सत्पुरुषाचीर्णास्तदर्थमभिनन्द्यते ॥ १९ ॥
क्षात्रं धर्ममहं त्यक्ष्ये ह्यधर्मं धर्मसंहितं ।
क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्च सेवितं पापकर्मभिः ॥ २० ॥
कायेन कुरुते पापं मनसा संप्रधार्य तत् ।
अनृतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्म पातकं ॥ २१ ॥
भूमिः कीर्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि ।
सत्यं समनुवर्तन्ते सत्यमेव भजेत् ततः ॥ २२ ॥
श्रेष्ठं ह्यनार्यमेव स्याद्यद्भवान् अवधार्य मां ।
आह युक्तिकरैर्वाक्यैरिदं भद्रं कुरुष्व ह ॥ २३ ॥
कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः ।
भरतस्य करिष्यामि वचो हित्वा गुरोर्वचः ॥ २४ ॥
स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसंनिधौ ।
प्रहृष्टमानसा देवी कैकेयी चाभवत् तदा ॥ २५ ॥

वनवासं वसन्नेव शुचिर्नियतभोजनः ।
मूलपुष्पफलैः पुण्यैः पितॄन् देवांश्च तर्पयन् ॥ २६ ॥
संतुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवर्तये ।
अकुहः श्रद्दधानः सन् कार्याकार्यविचक्षणः ॥ २७ ॥
कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभं ।
अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः ॥ २८ ॥
शतं क्रतूनामाहृत्य देवराट् त्रिदिवं गतः ।
तपांस्युग्राणि चास्थाय दिवं याता महर्षयः ॥ २९ ॥

* अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा ।
निशम्य तं नास्तिकवाक्यहेतुं ।
* अथाब्रवीत् तं नृपतेस्तनूजो ।
विगर्हमाणो वचनानि तस्य ॥ ३० ॥
* सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च ।
भूतानुकम्पां प्रियवादितां च ।
* द्विजातिदेवातिथिपूजनं च ।
पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥ ३१ ॥
* निन्दाम्यहं कर्म कृतं पितुस्तद्- ।
यत् त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिं ।
* बुद्ध्यानयैवंविधया चरन्तं ।
सुनास्तिकं धर्मपथादपेतं ॥ ३२ ॥

* यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्-।
तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि ।
* तस्माद्धि यः शंक्यतमः प्रजानां ।
न नास्तिकेनाभिमुखो बुधः स्यात् ॥ ३३ ॥
* त्वत्तो जनाः पूर्वतरे द्विजाश्च ।
शुभानि कर्माणि बहूनि चक्रुः ।
* जित्वा सदेमं च परं च लोकं ।
तस्माद्द्विजाः स्वस्तिकृतं हुतं च ॥ ३४ ॥
* धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेतास्-।
तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः ।
* अहिंसका वीतमलाश्च लोके ।
भवन्ति पूज्या मुनयः प्रजानां ॥ ३५ ॥
* इति ब्रुवन्तं वचनं सरोषं ।
रामं महात्मानमदीनसत्त्वं ।
* उवाच पथ्यं पुनरास्तिकं च ।
सत्यं वचः सानुनयं च विप्रः ॥ ३६ ॥
* न नास्तिकानां वचनं ब्रवीम्यहं ।
न नास्तिकोऽहं न च नास्ति किंचन ।
* समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोऽभवं ।
भवेय काले पुनरेव नास्तिकः ॥ ३७ ॥

* स चापि कालोऽयमुपागतः शनैर्-।
यथा मया नास्तिकवागुदीरिता ।
* निवर्तनार्थं तव राम कारणात् ।
प्रसादनार्थं च मयैतदीरितं ॥ ३८ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे सत्यप्रशंसा नाम नवाधिकशततमः सर्गः
॥ १०९ ॥

CAPUT CX.

STIRPIS IXVACUIDARUM PRAECONIUM.

क्रुद्धमाज्ञाय रामं तु वशिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
जावालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिं ॥ १ ॥
निवर्तयितुकामस्तु त्वामेतद्वाक्यमब्रवीत् ।
इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ निबोध मे ॥ २ ॥
सर्वं सलिलमेवासीत् पृथिवी यत्र निर्मिता ।
ततः समभवद्ब्रह्मा स्वयंभूर्दैवतैः सह ॥ ३ ॥
स वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुंधरां ।
असृजच्च जगत् सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः ॥ ४ ॥
आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्यमव्ययः ।
तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः ॥ ५ ॥

विवस्वान् कश्यपाज्जज्ञे मनुर्विवस्वतः स्मृतः ।
स तु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ ६ ॥
यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही ।
तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकं ॥ ७ ॥
इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरित्येव विश्रुतः ।
कुक्षेरथात्मजो वीर विकुक्षिरुदपद्यत ॥ ८ ॥
विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ।
बाणस्य च महाबाहुरनरण्यो महातपाः ॥ ९ ॥
नानावृष्टिर्बभूवास्मिन् न दुर्भिक्षं सतां वरे ।
अनरण्ये महाभागे तस्करो नापि कश्चन ॥ १० ॥
अनरण्यान्महातेजाः पृथू राजा बभूव ह ।
तस्मात् पृथोर्महाप्राज्ञस्त्रिशंकुरुदपद्यत ॥ ११ ॥
स सत्यवचनाद्वीरः सशरीरो दिवं गतः ।
त्रिशङ्कोरभवत् सूनुर्धुन्धुमारो महायशाः ॥ १२ ॥
धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो व्यजायत ।
युवनाश्वसुतः श्रीमान् मान्धाता समपद्यत ॥ १३ ॥
मान्धातुस्तु महातेजाः सुसंधिरुदपद्यत ।
सुसंधेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसंधिः प्रसेनजित् ॥ १४ ॥
यशस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो रिपुसूदनः ।
भरतात् तु महाबाहोरसितो नाम जायत ॥ १५ ॥

* स चापि कालोऽयमुपागतः शनैर्- ।
यथा मया नास्तिकवागुदीरिता ।
* निवर्तनार्थं तव राम कारणात् ।
प्रसादनार्थं च मयैतदीरितं ॥ ३८ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे सत्यप्रशंसा नाम नवाधिकशततमः सर्गः
॥ १०९ ॥

CAPUT CX.

STIRPIS IXVACUIDARUM PRAECONIUM.

क्रुद्धमाज्ञाय रामं तु वशिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
जाबालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिं ॥ १ ॥
निवर्तयितुकामस्तु त्वामेतद्वाक्यमब्रवीत् ।
इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ निबोध मे ॥ २ ॥
सर्वं सलिलमेवासीत् पृथिवी यत्र निर्मिता ।
ततः समभवद्ब्रह्मा स्वयंभूर्दैवतैः सह ॥ ३ ॥
स वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुंधरां ।
असृजच्च जगत् सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः ॥ ४ ॥
आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्यमव्ययः ।
तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः ॥ ५ ॥

विवस्वान् कश्यपाज्जज्ञे मनुर्विवस्वतः स्मृतः ।
स तु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ ६ ॥
यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही ।
तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकं ॥ ७ ॥
इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरित्येव विश्रुतः ।
कुक्षेरथात्मजो वीर विकुक्षिरुदपद्यत ॥ ८ ॥
विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ।
बाणस्य च महाबाहुरनरण्यो महातपाः ॥ ९ ॥
नानावृष्टिर्बभूवास्मिन् न दुर्भिक्षं सतां वरे ।
अनरण्ये महाभागे तस्करो नापि कश्चन ॥ १० ॥
अनरण्यान्महातेजाः पृथू राजा बभूव ह ।
तस्मात् पृथोर्महाप्राज्ञस्त्रिशंकुरुदपद्यत ॥ ११ ॥
स सत्यवचनाद्वीरः सशरीरो दिवं गतः ।
त्रिशङ्कोरभवत् सूनुर्धुन्धुमारो महायशाः ॥ १२ ॥
धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो व्यजायत ।
युवनाश्वसुतः श्रीमान् मान्धाता समपद्यत ॥ १३ ॥
मान्धातुस्तु महातेजाः सुसंधिरुदपद्यत ।
सुसंधेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसंधिः प्रसेनजित् ॥ १४ ॥
यशस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो रिपुसूदनः ।
भरतात् तु महाबाहोरसितो नाम जायत ॥ १५ ॥

यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ।
हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशिबिन्दवः ॥ १६ ॥
तांस्तु सर्वान् प्रतिव्यूह्य युद्धे राजा प्रवासितः ।
...... Deest alter distichi versus. Cf. Râm. I, 70, 29.
द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः ।
एका गर्भविनाशाय सपत्न्यै गरलं ददौ ॥ १८ ॥
ततः शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ।
भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ॥ १९ ॥
तत्र चैका महाभागा भार्गवं देववर्चसं ।
ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षिणी पुत्रमुत्तमं ॥ २० ॥
तमृषिं समुपागम्य कालिन्दी त्वभ्यवादयत् ।
स तामभ्यवदत् प्रीतो वरेप्सुं पुत्रजन्मनि ॥ २१ ॥
पुत्रस्ते भविता देवि महात्मा लोकविश्रुतः ।
धार्मिकश्च सुभीमश्च वंशकर्तारिसूदनः ॥ २२ ॥
श्रुत्वा प्रदक्षिणां कृत्वा मुनिं तमनुमान्य च ।
ततः सा गृहमागम्य देवी पुत्रं व्यजायत ॥ २३ ॥
सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ।
गरेण सह तेनैव जातः स सगरोऽभवत् ॥ २४ ॥
स राजा सगरो नाम यः समुद्रमखानयत् ।
इष्ट्वा पर्वणि वेगेन त्रासयान इमाः प्रजाः ॥ २५ ॥

असमञ्जस्तु पुत्रोऽभूत् सगरस्येति नः श्रुतं ।
जीवन्नेव स पित्रा तु निरस्तः पापकर्मकृत् ॥ २६ ॥
अंशुमान् अस्य पुत्रोऽभूदसमञ्जस्य वीर्यवान् ।
दिलीपोऽंशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ २७ ॥
भगीरथात् ककुत्स्थश्च काकुत्स्था येन तु स्मृताः ।
ककुत्स्थस्य तु पुत्रोऽभूद्रघुर्येनासि राघवः ॥ २८ ॥
रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ।
कल्माषपादः सौदास इत्येवं प्रथितो भुवि ॥ २९ ॥
कल्माषपादपुत्रोऽभूच्छङ्खणास्त्विति नः श्रुतं ।
यस्तु तद्वीर्यमासाद्य सहसैन्यो व्यनीनशत् ॥ ३० ॥
शङ्खणस्य तु पुत्रोऽभूच्छूरः श्रीमान् सुदर्शनः ।
सुदर्शनस्याग्निवर्णो अग्निवर्णस्य शीघ्रगः ॥ ३१ ॥
शीघ्रगस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रशुश्रुकः ।
प्रशुश्रुकस्य पुत्रोऽभूदम्बरीषो महामतिः ॥ ३२ ॥
अम्बरीषस्य पुत्रोऽभूत्नहुषः सत्यविक्रमः ।
नहुषस्य च नाभागः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ३३ ॥
अजश्च सुव्रतश्चैव नाभागस्य सुतावुभौ ।
अजस्य चैव धर्मात्मा राजा दशरथः सुतः ॥ ३४ ॥
तस्य ज्येष्ठोऽसि दायादो राम इत्यभिविश्रुतः ।
तद्गृहाण स्वकं राज्यमवेक्षस्व जगन्नृप ॥ ३५ ॥

इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः ।
पूर्वजे नावरः पुत्रो ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ॥ ३६ ॥
स राघवेमं कुलधर्ममात्मनः ।
सनातनं नाद्य विहन्तुमर्हसि ।
प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनीं ।
प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशः ॥ ३७ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे इक्ष्वाकुवंशकीर्तनं नाम दशाधिकशत-
तमः सर्गः ॥ ११० ॥

CAPUT CXI.

BHARATAS ADMONITUS.

वशिष्ठस्तु तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः ।
अब्रवीद्धर्मसंयुक्तं पुनरेवापरं वचः ॥ १ ॥
पुरुषस्येह जातस्य भवन्ति गुरवस्त्रयः ।
आचार्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव ॥ २ ॥
पिता ह्येनं जनयति माता संवर्धयत्यपि ।
प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्तस्मात् स गुरुरुच्यते ॥ ३ ॥
स तेऽहं पितुराचार्यस्तव चैव परंतप ।
मम त्वं वचनं कुर्वन् नातिवर्तेः सतां गतिं ॥ ४ ॥

इमा हि ते परिषदः श्रेण्यश्च समागताः ।
एषु तात चरन् धर्मं नातिवर्तेः सतां गतिं ॥ ५ ॥
वृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नार्हस्यवर्तितुं ।
अस्या हि वचनं कुर्वन् नातिवर्तेः सतां गतिं ॥ ६ ॥
भरतस्य वचः कुर्वन् याचमानस्य राघव ।
आत्मानं नातिवर्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ७ ॥
एवं मधुरमुक्तः सन् गुरुणा राघवः स्वयं ।
प्रत्युवाच समासीनं वशिष्ठं पुरुषर्षभः ॥ ८ ॥
यन्मातापितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा ।
न सुप्रतिकरं तत् तु मात्रा पित्रा च यत् कृतं ॥ ९ ॥
यथाशक्ति प्रदानेन स्नापनोच्छादनेन च ।
नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च ॥ १० ॥
स हि राजा दशरथः पिता जनयिता मम ।
आज्ञापयन्मां यत् तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति ॥ ११ ॥
एवमुक्ते तु रामेण भरतः प्रत्यनन्तरं ।
उवाच विपुलोरस्कं सूतं परमदुर्मनाः ॥ १२ ॥
इह मे स्थण्डिले शीघ्रं कुशान् आस्तर सारथे ।
आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे न प्रसीदति ॥ १३ ॥
अनाहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः ।
शये पुरस्ताच्छालायां यावन्मां प्रतियास्यति ॥ १४ ॥

स तु राममवेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः ।
कुशोत्तरमवस्थाप्य भूमावेवास्तरत् स्वयं ॥ १५ ॥
तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः ।
किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसे ॥ १६ ॥
ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरान् रोद्धुमिहार्हति ।
न तु मूर्द्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने ॥ १७ ॥
उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्दारुणं व्रतं ।
पुरवर्यामितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव ॥ १८ ॥
आसीनस्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनं ।
उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमार्यं नानुशासथ ॥ १९ ॥
ते तदोचुर्महात्मानं पौरजानपदा जनाः ।
काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्वदति राघवः ॥ २० ॥
एषोऽपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति ।
अत एव न शक्ताः स्म व्यावर्तयितुमञ्जसा ॥ २१ ॥
तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचनमब्रवीत् ।
एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषां ॥ २२ ॥
एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक् संपश्य राघव ।
उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो मां च स्पृश तथोदकं ॥ २३ ॥
अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत् ।
शृण्वन्तु मे परिषदो मन्त्रिणः श्रेणयस्तथा ॥ २४ ॥

न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरं ।
एवं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवं ॥ २५ ॥
यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः ।
अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश वने समाः ॥ २६ ॥
धर्मात्मा तस्य सत्येन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः ।
उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनं ॥ २७ ॥
विक्रीतमाहितं क्रीतं यत् पित्रा जीवता मम ।
न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८ ॥
उपाधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः ।
युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतं ॥ २९ ॥
जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणं ।
सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसंधे महात्मनि ॥ ३० ॥
अनेन धर्मशीलेन वनात् प्रत्यागतः पुनः ।
भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥
वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतं ।
अनृतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतिं ॥ ३२ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतानुशासनं नाम एकादशाधिकशत-
तमः सर्गः ॥ १११ ॥

CAPUT CXII.

CALCEORUM TRADITIO.

तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणं ।
विस्मिताः संगमं प्रेक्ष्य समुपेता महर्षयः ॥ १ ॥
अन्तर्हिता मुनिगणाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
तौ भ्रातरौ महाभागौ काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे ॥ २ ॥
स धन्यो यस्य पुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ ।
श्रुत्वा वयं हि संभाषमुभयोः स्पृहयामहे ॥ ३ ॥
ततस्त्वृषिगणाः क्षिप्रं दशग्रीवबधैषिणः ।
भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः संगता वचः ॥ ४ ॥
कुले जात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः ।
ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ॥ ५ ॥
सदानृणमिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः ।
अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः ॥ ६ ॥
एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्वाः समहर्षयः ।
राजर्षयश्चैव तथा सर्वे स्वां स्वां गतिं गताः ॥ ७ ॥
ह्लादितस्तेन वाक्येन शुशुभे शुभदर्शनः ।
रामः संहृष्टवदनस्तान् ऋषीन् अभ्यपूजयत् ॥ ८ ॥

त्रस्तगात्रस्तु भरतः वाचा संसज्जमानया ।
कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥ ९ ॥
राजधर्ममिमं प्रेक्ष्य कुलधर्मानुसंततं ।
कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचनां ॥ १० ॥
रक्षितुं सुमहद्राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे ।
पौरजानपदांश्चापि रक्तान् रञ्जयितुं तथा ॥ ११ ॥
ज्ञातयश्चापि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः ।
त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १२ ॥
इदं राज्यं महाप्राज्ञ स्थापय प्रतिपद्य हि ।
शक्तिमानसि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने ॥ १३ ॥
इत्युक्त्वा न्यपतद्भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा ।
भृशं संप्रार्थयामास राघवेति प्रियं वदन् ॥ १४ ॥
तमङ्के भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् ।
श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसस्वरः स्वयं ॥ १५ ॥
आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या ।
भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि ॥ १६ ॥
अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः ।
सर्वकार्याणि संमन्त्र्य सुमहान्त्यपि कारय ॥ १७ ॥
लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान् शीततां त्यजेत् ।
अतीयात् सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः ॥ १८ ॥

कामाद्वा तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतं ।
न तन्मनसि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवत् ॥ १९ ॥
एवं ब्रुवाणं भरतः कौशल्यासुतमब्रवीत् ।
तेजसादित्यसंकाशं प्रतिपच्चन्द्रदर्शनं ॥ २० ॥
अधिरोह्यार्य पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते ।
एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥ २१ ॥
सोऽधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके व्यवमुच्य च ।
प्रायच्छत् प्रीतिमान् भ्रात्रे भरताय महात्मने ॥ २२ ॥
स पादुके संप्रणम्य रामं वचनमब्रवीत् ।
चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरो ह्यहं ॥ २३ ॥
फलमूलाशनो वीर भवेयं रघुनन्दन ।
तवागमनमाकाङ्क्षन् वसन् वै नगराद्बहिः ॥ २४ ॥
तव पादुकयोर्न्यस्य राज्यतन्त्रं परंतप ।
चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ॥ २५ ॥
न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनं ।
तथेति स प्रतिज्ञाय तं परिष्वज्य सादरं ॥ २६ ॥
शत्रुघ्नं च परिष्वज्य वचनं चेदमब्रवीत् ।
मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोषं कुरु तां प्रति ॥ २७ ॥
मया च सीतया चैव शप्तोऽसि रघुनन्दन ।
इत्युक्त्वाश्रुपरीताक्षो भ्रातरं विससर्ज ह ॥ २८ ॥

स पादुके ते भरतः प्रतापवान् ।
स्वलंकृते संपरिगृह्य धर्मवित् ।
प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं ।
चकार चैवोत्तमनागमूर्धनि ॥ २९ ॥
अथानुपूर्व्या प्रतिपूज्य तं जनं ।
गुरूंश्च मन्त्रीन् प्रकृतीस्तथानुजौ ।
व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनः ।
स्थितः स्वधर्मे हिमवान् इवाचलः ॥ ३० ॥
तं मातरो बाष्पगृहीतकण्ठ्यो ।
दुःखेन नामन्त्रयितुं हि शेकुः ।
स चैव मातृरभिवाद्य सर्वा ।
रुदन् कुटीं स्वां प्रविवेश रामः ॥ ३१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे पादुकाप्रदानं नाम द्वादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा ।
पितुर्निदेशप्रतिपालनार्थं ।
यवीयसं भ्रातरमर्थयुक्तं ।
प्रभुर्मुहूर्ताद्विरराम रामः ॥ ३१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे रामवाक्यं नाम पञ्चाधिकशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

CAPUT CVI.

BHARATAE SERMO.

ततो मन्दाकिनीतीरे रामं प्रकृतिसंसदि ।
उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको धार्मिकं वचः ॥ १ ॥
को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिंदम ।
न त्वां प्रव्यथयेद्दुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत् ॥ २ ॥
संमतश्चासि वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान् ।
यथा मृतस्तथा जीवन् यथासति तथा सति ॥ ३ ॥
यस्यैष बुद्धिलाभः स्याद्यथा ते मनुजाधिप ।
स एव व्यसनं प्राप्य न विषीदितुमर्हति ॥ ४ ॥

अपरोपमसत्त्वस्त्वं महात्मा सत्यसंगरः ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चापि राघव ॥ ५ ॥
न त्वामेवं गुणैर्युक्तं प्रभवाभवकोविदं ।
अविषह्यतमं दुःखमासादयितुमर्हति ॥ ६ ॥
प्रोषिते मयि यत् पापं मात्रा मत्कारणात् कृतं ।
तुद्रया तदनिष्टं मे प्रसीदतु भवान् मम ॥ ७ ॥
धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि तेनेमां नेह मातरं ।
हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हां पापकारिणीं ॥ ८ ॥
कथं दशरथाज्जातः शुद्धाभिजनकर्मणः ।
जानन् धर्ममधर्मं च कुर्यां कर्म जुगुप्सितं ॥ ९ ॥
गुरुः क्रियावान् वृद्धश्च राजा प्रेतः पितेति च ।
तातं न परिगर्हेऽहं दैवतं चेति संसदि ॥ १० ॥
को हि धर्मार्थयोर्हीनमीदृशं कर्म किल्बिषं ।
स्त्रियाः प्रियचिकीर्षुः सन् कुर्याद्धर्मज्ञ धर्मवित् ॥ ११ ॥
अन्तकाले हि भूतानि मुह्यन्तीति पुरा श्रुतिः ।
राज्ञैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षा सा श्रुतिः कृता ॥ १२ ॥
साध्वर्थमभिसंधाय क्रोधान्मोहाच्च साहसात् ।
तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतु तद्भवान् ॥ १३ ॥
पितुर्हि समतिक्रान्तं यः साधु कुरुते सुतः ।
तदपत्यं मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १४ ॥

तदपत्यं भवान् अस्तु मेदं त्वं दुष्कृतं पितुः ।
अनुवर्तस्व काकुत्स्थ लोके साधुविगर्हितं ॥ १५ ॥
कैकेयीं मां च तातं च सुहृदो बान्धवांश्च नः ।
पौरजानपदान् भृत्यांस्त्रातु सर्वमिदं भवान् ॥ १६ ॥
क्व चारण्यं क्व च क्षात्रं क्व जटाः क्व च पालनं ।
ईदृशं व्याहतं कर्म न भवान् कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥
एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेचनं ।
येन शक्यं महाप्राज्ञ प्रजानां परिपालनं ॥ १८ ॥
कश्च प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्थमलक्षणं ।
आयतिस्थं चरेद्धर्मं क्षत्रबन्धुरनिश्चितं ॥ १९ ॥
अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि ।
धर्मेण चतुरो वर्णान् पालयन् क्लेशमाप्नुहि ॥ २० ॥
चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमं ।
आहुर्धर्मज्ञ धर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥
श्रुतेन बालस्थानेन जन्मना चावरो ह्यहं ।
स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ॥ २२ ॥
इदं निखिलमव्यग्रं राज्यं पित्र्यमकण्टकं ।
अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञ सह बान्धवैः ॥ २३ ॥
इहैव त्वाभिषिञ्चन्तु सर्वाः प्रकृतयः सह ।
ऋत्विजः सवशिष्ठाश्च मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ २४ ॥

अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने ब्रज ।
विजित्य तरसा लोकान् मरुद्भिरिव वासवः ॥ २५ ॥
ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन् दुर्हृदः साधु निर्दहन् ।
सुहृदस्तर्पयन् कामैर्वसंस्तत्रानुशाधि नः ॥ २६ ॥
अद्यार्य मुदिताः सन्तु सुहृदस्तेऽभिषेचनात् ।
अद्य भीताः पलायन्तामरयस्ते दिशो दश ॥ २७ ॥
आक्रोशं मम मातुश्च प्रमार्ज्य पुरुषर्षभ ।
अद्य तत्र भवन्तं च पितरं रक्ष किल्बिषात् ॥ २८ ॥
शिरसा त्वाभियाचेऽहं कुरुष्व करुणां मयि ।
बान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥ २९ ॥
अथवा पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भवान् इतः ।
गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्द्धमप्यहं ॥ ३० ॥

तथा हि रामो भरतेन ताम्यता ।
प्रसाद्यमानः शिरसा महीपतिः ।
न चैव चक्रे गमनाय सत्त्ववान् ।
मतिं पितुस्तद्वचने प्रतिष्ठितः ॥ ३१ ॥
तदद्भुतं स्थैर्यमवेक्ष्य राघवे ।
समं जनो हर्षमवाप दुःखितः ।
न यात्ययोध्यामिति दुःखितोऽभवत् ।
स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितः ॥ ३२ ॥

तमृत्विजो नैगमयूथवल्लभास्-।
तथा विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः ।
तथा ब्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुवुः ।
प्रणाम्य रामं च ययाचिरे सह ॥ ३३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतवाक्यं नाम षडधिकशततमः सर्गः
॥ १०६ ॥

CAPUT CVII.

Ramae sermo.

पुनरेवं ब्रुवाणं तु भरतं लक्ष्मणाग्रजः ।
प्रत्युवाच ततः श्रीमान् ज्ञातिमध्ये सुसत्कृतं ॥ १ ॥
उपपन्नमिदं वाक्यं यस्त्वमेवमभाषथाः ।
जातः पुत्रो दशरथात् कैकेय्यां राजसत्तमात् ॥ २ ॥
पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्वहन् ।
मातामहे समश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमं ॥ ३ ॥
देवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिव ।
संप्रहृष्टो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः ॥ ४ ॥

ततः सा संप्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी ।
अयाचत नरश्रेष्ठं द्वौ वरौ वरवर्णिनी ॥ ५ ॥
तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रव्राजनं तथा ।
तच्च राजा तथा तस्यै नियुक्तः प्रददौ स्वयं ॥ ६ ॥
तेन पित्राहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ ।
चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकं ॥ ७ ॥
सोऽहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः ।
सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥ ८ ॥
भवान् अपि तथेत्येव पितरं सत्यवादिनं ।
कर्तुमर्हति राजेन्द्र क्षिप्रमेवाभिषेचनात् ॥ ९ ॥
ऋणान्मोचय राजानं मत्कृते भरत प्रभुं ।
पितरं त्राहि धर्मज्ञ मातरं चाभिनन्दय ॥ १० ॥
श्रूयते हि पुरा तात श्रुतिर्गीता यशस्विना ।
गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन् प्रति ॥ ११ ॥
पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात् पुत्त्र इति प्रोक्तः पितॄन् यः पाति सर्वतः ॥ १२ ॥
एष्टव्या बहवः पुत्त्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः ।
तेषां वै समवेतानां यदि कश्चिद्गयां व्रजेत् ॥ १३ ॥
एवं राजर्षयः सर्वे प्रतीता रघुनन्दन ।
तस्मात् त्राहि नरश्रेष्ठ पितरं नरकात् प्रभो ॥ १४ ॥

अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीरनुरञ्जय ।
शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५ ॥
प्रवेक्ष्ये दण्डकारण्यमहमप्यविलम्बयन् ।
आभ्यां तु सहितो राजन् वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ १६ ॥
त्वं राजा भव भरत स्वयं नराणां ।
वन्यानामहमपि राजराण्मृगाणां ।
गच्छ त्वं पुरवरमद्य संप्रहृष्टः ।
संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान् प्रवेक्ष्ये ॥ १७ ॥
छायां ते दिनकरभाः प्रबाधमानं ।
वर्षत्रं भरत करोतु मूर्ध्नि शीतां ।
एतेषामहमपि काननद्रुमाणां ।
छायां तामतिशयनीं शनैः श्रयिष्ये ॥ १८ ॥
शत्रुघ्नः कुशलमतिस्तु ते सहायः ।
सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रं ।
चत्वारस्तनयवरा वयं नरेन्द्रं ।
सत्यस्थं भरत चराम मा विषीद ॥ १९ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे रामवाक्यं नाम सप्ताधिकशततमः सर्गः
॥ १०७ ॥

CAPUT CVIII.

JAVALIS SERMO.

आश्वासयन्तं भरतं जावालिर्ब्राह्मणोत्तमः ।
उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः ॥ १ ॥
साधु राघव मा भूत् ते बुद्धिरेवं निरर्थका ।
प्राकृतस्य नरस्येव आर्यबुद्धेर्मनस्विनः ॥ २ ॥
कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्यं कस्य केनचित् ।
यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ ३ ॥
तस्मान्माता पिता चेति राम सज्जेत यो नरः ।
उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित् ॥ ४ ॥
यथा ग्रामान्तरं गच्छन् नरः कश्चित् क्वचिद्वसेत् ।
उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ॥ ५ ॥
एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु ।
आवासमात्रं काकुत्स्थ सज्जन्ते नात्र सज्जनाः ॥ ६ ॥
पित्र्यं राज्यं परित्यज्य स नार्हसि नरोत्तम ।
आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकण्टकं ॥ ७ ॥

समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय ।
एकवेणीधरा हि त्वां नगरी संप्रतीक्षते ॥ ८ ॥
राजभोगान् अनुभवन् महार्हान् पार्थिवात्मज ।
विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ ९ ॥
न ते कश्चिद्दशरथस्त्वं च तस्य न कश्चन ।
अन्यो राजा त्वमप्यन्यस्तस्मात् कुरु यदुच्यते ॥ १० ॥
बीजमात्रं पिता जन्तोः शुक्रं शोणितमेव च ।
संयुक्तमृतुमन्मात्रा पुरुषस्येह जन्म तत् ॥ ११ ॥
गतः स नृपतिस्तत्र गन्तव्यं यत्र तेन वै ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां त्वं तु मिथ्या विहन्यसे ॥ १२ ॥
अथ धर्मपरा ये ये तांस्तान् शोचामि नेतरान् ।
ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य भेजिरे ॥ १३ ॥
अष्टका पितृदैवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः ।
अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति ॥ १४ ॥
यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति ।
दद्यात् प्रवसतः श्राद्धं न तत् पथ्यशनं भवेत् ॥ १५ ॥
दानसंवनना ह्येते ग्रन्था मेधाविभिः कृताः ।
यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व संत्यज ॥ १६ ॥
स नास्ति परमित्येवं कुरु बुद्धिं महामते ।
प्रत्यक्षं यत् तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु ॥ १७ ॥

स तां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकनिदर्शनीं ।
राज्यं त्वं प्रतिगृह्णीष्व भरतेन प्रसादितः ॥ १८ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे जावालिवाक्यं नाम अष्टाधिकशततमः
सर्गः ॥ १०८ ॥

CAPUT CIX.

Fidei laudes.

जावालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यात्मनां वरः ।
उवाच परया सूक्त्या बुद्ध्या विप्रतिपन्नया ॥ १ ॥
भवान् मे प्रियकामार्थं वचनं यदिहोक्तवान् ।
अकार्यं कार्यसंकाशमपथ्यं पथ्यसंमितं ॥ २ ॥
निर्मर्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः ।
मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥ ३ ॥
कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनं ।
चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाशुचिं ॥ ४ ॥
अनार्यस्त्वार्यसंस्थानः शौचाद्धीनस्तथा शुचिः ।
लक्षण्यवदलक्षण्यो दुःशीलः शीलवान् इव ॥ ५ ॥

अधर्मं धर्मवेशेन यद्यहं लोकसंकरं ।
अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रियाविधिविपर्ययं ॥ ६ ॥
कश्चेतयानः पुरुषः कार्याकार्यविचक्षणः ।
बहु मन्येत मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणं ॥ ७ ॥
कस्य यास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयां ।
अनया वर्तमानोऽहं वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ॥ ८ ॥
कामवृत्तोऽन्वयं लोकः कृत्स्नः समुपवर्तते ।
यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः ॥ ९ ॥
सत्यमेवानृशंसं च राजवृत्तं सनातनं ।
तस्मात् सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥
ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे ।
सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन् परमं गच्छति क्षयं ॥ ११ ॥
उद्विजन्ते यथा सर्पान्नरादनृतवादिनः ।
धर्मः सत्यपरो लोके मूलं सर्वस्य चोच्यते ॥ १२ ॥
सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये श्रीर्नियतं स्थिता ।
सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदं ॥ १३ ॥
दत्तमिष्टं हुतं चैव व्रतानि च तपांसि च ।
वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात् सत्यपरो भवेत् ॥ १४ ॥
एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलं ।
मज्जत्येको हि निरये एकः स्वर्गे महीयते ॥ १५ ॥

सोऽहं पितुर्निदेशं तु किमर्थं नानुपालये ।
सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयीकृतः ॥ १६ ॥
नैव लोभान्न मोहाद्वा न चाज्ञानात् तमोऽन्वितः ।
सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः ॥ १७ ॥
असत्यसंधस्य सतश्च चलस्यास्थिरचेतसः ।
नैव देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतं ॥ १८ ॥
प्रत्ययात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं ध्रुवं ।
भारः सत्पुरुषाचीर्णस्तदर्थमभिनन्द्यते ॥ १९ ॥
क्षात्रं धर्ममहं त्यक्ष्ये ह्यधर्मं धर्मसंहितं ।
क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्च सेवितं पापकर्मभिः ॥ २० ॥
कायेन कुरुते पापं मनसा संप्रधार्य तत् ।
अनृतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्म पातकं ॥ २१ ॥
भूमिः कीर्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि ।
सत्यं समनुवर्तन्ते सत्यमेव भजेत् ततः ॥ २२ ॥
श्रेष्ठं ह्यनार्यमेव स्याद्यद्भवान् अवधार्य मां ।
आह युक्तिकरैर्वाक्यैरिदं भद्रं कुरुष्व ह ॥ २३ ॥
कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः ।
भरतस्य करिष्यामि वचो हित्वा गुरोर्वचः ॥ २४ ॥
स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसंनिधौ ।
प्रहृष्टमानसा देवी कैकेयी चाभवत् तदा ॥ २५ ॥

वनवासं वसन्नेव शुचिर्नियतभोजनः ।
मूलपुष्पफलैः पुण्यैः पितॄन् देवांश्च तर्पयन् ॥ २६ ॥
संतुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवर्तये ।
अकुहः श्रद्दधानः सन् कार्याकार्यविचक्षणः ॥ २७ ॥
कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभं ।
अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः ॥ २८ ॥
शतं क्रतूनामाहृत्य देवराट् त्रिदिवं गतः ।
तपांस्युग्राणि चास्थाय दिवं याता महर्षयः ॥ २९ ॥
* अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा ।
निशम्य तं नास्तिकवाक्यहेतुं ।
* अथाब्रवीत् तं नृपतेस्तनूजो ।
विगर्हमाणो वचनानि तस्य ॥ ३० ॥
* सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च ।
भूतानुकम्पां प्रियवादितां च ।
* द्विजातिदेवातिथिपूजनं च ।
पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥ ३१ ॥
* निन्दाम्यहं कर्म कृतं पितुस्तद्- ।
यत् त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिं ।
* बुद्ध्यानयैवंविधया चरन्तं ।
सुनास्तिकं धर्मपथादपेतं ॥ ३२ ॥

* यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्- ।
तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि ।
* तस्माद्धि यः शंक्यतमः प्रजानां ।
न नास्तिकेनाभिमुखो बुधः स्यात् ॥ ३३ ॥
* त्वत्तो जनाः पूर्वतरे द्विजाश्च ।
शुभानि कर्माणि बहूनि चक्रुः ।
* जित्वा सदेमं च परं च लोकं ।
तस्माद्द्विजाः स्वस्तिकृतं हुतं च ॥ ३४ ॥
* धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेतास्- ।
तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः ।
* अहिंसका वीतमलाश्च लोके ।
भवन्ति पूज्या मुनयः प्रजानां ॥ ३५ ॥
* इति ब्रुवन्तं वचनं सरोषं ।
रामं महात्मानमदीनसत्वं ।
* उवाच पथ्यं पुनरास्तिकं च ।
सत्यं वचः सानुनयं च विप्रः ॥ ३६ ॥
* न नास्तिकानां वचनं ब्रवीम्यहं ।
न नास्तिकोऽहं न च नास्ति किंचन ।
* समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोऽभवं ।
भवेय काले पुनरेव नास्तिकः ॥ ३७ ॥

* स चापि कालोऽयमुपागतः शनैर् ।
यथा मया नास्तिकवागुदीरिता ।
* निवर्तनार्थं तव राम कारणात् ।
प्रसादनार्थं च मयैतदीरितं ॥ ३८ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे सत्यप्रशंसा नाम नवाधिकशततमः सर्गः
॥ १०९ ॥

CAPUT CX.

STIRPIS IXVACUIDARUM PRAECONIUM.

क्रुद्धमाज्ञाय रामं तु वशिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
जावालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिं ॥ १ ॥
निवर्तयितुकामस्तु त्वामेतद्वाक्यमब्रवीत् ।
इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ निबोध मे ॥ २ ॥
सर्वं सलिलमेवासीत् पृथिवी यत्र निर्मिता ।
ततः समभवद्ब्रह्मा स्वयंभूर्दैवतैः सह ॥ ३ ॥
स वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुंधरां ।
असृजच्च जगत् सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः ॥ ४ ॥
आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्यमव्ययः ।
तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः ॥ ५ ॥

विवस्वान् कश्यपाज्जज्ञे मनुर्विवस्वतः स्मृतः ।
स तु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ ६ ॥
यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही ।
तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकं ॥ ७ ॥
इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरित्येव विश्रुतः ।
कुक्षेरथात्मजो वीर विकुक्षिरुदपद्यत ॥ ८ ॥
विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ।
बाणस्य च महाबाहुरनरण्यो महातपाः ॥ ९ ॥
नानावृष्टिर्बभूवास्मिन् न दुर्भिक्षं सतां वरे ।
अनरण्ये महाभागे तस्करो नापि कश्चन ॥ १० ॥
अनरण्यान्महातेजाः पृथू राजा बभूव ह ।
तस्मात् पृथोर्महाप्राज्ञस्त्रिशंकुरुदपद्यत ॥ ११ ॥
स सत्यवचनाद्वीरः सशरीरो दिवं गतः ।
त्रिशङ्कोरभवत् सूनुर्धुन्धुमारो महायशाः ॥ १२ ॥
धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो व्यजायत ।
युवनाश्वसुतः श्रीमान् मान्धाता समपद्यत ॥ १३ ॥
मान्धातुस्तु महातेजाः सुसंधिरुदपद्यत ।
सुसंधेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसंधिः प्रसेनजित् ॥ १४ ॥
यशस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो रिपुसूदनः ।
भरतात् तु महाबाहोरसितो नाम जायत ॥ १५ ॥

यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ।
हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशिविन्दवः ॥ १६ ॥
तांस्तु सर्वान् प्रतिव्यूह्य युद्धे राजा प्रवासितः ।
...... Deest alter distichi versus. Cf. Râm. I, 70, 29.
द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः ।
एका गर्भविनाशाय सपत्न्यै गरलं ददौ ॥ १८ ॥
ततः शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ।
भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ॥ १९ ॥
तत्र चैका महाभागा भार्गवं देववर्चसं ।
ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षिणी पुत्रमुत्तमं ॥ २० ॥
तमृषिं समुपागम्य कालिन्दी त्वभ्यवादयत् ।
स तामभ्यवदत् प्रीतो वरेप्सुं पुत्रजन्मनि ॥ २१ ॥
पुत्रस्ते भविता देवि महात्मा लोकविश्रुतः ।
धार्मिकश्च सुभीमश्च वंशकर्तारिसूदनः ॥ २२ ॥
श्रुत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा मुनिं तमनुमान्य च ।
ततः सा गृहमागम्य देवी पुत्रं व्यजायत ॥ २३ ॥
सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ।
गरेण सह तेनैव जातः स सगरोऽभवत् ॥ २४ ॥
स राजा सगरो नाम यः समुद्रमखानयत् ।
इष्ट्वा पर्वणि वेगेन त्रासयान इमाः प्रजाः ॥ २५ ॥

असमञ्जस्तु पुत्रोऽभूत् सगरस्येति नः श्रुतं ।
जीवन्नेव स पित्रा तु निरस्तः पापकर्मकृत् ॥ २६ ॥
अंशुमान् अस्य पुत्रोऽभूदसमञ्जस्य वीर्यवान् ।
दिलीपोऽंशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ २७ ॥
भगीरथात् ककुत्स्थश्च काकुत्स्था येन तु स्मृताः ।
ककुत्स्थस्य तु पुत्रोऽभूद्रघुर्येनास्ति राघवः ॥ २८ ॥
रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ।
कल्माषपादः सौदास इत्येवं प्रथितो भुवि ॥ २९ ॥
कल्माषपादपुत्रोऽभूच्छङ्खणस्त्विति नः श्रुतं ।
यस्तु तद्वीर्यमासाद्य सहसैन्यो व्यनीनशत् ॥ ३० ॥
शङ्खणस्य तु पुत्रोऽभूच्छूरः श्रीमान् सुदर्शनः ।
सुदर्शनस्याग्निवर्ण अग्निवर्णस्य शीघ्रगः ॥ ३१ ॥
शीघ्रगस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रशुश्रुकः ।
प्रशुश्रुकस्य पुत्रोऽभूदम्बरीषो महामतिः ॥ ३२ ॥
अम्बरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः सत्यविक्रमः ।
नहुषस्य च नाभागः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ३३ ॥
अजश्च सुव्रतश्चैव नाभागस्य सुतावुभौ ।
अजस्य चैव धर्मात्मा राजा दशरथः सुतः ॥ ३४ ॥
तस्य ज्येष्ठोऽसि दायादो राम इत्यभिविश्रुतः ।
तद्गृहाण स्वकं राज्यमवेक्षस्व जगन्नृप ॥ ३५ ॥

इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः ।
पूर्वजे नावरः पुत्रो ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ॥ ३६ ॥
स राघवेमं कुलधर्ममात्मनः ।
सनातनं नाद्य विहन्तुमर्हसि ।
प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनीं ।
प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशः ॥ ३७ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे इक्ष्वाकुवंशकीर्तनं नाम दशाधिकशत-
तमः सर्गः ॥ ११० ॥

CAPUT CXI.

Bharatas admonitus.

वशिष्ठस्तु तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः ।
अब्रवीद्धर्मसंयुक्तं पुनरेवापरं वचः ॥ १ ॥
पुरुषस्येह जातस्य भवन्ति गुरवस्त्रयः ।
आचार्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव ॥ २ ॥
पिता ह्येनं जनयति माता संवर्धयत्यपि ।
प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्तस्मात् स गुरुरुच्यते ॥ ३ ॥
स तेऽहं पितुराचार्यस्तव चैव परंतप ।
मम त्वं वचनं कुर्वन् नातिवर्तेः सतां गतिं ॥ ४ ॥

इमा हि ते परिषदः श्रेणयश्च समागताः ।
एषु तात चरन् धर्मं नातिवर्तेः सतां गतिं ॥ ५ ॥
वृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नार्हस्यवर्तितुं ।
अस्या हि वचनं कुर्वन् नातिवर्तेः सतां गतिं ॥ ६ ॥
भरतस्य वचः कुर्वन् याचमानस्य राघव ।
आत्मानं नातिवर्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ७ ॥
एवं मधुरमुक्तः सन् गुरुणा राघवः स्वयं ।
प्रत्युवाच समासीनं वशिष्ठं पुरुषर्षभः ॥ ८ ॥
यन्मातापितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा ।
न सुप्रतिकरं तत् तु मात्रा पित्रा च यत् कृतं ॥ ९ ॥
यथाशक्ति प्रदानेन स्नापनोच्छादनेन च ।
नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च ॥ १० ॥
स हि राजा दशरथः पिता जनयिता मम ।
आज्ञापयन्मां यत् तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति ॥ ११ ॥
एवमुक्ते तु रामेण भरतः प्रत्यनन्तरं ।
उवाच विपुलोरस्कं सूतं परमदुर्मनाः ॥ १२ ॥
इह मे स्थण्डिले शीघ्रं कुशान् आस्तर सारथे ।
आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे न प्रसीदति ॥ १३ ॥
अनाहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः ।
शये पुरस्ताच्छालायां यावन्मां प्रतियास्यति ॥ १४ ॥

स तु राममवेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः ।
कुशोत्तरमवस्थाप्य भूमावेवास्तरत् स्वयं ॥ १५ ॥
तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः ।
किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसे ॥ १६ ॥
ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरान् रोद्धुमिहार्हति ।
न तु मूर्द्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने ॥ १७ ॥
उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्दारुणं व्रतं ।
पुरवर्यामितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव ॥ १८ ॥
आसीनस्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनं ।
उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमार्यं नानुशासथ ॥ १९ ॥
ते तदोचुर्महात्मानं पौरजानपदा जनाः ।
काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्वदति राघवः ॥ २० ॥
एषोऽपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति ।
अत एव न शक्ताः स्म व्यावर्तयितुमञ्जसा ॥ २१ ॥
तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचनमब्रवीत् ।
एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषां ॥ २२ ॥
एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक् संपश्य राघव ।
उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो मां च स्पृश तथोदकं ॥ २३ ॥
अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत् ।
शृण्वन्तु मे परिषदो मन्त्रिणः श्रेणयस्तथा ॥ २४ ॥

न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरं ।
एवं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवं ॥ २५ ॥
यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः ।
अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश वने समाः ॥ २६ ॥
धर्मात्मा तस्य सत्येन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः ।
उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनं ॥ २७ ॥
विक्रीतमाहितं क्रीतं यत् पित्रा जीवता मम ।
न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८ ॥
उपाधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः ।
युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतं ॥ २९ ॥
जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणं ।
सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसंधे महात्मनि ॥ ३० ॥
अनेन धर्मशीलेन वनात् प्रत्यागतः पुनः ।
भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥
वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतं ।
अनृतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतिं ॥ ३२ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतानुशासनं नाम एकादशाधिकशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

स तु राममवेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः ।
कुशोत्तरमवस्थाप्य भूमावेवास्तरत् स्वयं ॥ १५ ॥
तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः ।
किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसे ॥ १६ ॥
ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरान् रोद्धुमिहार्हति ।
न तु मूर्द्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने ॥ १७ ॥
उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्दारुणं व्रतं ।
पुरवर्यामितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव ॥ १८ ॥
आसीनस्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनं ।
उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमार्यं नानुशासथ ॥ १९ ॥
ते तदोचुर्महात्मानं पौरजानपदा जनाः ।
काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्वदति राघवः ॥ २० ॥
एषोऽपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति ।
अत एव न शक्ताः स्म व्यावर्तयितुमञ्जसा ॥ २१ ॥
तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचनमब्रवीत् ।
एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषां ॥ २२ ॥
एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक् संपश्य राघव ।
उत्तिष्ठ त्वं महावाहो मां च स्पृश तथोदकं ॥ २३ ॥
अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत् ।
शृण्वन्तु मे परिषदो मन्त्रिणः श्रेणयस्तथा ॥ २४ ॥

न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरं ।
एवं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवं ॥ २५ ॥
यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः ।
अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश वने समाः ॥ २६ ॥
धर्मात्मा तस्य सत्येन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः ।
उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनं ॥ २७ ॥
विक्रीतमाहितं क्रीतं यत् पित्रा जीवता मम ।
न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८ ॥
उपाधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः ।
युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतं ॥ २९ ॥
जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणं ।
सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसंधे महात्मनि ॥ ३० ॥
अनेन धर्मशीलेन वनात् प्रत्यागतः पुनः ।
भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥
वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतं ।
अनृतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतिं ॥ ३२ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतानुशासनं नाम एकादशाधिकशत-
तमः सर्गः ॥ १११ ॥

स तु राममवेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः ।
कुशोत्तरमवस्थाप्य भूमावेवास्तरत् स्वयं ॥ १५ ॥
तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः ।
किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसे ॥ १६ ॥
ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरान् रोद्धुमिहार्हति ।
न तु मूर्द्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने ॥ १७ ॥
उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्दारुणं व्रतं ।
पुरवर्यामितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव ॥ १८ ॥
आसीनस्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनं ।
उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमार्यं नानुशासथ ॥ १९ ॥
ते तदोचुर्महात्मानं पौरजानपदा जनाः ।
काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्वदति राघवः ॥ २० ॥
एषो ऽपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति ।
अत एव न शक्ताः स्म व्यावर्तयितुमञ्जसा ॥ २१ ॥
तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचनमब्रवीत् ।
एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषां ॥ २२ ॥
एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक् संपश्य राघव ।
उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो मां च स्पृश तथोदकं ॥ २३ ॥
अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत् ।
शृण्वन्तु मे परिषदो मन्त्रिणः श्रेणयस्तथा ॥ २४ ॥

न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरं ।
एवं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवं ॥ २५ ॥
यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः ।
अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश वने समाः ॥ २६ ॥
धर्मात्मा तस्य सत्येन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः ।
उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनं ॥ २७ ॥
विक्रीतमाहितं क्रीतं यत् पित्रा जीवता मम ।
न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८ ॥
उपाधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः ।
युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतं ॥ २९ ॥
जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणं ।
सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसंधे महात्मनि ॥ ३० ॥
अनेन धर्मशीलेन वनात् प्रत्यागतः पुनः ।
भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥
वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतं ।
अनृतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतिं ॥ ३२ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतानुशासनं नाम एकादशाधिकशत-
तमः सर्गः ॥ १११ ॥

CAPUT CXII.

CALCEORUM TRADITIO.

तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणं ।
विस्मिताः संगमं प्रेक्ष्य समुपेता महर्षयः ॥ १ ॥
अन्तर्हिता मुनिगणाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
तौ भ्रातरौ महाभागौ काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे ॥ २ ॥
स धन्यो यस्य पुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ ।
श्रुत्वा वयं हि संभाषमुभयोः स्पृहयामहे ॥ ३ ॥
ततस्त्वृषिगणाः क्षिप्रं दशग्रीववधैषिणः ।
भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः संगता वचः ॥ ४ ॥
कुले जात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः ।
ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ॥ ५ ॥
सदानृणमिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः ।
अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः ॥ ६ ॥
एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्वाः समहर्षयः ।
राजर्षयश्चैव तथा सर्वे स्वां स्वां गतिं गताः ॥ ७ ॥
ह्लादितस्तेन वाक्येन शुशुभे शुभदर्शनः ।
रामः संहृष्टवदनस्तान् ऋषीन् अभ्यपूजयत् ॥ ८ ॥

त्रस्तगात्रस्तु भरतः वाचा संसज्जमानया ।
कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥ ९ ॥
राजधर्ममिमं प्रेक्ष्य कुलधर्मानुसंततं ।
कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचनां ॥ १० ॥
रक्षितुं सुमहद्राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे ।
पौरजानपदांश्चापि रक्तान् रञ्जयितुं तथा ॥ ११ ॥
ज्ञातयश्चापि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः ।
त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १२ ॥
इदं राज्यं महाप्राज्ञ स्थापय प्रतिपद्य हि ।
शक्तिमानसि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने ॥ १३ ॥
इत्युक्त्वा न्यपतद्भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा ।
भृशं संप्रार्थयामास राघवेति प्रियं वदन् ॥ १४ ॥
तमङ्के भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् ।
श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसस्वरः स्वयं ॥ १५ ॥
आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या ।
भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि ॥ १६ ॥
अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः ।
सर्वकार्याणि संमन्त्र्य सुमहान्त्यपि कारय ॥ १७ ॥
लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान् शीततां त्यजेत् ।
अतीयात् सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः ॥ १८ ॥

कामाद्वा तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतं ।
न तन्मनसि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवत् ॥ १९ ॥
एवं ब्रुवाणं भरतः कौशल्यासुतमब्रवीत् ।
तेजसादित्यसंकाशं प्रतिपच्चन्द्रदर्शनं ॥ २० ॥
अधिरोढार्य पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते ।
एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥ २१ ॥
सोऽधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके व्यवमुच्य च ।
प्रायच्छत् प्रीतिमान् भ्रात्रे भरताय महात्मने ॥ २२ ॥
स पादुके संप्रणम्य रामं वचनमब्रवीत् ।
चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरो ह्यहं ॥ २३ ॥
फलमूलाशनो वीर भवेयं रघुनन्दन ।
तवागमनमाकाङ्क्षन् वसन् वै नगराद्बहिः ॥ २४ ॥
तव पादुकयोर्न्यस्य राज्यतन्त्रं परंतप ।
चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ॥ २५ ॥
न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनं ।
तथेति स प्रतिज्ञाय तं परिष्वज्य सादरं ॥ २६ ॥
शत्रुघ्नं च परिष्वज्य वचनं चेदमब्रवीत् ।
मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोषं कुरु तां प्रति ॥ २७ ॥
मया च सीतया चैव शप्तोऽसि रघुनन्दन ।
इत्युक्त्वाश्रुपरीताक्षो भ्रातरं विससर्ज ह ॥ २८ ॥

स पादुके ते भरतः प्रतापवान् ।
स्वलंकृते संपरिगृह्य धर्मवित् ।
प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं ।
चकार चैवोत्तमनागमूर्धनि ॥ २९ ॥
अथानुपूर्व्या प्रतिपूज्य तं जनं ।
गुरूंश्च मन्त्रीन् प्रकृतीस्तथानुजौ ।
व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनः ।
स्थितः स्वधर्मे हिमवान् इवाचलः ॥ ३० ॥
तं मातरो बाष्पगृहीतकण्ठ्यो ।
दुःखेन नामन्त्रयितुं हि शेकुः ।
स चैव मातृरभिवाद्य सर्वा ।
रुदन् कुटीं स्वां प्रविवेश रामः ॥ ३१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे पादुकाप्रदानं नाम द्वादशाधिकशततमः
सर्गः ॥ ११२ ॥

CAPUT CXIII.

BHARATAE REDITUS.

ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा ।
आरुरोह रथं हृष्टः शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ १ ॥
वशिष्ठो वामदेवश्च जाबालिश्च दृढव्रतः ।
अग्रतः प्रययुः सर्वे मन्त्रिणो मन्त्रपूजिताः ॥ २ ॥
मन्दाकिनीं नदीं रम्यां प्राङ्मुखास्ते ययुस्तदा ।
प्रदक्षिणं च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिं ॥ ३ ॥
तस्य धातुसहस्राणि रम्याणि शिखराणि च ।
व्यत्यायंस्ते ऽनुपश्यन्तो भरतस्यानुयायिनः ॥ ४ ॥
अदूराच्चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्ततः ।
आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ॥ ५ ॥
स तमाश्रममासाद्य भरद्वाजस्य बुद्धिमान् ।
अवतीर्य रथात् पादौ ववन्दे रघुनन्दनः ॥ ६ ॥
ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् ।
अपि कृत्यं कृतं तात रामेण च समागतं ॥ ७ ॥
एवमुक्तः स तु तदा भरद्वाजेन धीमता ।
प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो धर्मवत्सलः ॥ ८ ॥

स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढनिश्चयः ।
राघवः परमप्रीतो वशिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥
पितुः प्रतिज्ञां तामेव पालयिष्यामि तत्त्वतः ।
चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम ॥ १० ॥
एवमुक्तो महाप्राज्ञो वशिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् ॥ ११ ॥
एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते ।
अयोध्यायां नरव्याघ्र योगक्षेमकरे तव ॥ १२ ॥
एवमुक्तो वशिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः ।
पादुके हेमविकृते मम राज्याय ते ददौ ॥ १३ ॥
निवृत्तोऽहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना ।
अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे ॥ १४ ॥
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ।
भरद्वाजस्तु भरतं मुनिर्वाक्यमुदाहरत् ॥ १५ ॥
नैतच्चित्रं नरव्याघ्रे शीलवृत्तविदां वरे ।
त्वयि यदार्जवं तिष्ठेन्निम्ने वृष्टमिवोदकं ॥ १६ ॥
न मृतः स महाभागः पिता दशरथस्तव ।
यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मो विग्रहवानिव ॥ १७ ॥
तमृषिं तु महाप्राज्ञमुक्तवाक्यं कृताञ्जलिः ।
आमन्त्रयितुमारेभे चरणावुपगृह्य सः ॥ १८ ॥

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पुनः पुनः ।
भरतस्तु ययौ श्रीमान् अयोध्यां सह मन्त्रिभिः ॥ १९ ॥
यानैश्च शकटैश्चैव हयैर्नागैश्च सा चमूः ।
पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी ॥ २० ॥
ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वोर्मिमालिनीं ।
ददृशुस्ते पुनः सर्वे गङ्गां शिवजलां नदीं ॥ २१ ॥
तां नक्रमकराकीर्णां संतीर्य सह बन्धुभिः ।
शृङ्गवेरपुरं राजा प्रविवेश ससैनिकः ॥ २२ ॥
शृङ्गवेरपुराद्भूय अयोध्यां संददर्श ह ।
भरतो दुःखसंतप्तः सारथिं चेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
सारथे पश्य विध्वस्ता सायोध्या न प्रकाशते ।
निराकारा निरानन्दा दीना प्रतिहतस्वना ॥ २४ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतप्रतिप्रयाणं नाम त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

CAPUT CXIV.

BHARATAE DISCESSUS.

स्निग्धगम्भीरघोषेण स्यन्दनेनोपयात् प्रभुः ।
अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशाः ॥ १ ॥
विडालोलूकचरितामालीननरवारणां ।
तिमिराभ्याहतां कालीमप्रकाशां निशामिव ॥ २ ॥
राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्रज्वलितप्रभां ।
ग्रहेणाभ्युदितेनैकां रोहिणीमिव पीडितां ॥ ३ ॥
अल्पोष्णक्षुब्धसलिलां घर्मातप्तविहंगमां ।
लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ॥ ४ ॥
विधूमामिव हेमाभामध्वराग्नेः समुत्थितां ।
हविरभ्युक्षितां पश्चाच्छिखां विप्रलयं गतां ॥ ५ ॥
विध्वस्तकवचां रुग्णां गजवाजिरथाकुलां ।
हतप्रवीरामापन्नां चमूमिव महाहवे ॥ ६ ॥

सहसा चलितां स्थानान्महीं पुण्यत्तयोद्गतां ।
संहृतद्युतिविस्तारां तारामिव दिवश्च्युतां ॥ ७ ॥
भरतस्तु रथस्थः सन् श्रीमान् दशरथात्मजः ।
वाहयन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥
किं नु खल्वद्य गम्भीरो मूर्छितो न निशाम्यते ।
यथापुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिस्वनः ॥ ९ ॥
वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्छितः ।
धूपेनागुरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥ १० ॥
यानप्रवरघोषश्च स्निग्धश्च हयनिस्वनः ।
मत्तनागनिनादश्च श्रूयते न यथा पुरा ॥ ११ ॥
गते रामे हि तरुणाः संतप्ता नोपभुञ्जते ।
बहिर्यात्रां न गच्छन्ति चित्रमाल्यधरा नराः ॥ १२ ॥
तरुणैश्चारुवेशैश्च नरैरुन्नतगामिभिः ।
संपतद्भिरयोध्यायां न विभान्ति महापथाः ॥ १३ ॥
नोत्सवाः संप्रवर्तन्ते रामशोकार्दिते पुरे ।
न हि राजत्ययोध्येयं सासारेवार्जुनी क्षपा ॥ १४ ॥
कदा नु खलु मे भ्राता महोत्सव इवागतः ।
जनयिष्यत्ययोध्यायां हर्षं ग्रीष्म इवाम्बुदः ॥ १५ ॥
अयोध्यां स प्रविश्यैव विवेश भवनं पितुः ।
तेन हीनं नरेन्द्रेण सिंहहीनां गुहामिव ॥ १६ ॥

तदा तदन्तःपुरमुज्झितप्रभं ।
सुरैरिवोत्कृष्टमभास्करं दिनं ।
निरीक्ष्य सर्वत्र विभक्तमात्मवान् ।
मुमोच बाष्पं भरतः सुदुःखितः ॥ १७ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतप्रवेशो नाम चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

CAPUT CXV.

SEDES NANDIGRAMI DELECTA.

ततो निक्षिप्य मातॄस्ता अयोध्यायां दृढव्रतः ।
भरतः शोकसंतप्तो गुरून् इदमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
नन्दिग्रामं गमिष्यामि सर्वान् आमन्त्रयेऽद्य वः ।
तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना ॥ २ ॥
गतश्चाहो दिवं राजा वनस्थश्च गुरुर्मम ।
रामं प्रतीक्षे राज्याय स हि राजा महायशाः ॥ ३ ॥
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ।
अब्रुवन् मन्त्रिणः सर्वे वशिष्ठश्च पुरोहितः ॥ ४ ॥

सुभृशं श्लाघनीयं च यदुक्तं भरत त्वया ।
वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुरूपं तवैव तत् ॥ ५ ॥
नित्यं ते बन्धुलुब्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे ।
मार्गमार्यं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान् ॥ ६ ॥
मन्त्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाभिलषितं प्रियं ।
अब्रवीत् सारथिं वाक्यं रथो मे युज्यतामिति ॥ ७ ॥
प्रहृष्टवदनः सर्वा मातृः समभिवाद्य च ।
आरुरोह रथं श्रीमान् शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ ८ ॥
आरुह्य तु रथं शीघ्रं शत्रुघ्नभरतावुभौ ।
ययतुः परमप्रीतौ वृतौ मन्त्रपुरोहितैः ॥ ९ ॥
अग्रतो गुरवस्तत्र वशिष्ठप्रमुखा द्विजाः ।
प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नन्दिग्रामो यतोऽभवत् ॥ १० ॥
बलं च तदनाहूतं गजाश्वरथसंकुलं ।
प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः ॥ ११ ॥
रथस्थः स तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ।
नन्दिग्रामं ययौ तूर्णं शिरस्याधाय पादुके ॥ १२ ॥
ततस्तु भरतः क्षिप्रं नन्दिग्रामं प्रविश्य सः ।
अवतीर्य रथात् तूर्णं गुरून् इदमभाषत ॥ १३ ॥
एतद्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं संन्यासवत् स्वयं ।
योगक्षेमवहे चेमे पादुके हेमभूषिते ॥ १४ ॥

भरतः शिरसा कृत्वा संन्यासं पादुके ततः ।
अब्रवीद्दुःखसंतप्तः सर्वं प्रकृतिमण्डलं ॥ १५ ॥
छत्त्रं धारयत क्षिप्रमार्यपादाविमौ मतौ ।
आभ्यां राज्ये स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम ॥ १६ ॥
भ्रात्रा तु मयि संन्यासो निक्षिप्तः सौहृदादयं ।
तमिमं पालयिष्यामि राघवागमनं प्रति ॥ १७ ॥
क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य पुनः स्वयं ।
चरणौ तौ तु रामस्य द्रक्ष्यामि सहपादुकौ ॥ १८ ॥
ततो निक्षिप्तभारोऽहं राघवेण समागतः ।
निवेद्य गुरवे राज्यं भजिष्ये गुरुवर्त्तितां ॥ १९ ॥
राघवाय च संन्यासं दत्त्वेमे वरपादुके ।
राज्यं चेदमयोध्यायां धूतपापो भवाम्यहं ॥ २० ॥
अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे प्रहृष्टमुदिते जने ।
प्रीतिर्मम यशश्चैव भवेद्राज्याच्चतुर्गुणं ॥ २१ ॥
एवं तु विलपन् दीनो भरतः स महायशाः ।
नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पूजितो मन्त्रिभिः सह ॥ २२ ॥
स वल्कलजटाधारी मुनिवेशधरः प्रभुः ।
नन्दिग्रामेऽवसद्वीरः ससैन्यो भरतस्तदा ॥ २३ ॥
ततस्तु भरतः श्रीमान् अभिषिच्यार्यपादुके ।
तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥ २४ ॥

यदा हि यत् कार्यमुपैति किंचिद्- ।
उपायनं चोपहृतं महार्हं ।
स पादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्य ।
चकार पश्चाद्भरतो यथावत् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां अयोध्याकाण्डे नन्दिग्रामनिवासो नाम पञ्चदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

FINIS LIBRI SECUNDI.

॥ शुभमस्तु सर्वजगतां ॥

TABULA CAPITUM,
quae secundo volumine continentur.

Liber II.

			Pag.
Caput	XXI.	Causalyae placatio	3
»	XXII.	Laxmani placatio	11
»	XXIII.	Laxmani ira	15
»	XXIV.	Causalyae consolatio	20
»	XXV.	Vota solennia nuncupata	24
»	XXVI.	Secretum colloquium cum Sita	29
»	XXVII.	Sitae sermo	33
»	XXVIII.	Incommoda silvarum exposita	36
»	XXIX.	Ramae placatio	39
»	XXX.	Sitae data venia proficiscendi	42
»	XXXI.	Laxmano data venia proficiscendi	47
»	XXXII.	Rerum pretiosarum donatio	51
»	XXXIII.	Civium sermo	56
»	XXXIV.	Ramae aditus ad regiam	59
»	XXXV.	Probra in Caeceidem iacta	65
»	XXXVI.	Siddharthi sermo	69
«	XXXVII.	Tegetum indutus	72
»	XXXVIII.	Causalya marito commendata	76
»	XXXIX.	Sitae admonitio	78
»	XL.	Ramae profectio	83

			Pag.
Caput	XLI.	Civium querela	88
»	XLII.	Dasarathae querela	91
»	XLIII.	Causalyae querela	95
»	XLIV.	Sumitrae sermo	97
»	XLV.	Adventus ad Tamasam amnem	100
»	XLVI.	Commoratio ad Tamasae ripam	104
»	XLVII.	Civium reditus	108
»	XLVIII.	Mulierum urbanarum querela	110
»	XLIX.	Fluminum traiectus	114
»	L.	Commoratio sub INGUDE arbore	116
»	LI.	Sumitridae querela	120
»	LII.	Gangis transvectio	122
»	LIII.	Almi Ramae querela	133
»	LIV.	Commoratio in eremo Bharadvaji	137
»	LV.	Yamunae traiectus	142
»	LVI.	Habitatio in monte Chitracuto	146
»	LVII.	Sumantrae reditus	150
»	LVIII.	Ramae mandata nuntiata	154
»	LIX.	Dasarathae querela	157
»	LX.	Causalyae consolatio	161
»	LXI.	Causalyae querela	164
»	LXII.	Dasarathae placatio	167
»	LXIII.	Eremitae filius interfectus	170
»	LXIV.	Dasarathae obitus	175
»	LXV.	Gynaecei eiulatus	183
»	LXVI.	Funus Dasarathae sepositum	186
»	LXVII.	Regum laudatio	189
»	LXVIII.	Nuntiorum iter	193
»	LXIX.	Somnium a Bharata visum	196
»	LXX.	Bharatae profectio	198
»	LXXI.	Bharatae reditus	202
»	LXXII.	Percunctatio a Bharata instituta	206

			Pag.
Caput	LXXIII.	Probra in Caeceidem iacta	212
»	LXXIV.	Bharatae querela	215
»	LXXV.	Bharatas crimen eiurans	218
»	LXXVI.	Dasarathae funus	223
»	LXXVII.	Dasarathae ossa lecta	226
»	LXXVIII.	Ancilla gibbosa male mulcata	229
»	LXXIX.	Bharatae iussa	232
»	LXXX.	Via strata	234
»	LXXXI.	Consessus in aula	237
»	LXXXII.	Exercitus profectio	239
»	LXXXIII.	Bharatas itinere fratrem subsecutus . .	243
»	LXXXIV.	Guhae ira	246
»	LXXXV.	Congressus Guhae cum Bharata . . .	248
»	LXXXVI.	Guhae sermo	250
»	LXXXVII.	Guhae narratio	253
»	LXXXVIII.	Ingudis commemoratio	256
»	LXXXIX.	Gangis traiectus	259
»	XC.	Commoratio in Bharadvaji eremo . . .	262
»	XCI.	Hospitium a Bharadvajo apparatum . .	265
»	XCII.	Bharatas a Bharadvajo dimissus . . .	273
»	XCIII.	Chitracuti montis conspectus	277
»	XCIV.	Chitracuti descriptio	280
»	XCV.	Mandacinis, fluvii laudes	283
»	XCVI.	Telum magicum emissum	285
»	XCVII.	Laxmani ira	291
»	XCVIII.	Laxmanus mitigatus	295
»	XCIX.	Bharatae adventus	298
»	C.	Bharatae congressus cum Rama	301
»	CI.	Bharatas a Rama interrogatus	305
»	CII.	Nuntius de patris morte acceptus . . .	309
»	CIII.	Libatio Manibus facta	310
»	CIV.	Congressus cum matribus	316

			Pag.
Caput	CV.	Ramae sermo	320
»	CVI.	Bharatae sermo	324
»	CVII.	Ramae sermo	328
»	CVIII.	Javalis sermo	331
»	CIX.	Fidei laudes	333
»	CX.	Stirpis Ixvacuidarum praeconium	338
»	CXI.	Bharatas admonitus	342
»	CXII.	Calceorum traditio	346
»	CXIII.	Bharatae reditus	350
»	CXIV.	Bharatae discessus	353
»	CXV.	Sedes Nandigrami delecta	355

EX OFFICINA TYPOGRAPHICA CAROLI GEORGII.

National-Bibliothek Wien